

HERBERT TINGSTEN SÄLLSKAP FÖR MINA TÄNKAR

HERBERT TINGSTEN

Sällskap för mina tankar

HERBERT TINGSTEN

Sällskap för mina tankar

P. A. Norstedt & Söners Förlag Stockholm

Herbert Tingsten

Mitt liv

I. Ungdomsåren 1961

II. Mellan trettio och femtio 1962

III. Tidningen 1946—1952 1963

IV. Tio år 1964

Från idéer till idyll 1966

Strid kring idyllen 1966

När Churchill grep makten 1966

Notiser om liv och död 1967

Dagbok från Amerika 1968

Gud och fosterlandet 1969

Min politiska horisont 1969

När skymningen faller på 1970

ISBN-91-1-715742-0

© *Herbert Tingsten 1971*

Kungl. Boktryckeriet P. A. Norstedt & Söner

Stockholm 1971 (717032)

Förord

Större delen av detta arbete, främst uppsatserna om Henry Adams och Henry James, är nyskriven och andra uppsatser som tidigare publicerats har jag i regel reviderat och kompletterat.

Jag står i tacksamhetsskuld till många för bistånd i mitt arbete med denna bok. Med läsning, skrivning och excerpering har jag haft hjälp av Kristina Backlund, Tove Bouveng, Ingrid Lecorre, Irene Lidvall och Ingrid Ulff. Else Ström har skaffat mig en del uppgifter om dollarprinsessor. Siv Nordin har med klokhet och älskvärdhet biträtt mig genom att göra omläggningar i vissa kapitel och genom diskussion och råd i samband med korrekturarbetet. En betydande insats har gjorts av Christina Welou, som under tiden januari till mars i år ordnat mina excerpter om Henry Adams och Henry James och intelligent och energiskt samarbetat med mig vid utformningen av uppsatserna rörande dessa författare. Den eggelse och de råd som givits mig av Ragnar Svanström har varit en förutsättning för bokens tillkomst.

Jag vill även denna gång tacka min hustru Gerd vars uppmuntran och omsorger är avgörande för mitt fortsatta arbete.

Stockholm i april 1971

Herbert Tingsten

Minnet av Dostojevskij

När jag läste Dostojevskij och i vilken ordning böckerna kom, kan jag inte bestämt erinra mig. Den första boken var säkert "Brott och straff", som grep mig starkt men knappast mer än andra obligatoriska och världsberömda romaner, såsom Stendhal, Flaubert, Anatole France och Thomas Mann; det var i nitton- eller tjugoårsåldern. Min egentliga Dostojevskijperiod kom åtskilliga år senare, under en svår tid, då frågan om det var anständigt eller i varje fall möjligt att leva förföljde mig. Raden av stora romaner blev upplevelser, som kunde skymma bort det yttre livet. Sedan dess, under mellan fyrtio och femtio år, har Dostojevskij varit författaren framför alla andra, den ojämförlige, som ständigt kommer i tankarna, som jag talar om i upphetsning och förtvivlan.

Under denna tid har jag inte läst om huvudböckerna, blott mindre saker, som jag förut försummat, jämte en del brev, biografier och analyser. Jag vill inte läsa om Dostojevskij, jag vill bevara den gamla bilden av honom, erinra mig de episoder, som följt och förföljt mig, inte riskera att vid en repetition möta en annan människa än den jag tycker mig känna och som, stiliserad och kanske förfalskad, liksom händelser jag varit med om och människor jag känt blivit en del av mig själv. Det är alltså om min föreställning om Dostojevskij, minnet av Dostojevskij som jag här skriver. Det är lönlöst att stanna vid en enskild roman.

De flyter samman för mig, även om jag nödtorftigt skulle kunna återge händelseförloppet i var och en av dem. Låt mig blott nämna en bok, som nog inte hör till de främsta, men som med särskild enkelhet och öppenhet tecknar för Dostojevskij representativa miljöer och situationer; jag läste den, liksom det mesta av Dostojevskij, på tyska. Den hette "Werdejahre" och på svenska "Ungdomsår".

Det har sagts av några kritiker och litteraturhistoriker att Dostojevskij återinförde "själen" i litteraturen. Jag tror att påståendet i varje fall passar bra på min egen erfarenhet. Jag själv, mina närmaste och vänner var irreligiösa eller snarare antireligiösa och ordet själ hade en starkt religiös betoning. Över huvud tycktes ordet komprometterat. Man kunde visserligen förakta en person som "själlös" — det innebar att han inte tänkte annat än på det yttre och mest närliggande — men även ordet själfull var ett invektiv, med associationer till belåtet kvitter om godhet, offer och trivsamma samvetskval. Den litteratur jag läst gällde övervägande vad jag kan kalla yttre ting: samhällsproblem, motsättningar mellan den enskildes önsknings och den härskande moralen, passioner utanför det reglementerade, karriär och pengar, kollektiv idealism och personlig strävan — med undertoner av nationalism, konservatism, liberalism och socialism. Att sätta problem under debatt var en metod att komma bort från den enskilda människan, att fångsla och förgylla genom abstraktioner — liksom religiösa dogmer — sociala problem, humor, sport och Skansenromantik. Även hos Ibsen, som jag läste strax före "Brott och straff" gällde besattheten nästan alltid idéer och prestationer; en människa utan tillbehör av detta slag var obetydlig, underutvecklad, en sak för skräprummet, inte för teatern.

Den ryska litteraturen, och främst Dostojevskij, syntes för mig och många andra vara introduktör för själen i detta komplicerade spel — själen utan vidare spisning, utan agremanger, även om naturligtvis själen förevisades under de mest skiftande äventyr, såsom revolutionär aktivism, mord och ånger, tukthusets gemenskap, ängslan vid rouletten. Vad var då denna själ, vid sidan av aktionerna, känslorna för sig själv och andra, alla dessa gester och sensationer, som var oss välbekanta redan från svensk litteratur?

Den religiösa kärnan, inte minst hos Dostojevskij, var uppenbar. Själen var det odödliga och därför det enda väsentliga. Men dels kunde föreställningen om själens primat hos för detta anlagda naturer upprätthållas utan religiös sanktion, dels blev tankens konsekvens en inriktning, som klädde alla handlingar, allt skeende, i en ny dräkt, gav ett nytt ljus. Det egocentriska draget var påtagligt: det är min själ det närmast gäller, jag är vårdaren av detta oförlikneliga smycke. Det konservativa draget, av Dostojevskij utbildat till doktrin, är lika klart: vad har makt och förtryck, rikedom och fattigdom, för betydelse i jämförelse med Gud, eller det gudomliga, inom mig?

Men andra slutsatser är lika viktiga. Själen skall vårdas inte bara genom en dyrkan i största allmänhet utan genom att den utvecklas enligt vissa suddiga, men dock användbara målföreställningar. Godheten står i första rummet, mera konventionellt moraliska föreställningar i andra. Redan att tänka på att vara god är ett drygt pensum, och kring den uppgiften kretsar ständigt Dostojevskijs gestalter om också nästan alltid utan att glida över till helgonens kategori. Att vara god och därmed glad är något nästan omöjligt; själen blir därför gärna ett gissel eller en fördömmelse. Mysjkin och

Aljosja närmar sig föreningen av godhet och lycka, men man känner inför dem fläkten av "idioti" eller snarare galenskap. Tankarna på synd och skuld, frigörelse och frälsning är livets följeslagare. Också kärleken till en enda människa med dess självuppgivelse och sammansmältning synes för Dostojevskij ha varit en bild av, eller en ansats till den frälsande himmelska kärleken.

Med själens primat följer också en annan rangordning än den vedertagna. Med någon rätt kunde Dostojevskij tala om "sin" (den ryska människans) förmåga av jämlikhet och broderskap, därför att han såg olikheter i makt och yttre ställning som oväsentliga. Jag tror inte, att man hos någon annan författare finner en tydligare likgiltighet för den sociala hierarkin. Men hans lära utmynnar just därför i en stundom ohygglig konservatism — såsom då han halvt om halvt försvarar godsägarnas prygel av sina livegna — pryglaren och den pryglade bildar en enhet.

Lidandet var ett värde för Dostojevskij redan som en sida av själens hopplösa längtan till fullkomning. Men han drev, det vittnar varje bok om, kulturen av lidandet vida längre. Lidandet var inte bara en följd av längtan till Gud utan en väg till denna längtan. Plågan och sorgen gjorde oss medvetna om vår svaghet, vår gemenskap med andra, vår vilja till förvandling. Och lidandet var också en smula försoning, en liten bit av det frälsande korset. Det var, åtminstone för mig för femtio år sedan, lätt att följa Dostojevskij ett stycke på den vägen. Vilket behag hade inte en någorlunda fräsch olycka, en pina, som gjorde världen rikare i all smärta, i jämförelse med den trygga hälsan och glädjen?

Med lidandets mystik följer naturligtvis ett slags högmod. Dostojevskij tycks mig ha varit relativt fri från denna yrkessjukdom, liksom från den medvetna godhetens faror av

sanma typ. Han hade framgångar, som han gladde sig åt, även om glädjen förfinades av tron på att segrarna vanns i det godas tjänst. Hans humör och i viss mån hans karaktär inbjöd inte till självbelåtenhet. Han var häftig, misstänksam, svartsjuk och avundsjuk. "Blir vi inte alltid, åtminstone till en början, glada över olyckor, som drabbar andra" — den tanken visar att specialisten på själ och godhet var väl kvalificerad, eftersom längtan till godhet — utanför Mysjkins och Aljosjas krets — frodas blott i en mylla av ondska.

Mitt starkaste intryck av Dostojevskij och av de upplevelser, som ackompanjerade läsningen, var att "livet" — med erotik, tävlan, befordran, åsiktsproduktion, korrekt uppträdande bland absurda människor — var en blandning av svineri och helvete. Jag har i mina minnen beskrivit, hur min utväg skulle bli att leva halvt utanför detta liv, och hur jag snart gled in i det. Men det har inte varit många dagar utan droppar av Dostojevskijs själanöd och romantik.

Två anmärkningar vill jag här tillfoga. På Dostojevskijs med allt större ensidighet och våldsamhet utvecklade idéer om det ryska folkets storhet och mission — om detta folk som en renad Dostojevskij — trodde jag inte. Men då Dostojevskij skrev om det ryska folkets inriktning på själen, på det andliga, blev jag starkt påverkad. Vid samma tid träffade jag vänner, som bott en tid i Ryssland och umgåtts med ryska studenter; de försäkrade mig, att man långt mer än hos oss talade om allmänna ting, om hur det borde vara och om hur man själv borde vara. Kanske var det riktigt, vare sig den intellektuella hållningen betingades av den ryska litteraturen — som jag då och nu finner "högre" än den västerländska — eller sammanhänge med den politiska oron och de revolutionära strömningarna.

Dostojevskij har uppställt tesen: "Om Gud inte finns, är allting tillåtet." Utan att frestas att tro, med en stark känsla av orimligheten i att tro, tänker jag mig möjligheten att han har rätt i den meningen, att religioner och politiska ideologier (med deras religiösa inspiration) är en nästan nödvändig utrustning för mänskligheten, att det är svårt att tro på en framtid, där själva drömmen om något besjälats utanför oss är glömd.

Dostojevskij reser västerut

År 1862, tre år efter återkomsten från Sibirien, gjorde den fyrtioårige Dostojevskij sin första resa till Västeuropa. Efter några dagar i skilda tyska städer stannade han tre veckor i Frankrike och en vecka i England. Hans reseintryck utgavs 1955 för första gången i engelsk översättning, "Summer impressions". De har inte översatts till svenska; i vad mån översättningar till andra språk finns känner jag inte till. För varje Dostojevskijläsare är den lilla boken en upplevelse. Detta innebär naturligtvis inte att boken är bra i ordinär mening; vederhäftig eller upplysande eller något sådant. Tvärtom, de direkta observationerna är fåtaliga, om också lysande skildrade, många sidor fylls av ett slags invecklat småprat med ofta misslyckade försök att vara kvick, de mera sakliga påståenden som görs är i regel ohållbara eller tvivelaktiga, de faktiska kunskaperna var inte Dostojevskijs starka sida. Det märkliga i boken är de idéer som föds eller snarare preciseras vid mötet med Västern, de visioner av England och Frankrike — och framför allt Ryssland — som uppbär framställningen. Dostojevskij har, säges i förordet av Kyril Fitzlyon, aldrig skrivit något "som innehöll så många av hans tankar i så många ämnen på så få sidor". Det är sannolikt riktigt, även om påståendet att

vi här finner det centrala i alla hans senare stora romaner är högst överdrivet.

I stort sett var Dostojevskijs föreställningar om Västern klara redan då han reste ut; resan blev för honom som för så många resenärer ett facit som alltid stämde med den på förhand gjorda uträkningen. Men den övertygelse han förde med sig blev fastare och mera utformad genom att den bekräftades och nyanserades av verkligheten. Det ryska folkets storhet, som han förstått i Sibirien och skildrat i "Döda huset", och de västerländska folkens dekadans är kärnan i denna bild av världen. I alldeles särskild grad reste Dostojevskij bort för att komma hem, den inre resan gick öster ut.

Till det mest verkningsfulla i boken hör kontrasterandet av England och Frankrike. De karaktäristiker som ges verkar säkerligen mera originella och överraskande nu än de gjorde då. England, London, beskrivs som en kaotisk orgie. Bakom världsutställningens fasad av civilisation och framsteg lever massorna i ett elände som förgylls blott av supning och horeri. London en lördagskväll är ett gytter av människor, tysta, tomma, förtvivlade — "vita negrer" — som firar sabbaten med gin, slagsmål och samlag. Överklassen är helt skild från och likgiltig för folket; de anglikanska prästerna fetmar på sina rika boställen, besöker aldrig de fattiga, kurtiserar de rika och sänder missionärer till Afrika "för att omvända en hedning, medan de glömmer miljonerna av vildar i London därför att dessa inte har något att betala med". Den längtan efter något andligt som finns även hos de övergivna massorna tillfredsställs av konstiga sekter och jesuiter på jakt efter själar och makt. Denna "romantiska" målning, i vilken man tycker sig spåra en rysning av beundran inför perfektionen i det sataniska, lär i mycket vara inspirerad av Alexander Herzen,

som Dostojevskij — totalt okunnig i engelska — besökte i London.

I Frankrike är eländet däremot reglementerat, likriktat, nästan prydligt. I hägnet av kejsare, byråkrati och polis lever ett folk av borgare; även bönderna känner sig som småkapitalister, och arbetarna drömmer om att bli det. Hyckleriet har blivit den för alla gemensamma uniformen. De revolutionära orden om frihet, jämlikhet och broderskap har blivit fraser, brukade av eleganta advokater i domstolarna och parlamentet. De socialistiska fantasierna — som tjugo år tidigare fängslat Dostojevskij själv — är glömda i allas tävlan om pengar och befattningar. Till och med oppositionen mot kejsardömet är skoj, en retorisk uppvisning i regimens tjänst. De äkta makarna talar om dygd och bedrar varann. Man säger sig ha nått kulmen av kultur, men bakom skrytet finns rädsla och osäkerhet. Ordningens Frankrike är lika fördärvat som tumultets England.

Felet, det för Västerlandet gemensamma felet, ligger i bristen på samhörighet, på gemenskap. Människorna är isolerade, fientliga. I England är klyftan mellan klasser och enskilda uppenbar, i Frankrike är den mindre tydlig, men lika djup. Gemenskapen, broderskapet, socialismen kan inte framställas genom staten och dess lagar, inte komma som ett resultat av systematiska kollektiva ansträngningar. Det är västmänniskans stora misstag att hon tror eller trott på denna möjlighet, att hon begärt rättigheter, krävt likhet. Gemenskapens grund måste vara den enskildes frivilliga, spontana, självfallna offer för och ingående i helheten; därmed nås tillika "den högsta utvecklingen av den individuella personligheten". Att politiskt arbeta för detta mål är meningslöst. "Vad kan vi då göra? Vi kan inte göra någonting; *det måste ske av sig självt*, lösningen måste finnas i *vår natur*..."

Därmed är grunden lagd för Dostojevskij's radikala konservatism. Politisk och social verksamhet, politiska och sociala institutioner och förhållanden är oväsentliga. Det blir inte alltför svårt att i Ryssland se åtminstone möjligheten till "verklig" gemenskap, "verkligt" broderskap, till och med "verklig" socialism. Redan i en artikel som Dostojevskij skrev på utresan framträder den nationalmystik som bildar trampolinen för detta hopp. I det gamla Ryssland, det av Västerlandet inte ännu förgiftade Ryssland, finns ansatser till den stora gemenskapen. Herrarna och deras trälar levde i sådan gemenskap: herrarna kanske "piskade sina tjänare till döds, men folket tyckte bara bättre om dem för det, ty man kände sig komma dem närmare". I äktenskapet hände det att mannen systematiskt slog sin hustru, men hon älskade honom därför inte mindre. Dostojevskij vill inte, skriver han litet generat och halvt ironiskt, försvara dessa vanor, men att de var förenliga med, till och med uttryckte en djup gemenskap betvivlar han inte. Ty vad är gemenskap annat än en kärlek som offrar allt, uthärdar allt, som är alldeles oberoende av vad den älskade gör, ja, vad den älskade är?

I denna tidiga version uppbäres Dostojevskij's förening av godhets- och offerlängtan med nationalism av samma tro på det ursprungliga, det primitiva — på vildar — som femtio år senare förkunnades av D. H. Lawrence. Ryssarna är för Dostojevskij vad indianer och etrusker var för Lawrence. Likheterna mellan de båda författarna — det förtvivlade sökandet efter en "absolut" gemenskap, dragen av ondskefullhet och sadism, blandningen av snillrikhet, djupsinne och forcerat prat — är över huvud slående. Att Dostojevskij, i så mycket kommunismens motpol, i åtskilligt för tanken på samtida rysk propaganda är det inte behövt att gå in på.

Dostojevskij inför kommunismen

För de nationalistiska demokrater som i Dostojevskij ser den ojämförligt store författaren — och jag tror att de är många — lär det vara naturligt att, om också med en viss tveksamhet och ett visst obehag, kalla honom konservativ eller reaktionär i både politisk och allmänmänsklig mening. Inte bara, kanske inte ens huvudsakligen, därför att han var tronens och trons försvarare och den hotande revolutionens fiende. Utan även eller främst därför att han ständigt tänkte på de privata problemen om synd och skuld, om frigörelse och frälsning, att han vördade lidandet och dess system medlidandet så starkt att en lycklig värld i hans perspektiv blir banal och gemen. De goda människor han skapat, såsom Mysjkin och Aljosja, har helgonens oskuld och överldslighet och kan inte tänkas som utformade av åskådningar, reformatorer eller politiska ledare. Att bli besatt av Dostojevskij kan inte bli en eggelse till handling utåt, tvärtom måste skrällen och förtvivlan inför det egna eländet skymma bort världen. Dostojevskijs hat mot förtryck och ondska blir så övervägande ett hat mot förtryckaren, mot det onda inom oss själva. Och det är viljan att förändra världen som är radikalismens och revolutionens heder.

Men i själva verket har Dostojevskij utifrån samma allmänna värderingar och åskådningar — kommunismens och marxismens — kunnat tolkas och bedömas på de mest skilda sätt. Vi får besked härom i ett arbete som kom ut 1957, men såvitt bekant knappast uppmärksamrats i Sverige: Vladimir Seduro, "Dostoyevski in Russian Literary Criticism 1846—1956". Seduro, tidigare litteraturprofessor under Sovjetregimen, sedan verksam i USA, behandlar Dostojevskijdebatten från begynnelsen, men koncentrerar sig på det kommunistiska skedet. Att fälla något omdöme

om vederhäftigheten och fullständigheten av hans forskningar är för mig omöjligt, men det bör betonas att han synes nästan helt fri från benägenhet att driva antikommunistisk propaganda; hans utförliga, snarast alltför litet systematiska redogörelser för den ryska kritiken ger intryck av objektivitet och försiktighet.

Och dock blir dessa redogörelser lika avslöjande som fängslande. Den kommunistiska hållningen till Dostojevskij och hans författarskap har genomgått en rad växlingar — från lovprisande till fördömande — men har tillika inom varje period präglats av tämligen stor enhetlighet. Detta beror självfallet på att tonen angivits av en politiskt härskande grupp som i stort sett dirigerat forskarna och publicisterna; de som i ett givet skede representerat en "föråldrad" uppfattning har avsatts eller skjutits åt sidan, såvida de inte med stor snabbhet och energi anpassat sig. Därför kan Dostojevskij hyllas som ett slags revolutionär ett år för att förkastas som reaktionär eller fascist ett följande år. En och samme ledande kritiker, Jermilov, kunde år 1942 skriva att "Dostojevskijs *sanning* — det är vår sanning, rysk sanning", år 1947, att Dostojevskijs åskådning liknade den som framfördes av "Wall Streets ideologiska lakejer".

Av stort intresse är att se hur dessa skilda värderingar baseras på en skenbart oföränderlig bas, det marxistiska perspektivet. En rad tekniska och ideologiska grepp gör detta möjligt. Stundom beaktas främst Dostojevskijs egen sociala miljö, stundom de idéer som han eller hans figurer uttalar, stundom den miljö och de handlingar som romanerna skildrar, stundom stannar man vid de tidigare skrifterna, stundom vid de senare. Därtill kommer att miljöer och handlingar tolkas helt olika, att själva de marxistiska grundbegreppen — "intellektuella", "småborgare", "revolution" — används i skilda meningar och att man arbetar

dels med Dostojevskijs medvetna, dels med hans omedvetna eller undermedvetna åsikter och böjelser. Allt blir möjligt på detta sätt, trots att terminologin i huvudsak ständigt måste vara densamma. I det följande måste jag nöja mig med ett ytterligt summariskt referat som knappast kan göra detta bisarreri full rättvisa.

I den socialistiska litteraturen före och under revolutions-åren blev Dostojevskij ofta berömd som konstnär, men hårt kritiserad som ideolog. Denna uppfattning synes ha delats av Lenin, som uttryckte förakt för Dostojevskijs åskådning och likväl beslöt att den reaktionäre författaren som ett av det gamla Rysslands stora namn skulle hedras med ett monument efter revolutionens seger (augusti 1918). Maxim Gorkij motiverade med kraft och skärpa denna inställning, som gällde flertalet äldre ryska författare. Dessa författare, skrev Gorkij — med tanke särskilt på Tolstoj och Dostojevskij — "sade till det plågade folket: 'Uppres er inte mot det onda, ha tålamod.' All vår litteratur förkunnar den motbjudande läran om en passiv hållning till livet, den försvarar passiviteten. Och detta ligger i sakens natur. Bourgeoisins litteratur kan inte vara annorlunda, även då den borgerlige författaren är ett geni." Dostojevskij stämplades som småborgare, det fulaste ordet i marxismens, liksom i fascismens, vokabulär. Han hade i "Onda andar" sökt vanhedra 1870-talets revolutionära rörelse, han avvisade alla försök att genom positiva och rationella åtgärder förbättra de förtrycktas och förtrampades villkor, han godtog och till och med förhärligade det meningslösa lidande som den politiska och sociala situationen medförde; detta visade att han som småborgerlig intellektuell var så knäckt av överheten att han prisade sitt eget fördärv. Denna tankegång återkommer sedan hos otaliga kritiker och bildar huvudlinjen

i förkastandet av Dostojevskijs författarskap.

Under den relativt fria perioden i slutet av 1920-talet kunde likväl ganska skilda tolkningar av Dostojevskijs verk samtidigt publiceras i böcker och tidskrifter. En reserverad beundran kunde motiveras därmed att Dostojevskij bättre än någon annan beskrivit och personifierat det sociala och mänskliga elände som präglade det ryska samhället före revolutionen. Men vissa kritiker gick längre och sökte visa att revolutionära synpunkter framträdde hos Dostojevskij vid sidan av den småborgerliga illusionismen. Penverzev, som senare anklagades för kontrarevolutionära tendenser, kunde omkring 1930 rent av hävda att "Onda andar" inte var ett angrepp på utan en profetisk bild av revolutionen, att den var ägnad att motverka "revolutionens övergång till en terroristisk, totalitär, despotisk diktatur, uppburen av en liten grupp av professionella revolutionärer" (Seduro). Den härskande linjen, särskilt efter diktaturens skärpning i början av 1930-talet, var dock att Dostojevskij som småborgare på gränsen till "lumpproletariatet" var och måste vara fiende till socialistiska och revolutionära strävanden; någon gång kompletterades denna karaktäristik av påpekandet att Dostojevskij tillhörde den rotlösa och deklasserade adeln.

Med det andra världskriget och det tyska anfallet kommer Dostojevskijs återupprättelse. Han blir, enligt titeln på en av de tongivande böckerna, "den store ryske författaren". För den nya rollen lämpade sig Dostojevskij i allmänhet genom sin nationalism, uttryckt främst i de journalistiska skrifterna i synnerhet genom sina talrika utfall mot tysarna, under kriget ständigt citerade i de ryska tidningarna. Men med denna betoning av Dostojevskijs "ryskhet" följde också en tendens att göra honom till revolutionär

kommunist eller åtminstone till socialist. En rad kritiker (Jermilov, Dolinin, Kirpotin) framlade skilda bevisningar för att man tidigare missförstått Dostojevskij eller i varje fall starkt överdrivit hans konservatism. Skrifterna före förvisningen till Sibirien och umgänget i radikala kretsar under denna tid framhävdes mer än tidigare. Dostojevskijs avsky för våld och grymhet framställdes som ett profetiskt avståndstagande från fascismen och befanns väl gå ihop med den ryska attityden under dessa år av samarbete med Västerens demokratier; ryssarna borde vara stolta över "att vår litteratur, genom Dostojevskij, varnade för det fruktansvärda hotet mot hela mänskligheten, i trohet mot sina ädla humanitära traditioner" (Jermilov).

Man påstod till och med att Dostojevskij förstulet eller omedvetet uppmanat till våldsamt bekämpande av det onda och alltså godtagit såväl revolution som krig. Aljosja i "Bröderna Karamasov" hade inför berättelsen om en godsägares ohyggliga grymhet viskat: "Skjut honom!" Raskolnikovs privatmord hade visserligen Dostojevskij fördömt, men bakom fördömandet låg insikten om att brott berodde på samhällsordningen, inte på den enskilda människan, och att man alltså aktivt måste verka för ett gott samhälle. Mysjkins godhet var oförmögen att besegra det onda; alltså, hade Dostojevskij menat, måste man strida för det goda. "I motsats till den degenererade och dekadenta psykologismen hos Proust och Joyce, som representerar den borgerliga litteraturens förfall och undergång, är Dostojevskijs psykologism i hans positiva arbeten inte subjektiv utan realistisk" (Kirpotin).

Denna riktning var ännu förhärskande då hundra-tjugofemårsdagen av Dostojevskijs födelse firades år 1946. Kort därefter kom reaktionen under Zjidanovs ledning: prisan-det av Dostojevskij blev ett uttryck för liberalism, "borger-

lig objektivitet", kontrarevolutionära tendenser. Jermilov erkände att han tagit miste och angrep Dostojevskij som småborgare och reaktionär, den bekante publicisten Zaslavskij, som under kriget företrätt den då korrekta linjen, räknade Dostojevskij till "Sovjetfolkets och arbetarklassens fiender". Under omkring sex år, 1947—1953, var det reglementsvidrigt att skriva om Dostojevskij på annat sätt.

Ären efter Stalins död har medfört ett nytt omslag, dock inte så markerat som de närmast föregående. Dostojevskij publiceras och spelas; man anbefaller läsning av hans verk, även om han inte längre hyllas som socialist eller revolutionär. Vid sjuttiofemårsdagen av hans död betonades att han var antikapitalist och anhängare av social jämlikhet; det talades om hans "reaktionära tendenser", men också om att dessa neutraliserades genom realistiskt konstnärskap.

Sven Vallmark har meddelat mig att i en rysk "Kortfattad Litterär Encyklopedi" behandlas Dostojevskij mycket utförligt i del 2, som gick till trycket i slutet av 1964. Jag citerar ur den:

"Efter oktoberrevolutionen var studiet av Dostojevskij synnerligen livligt under 1920-talet ... Men under Stalinkultens period under 1930- och 1940-talen gjorde sig dogmatismen och den auktoritära inställningen till tänkandet märkbara också inom litteraturvetenskapen och fick en negativ inverkan på Dostojevskijstudiet. Antalet arbeten sjönk starkt (på 20 år utkom endast tre böcker och en samling artiklar). De vetenskapliga undersökningarna hämmades av uttalanden, i vilka Dostojevskijs verk karaktäriserades på ett ensidigt sätt. Efter avslöjandet av Stalinkulten förnyades ett brett studium av Dostojevskij."

Henry Adams—pessimist och idylliker

Ett splittrat liv

Då Henry Adams föddes i Boston 1838, var hans familj sedan länge en av de förnämsta i Amerika. Hans farfarsfar var unionens andre president (1797—1801), en duglig ämbetsman mera än en skicklig politiker, diplomat och förhandlare, konservativ i George Washingtons och den unga republikens anda — anhängare, naturligtvis, av republik och demokrati men med brittisk känsla för tradition och hierarki och lika fientlig mot den franska revolutionen som en Burke eller en Castlereagh. Henrys farfar var den sjätte presidenten (1825—1829), i mycket lik sin far som en amerikansk tory. Då han vid 1828 års presidentval besegrades av Andrew Jackson, västerns, folklighetens och den primitiva anti-kapitalismens man, blev han kongressman och småningom den nyengelska abolitionismens ledare bland politikerna; genom sina ständiga hårda angrepp mot slaveriet blev han talesman för den opinion som kom till makten under inbördeskriget, även om han i kongressen aldrig fick samma påtagliga inflytande som de stora vältalarna och kompromissmakarna Calhoun, Clay och Webster. Adams' far, Charles Francis Adams, var omväxlande politiker och finansman; sin mest kända insats gjorde han som amerikansk minister i London under inbördeskriget. Redbarhet, principfasthet på gränsen till envishet och intolerans, en stigande känsla av utvaldhet och förakt både för den stora

massan och de mera demagogiska konkurrenterna utmärkte familjen; det lysande och karismatiskt vinnande var främmande och plebejiskt; man erinras om män som Salisbury och Louis de Geer, inte om de stora folkledarna, charmörerna och inspiratörerna. De mest framgångsrika var ämbetsmän i ett land, där man måste vara politiker för att nå höga ämbeten.

Om den unge Adams berättar biografierna föga av intresse. Han levde utan konflikter i ett förmöget hem, där dygd, politisk och religiös idealism och en sträng lycka var självklara, han läste mycket, tog sin examen vid Harvard, gjorde resor, framför allt i Tyskland och andra länder i Västeuropa i sällskap med en grupp universitetskamrater. Om ungdomliga eskapader, vare sig i andens eller i köttets värld, har intet berättats. Möjligen kan man någon gång i brev och uttalanden spåra den otålighet och den irritation som — tidvis i förening med depression och en djup känsla av främlingskap — kom att prägla hans liv och verk. I fråga om Adams' utseende brukar främst hans litenhet omnämnas (tyvärr utan närmare uppgifter); hans markerade och spetsiga ansikte var inte fult men han kallas inte heller fysiskt tilldragande. Hans ekonomi har inte diskuterats med samma intresse som James'; tydligt är att han alltid var välsituerad och redan före medelåldern mycket förmögen.

Frågan om Adams' deltagande i inbördeskriget löstes utan svårigheter. Medan brodern Charles Francis blev officer — hans brev från kriget ger en god bild av stillheten och tråkigheten mellan slagen — blev Henry sekreterare åt fadern, då denne i maj 1861 utnämndes till minister i London. De partier i Adams' memoarer som behandlar Londontiden, är av stort intresse. USA:s sändebud och hans son var under större delen av kriget inte väl anskrivna i socie-

teten; de engelska aristokraterna stod, såsom särskilt en rad minnesteckningar från universitetslivet visar, nästan genomgående på söderns sida, och nordens representanter blev lejon först då krigets utgång stod klar för alla. Adams' glimtar av stämningar och möten är friska både i sin satir och sin entusiasm. Beskrivningen av en liten middag hos lord Houghton i sällskap med den jämnårige skalden Swinburne är ett mästerverk. Adams tyckte sig aldrig ha förstått vad som menas med geni och snille, innan han hörde Swinburne kommentera och citera antikens och samtidens författare med en förening av fantastisk beläsenhet, gripenhet och blixtrande infall — Swinburne var säkerligen full som vanligt men det märkte inte den unge puritanen. Det andra England — slummens och fattigdomens — såg Adams knappast — den attityden bevarade han alltid.

Då Adams återkom till USA 1868, började den långa tiden av missräkning som var grundvalen för hans litterära verksamhet. Politiken var tarvlig och Adams hade inte vilja eller kraft att söka förnya den genom att bli en deltagare i vad han senare kallade "det organiserade hatet". Han skrev några artiklar av huvudsakligen nationalekonomisk och finanspolitisk karaktär, redigerade en tidskrift och förbannade karriäristernas och uppkomlingarnas regim i sällskap med goda vänner. År 1870 blev han lärare vid Harvard och påbörjade snart de verk som gav honom hans ryktbarhet före döden — den stora äran kom senare. I nio band, som ännu anses höra till det förnämsta inom amerikansk historieskrivning, skildrade han den gamla goda tiden — 1800-talets första årtionden under presidenterna Jefferson och Madison. Till 1877 stod han kvar som lärare vid Harvard, under ständiga resor mellan Boston, New York och Washington. Sedan hade han aldrig någon anställning eller något uppdrag av längre varaktighet.

År 1872 gifte sig Adams med Marian Hooper, tjugoåtta år gammal, av en förmögen och ansedd familj. Efter några år i närheten av Boston bosatte sig makarna i Washington där de stannade till Marians död 1885. Äktenskapet, som blev barnlöst, tycks ha varit varmt och intensivt om också präglad av makarnas oro och nervösa läggning. Marian var enligt alla utsagor intelligent och spirituell — en Voltaire i kjolar, skriver Henry James — i sällskapslivet den dominerande parten, plågad av långa och svåra depressioner. I Washington blev makarna Adams medelpunkten i en krets av politiker och ämbetsmän utanför den vulgära gruppen av folktribuner som vid denna tid tävlade om presidenturen, ministerposterna och ledningen i senaten; man kan rent av tala om en salong som samlade intellektuella från skilda partier. Marian Adams var slagfärdig, kritisk och irritabel, och deras middagar och supéer blev ryktbara för de festliga samtalen som ofta rörde sig om politikernas ämbetsjakt och korruption. Denna miljö blev bakgrunden för Adams' anonymt utgivna romaner "Democracy" (1880) och "Esther" (1884). Då Henry James i ett brev till Marian skrev att hon var "inkarnationen av sitt hemland", kommenterade Marian: "En mycket tvetydig komplimang när den kommer från det hållet. Är jag då tarvlig, tråkig och omöjlig att leva med?" År 1885 begick Marian självmord. Det skedde efter en ovanligt lång och svår depression och sammanhängande möjligen med att hennes far något tidigare avlidit; Marian hade alltid varit starkt bunden vid sin far och tycks ha haft samvetskval över att hon övergivit honom — i vad mån denna relation var ett problem för de båda makarna under hela deras äktenskap kan inte bedömas. I sina böcker och brev berör Adams aldrig sitt äktenskap.

Efter Marians död ger Henrys liv intrycket av flykt från en ständigt återkommande känsla av olycka och menings-

löshet och försök att finna harmoni i inbillningens värld. Under de tjugo följande åren måste han ha tillbragt mer än halva sitt liv på resor, ibland ensam, ibland i sällskap med goda vänner som John Hay och Henry Cabot Lodge eller vetenskapsmän som i avlägsna länder bedrev etnografiska och naturvetenskapliga studier. Hans liv var emellertid också fyllt av läsning, spekulation och skrivning. Åren 1889—91 utkom i samlad form hans stora historieverk, "History of the United States, 1801—1817", och, likaledes 1891, en samling historiska essayer. 1913 offentliggjordes det redan 1904 avslutade verket "Mont-Saint-Michel and Chartres" vilket han betecknade som "en studie i 1200-talets enhet". Som en fortsättning och pendang skrev han 1905 självbiografen "The Education of Henry Adams" vilken han ville förse med undertiteln "en studie i 1900-talets multiplicitet". Den trycktes i en liten privatupplaga 1906 men lades fram för offentligheten först hösten 1918, ett halvår efter hans död.

Henry Adams var vid sin död känd främst som en av Amerikas mest framstående historiker och, inom en liten krets, för sin originella personlighet, sin kvickhet, bitterhet och pessimism. Småningom fick han emellertid en ny och större berömmelse på ett helt nytt område, han prisas fortfarande som historiker men hans storhet ser man i de självbiografiska och personligt bekännande böckerna. I kritik och debatt kom han och Henry James ofta att framstå som de stora amerikanska intelligenserna mellan inbördeskriget och första världskriget, som representanter för ett tidigare föga känt Amerika, som banbrytare för en problematik, en öppenhet, en andlighet, en förtvivlan som knappast tidigare hade motstycke inom amerikansk litteratur.

Thoreau skriver att de flesta människor lever i stilla förtvivlan. Ordet förtvivlan passar bra på Henry Adams, men

inte ordet stilla. Han var ingen ångest-atlet som pendlade mellan katastrof och triumf. Han var ingen sökare som fann tillflykt i några personbilder, symboler eller sentenser. Tvärtom kan det sägas att hans förtvivlan skärptes och stundom vanställdes av retlighet, ilska och äckel. De stora föraktarna brukar finna en tröst i att de föraktar andra litet mera än sig själva. Hos Adams märks knappast denna gradering. Hans bitterhet och argsinthet tycks ha varit nästan yttre plågor ungefär som en svår klåda eller en ihållande men inte överväldigande smärta.

Samhällskritik

Årtiondena efter inbördeskriget, efter Henry Adams' återkomst från London, innebar snabba och stora framsteg för USA om man tänker på befolkningens tillväxt, handelns och industrins utveckling, uppodlingen av nya områden i väster, den samlade nationalinkomsten. Men med lika stor rätt kan detta skede betraktas som en av de mörkaste perioderna i Amerikas historia, detta om man tänker på politiken från den allmänt prisade demokratins synpunkt, på de sociala förhållandena inom väldiga folkgrupper, på den bristande medvetenheten om vad som skedde och den bristande viljan att förnya och förbättra.

Charles Beard har i detta sammanhang talat om den andra amerikanska revolutionen. Han tänker främst på kapitalismens genombrott och välde. I de nordöstra staterna från Pennsylvania, New Jersey och New York till Illinois, Indiana och Missouri var den industriella och kommersiella expansionen det dominerande draget. Kapitalisterna, industriidkarna och de stora affärsmännen, vilkas företag allt oftare samlades i truster, behärskade inte blott ekonomin utan i stor omfattning politiken genom att finansiera par-

tierna och deras kandidater, genom att med påtryckningar och direkt korruption styra statslegislaturerna; deras betjänter, främst advokaterna, satt som guvernörer, riksdagsmän och ämbetsmän på bestämmande poster. Fackföreningar var nästan genomgående förbjudna av bolagen, socialpolitisk lagstiftning var praktiskt taget okänd, i flera stater var några få storföretag, inte minst järnvägsbolagen, regimernas reella ledare. En förutsättning för allt detta var den stora invandringen från Europa. Massan av europeiska immigranter levde i djup fattigdom, utan förmåga att sluta sig samman och att påverka val och avgöranden; vid valen i delstaterna och även i unionen deltog trots den formellt allmänna rösträtten blott hälften eller mindre av de myndiga männen, och en stor del av dem var genom sin okunnighet och sitt beroende helt i händerna på valbossar och de mest primitiva agitatorer. Den relativt ljusa bild av en immigrantgrupp som man får i Vilhelm Mobergs lysande romaner om de svenska invandrarna var giltig blott för en minoritet; även skandinaverna som gärna sökte sig till landsbygden stannade under det första skedet av inflyttning i regel i tätorter, och om deras svårigheter och lidanden skrevs sällan några brev till hemlandet. Medan nordstatskapitalismen förfogade över millionerna av invandrare, blev söderns jordägare och dess småningom växande antal industrimän och kapitalister ännu en gång oinskränkta härskare över negerminoriteten på mellan en tredjedel och en fjärdedel av befolkningen. I norden höjde man fortfarande vid högtidliga tillfällen "den blodiga fanan" från inbördeskriget och skröt över den stora humanitära insatsen för slavarnas frigörelse, men det patos som hos många flammade på 1850- och 1860-talen var konsumerat och tjänade snarast som en förlegad ursäkt för ligkiltigheten och hårdheten. Genom en kompromiss, som nära nog hade för-

men av ett politiskt avtal, formades ett slags fred mellan norden och södern; det republikanska norden drog tillbaka sina trupper från södern och avstod från att tillämpa de nya författningsbestämmelserna om likaberättigande för de svarta, södern utestängde negrerna från rösträtt och genomförde ett system av undertryckning och segregation som tryggade och befäste de vitas välde likaväl som slaveriet några årtionden tidigare.

Opposition mot denna ordning framträdde framför allt i norden, men den var länge obetydlig och maktlös. Först ett populistiskt och sedan också ett socialistiskt parti bildades och påverkade i någon mån de gamla partiorganisationerna men lyckades endast i några få bondestater i västern vinna prekära valpolitiska framgångar. Den härskande ideologin förblev kapitalistisk, med vetenskapsmän som amerikanen Sumner och engelsmannen Spencer som garantier; gammalliberalismen smaksattes ofta med några droppar social-darwinism, enligt vilken de fattigas och förtrycktas elände berodde på deras oduglighet, medan de rikas segrar var ett utslag av lagen om de bästas, de duktigastes förmåga att överleva. Det är typiskt att honnörsordet "businessman" i regel användes blott om de framgångsrika, tämligen förmögna företagarna och affärsmännen. Den unge radikalen William Jennings Bryan vann vid det demokratiska nationalkonventet 1896 en av skedets oratoriska triumfer, då han förklarade att ordet "businessman" borde brukas om bönder, arbetare och småhandlare likaväl som om "the few men, who, in a backroom, corner the money of the world", men dylika paroller kunde applåderas inom en politisk församling i ögonblick av förbittring och hänförelse, de ledde inte till segrar och makt.

Här ska jag inte beröra den mycket långsamma omvandling av amerikansk demokrati och politik som kan spåras

särskilt under decennierna efter sekelskiftet och som nådde sin hittillsvarande kulmen först under demokraternas styre efter början av 1930-talet. Jag erinrar blott om att vissa delar av båda de stora politiska partierna under ledning av bland andra Theodore Roosevelt och Woodrow Wilson visade en viss tillgänglighet för radikala tendenser i början av 1900-talet. I stort sett blev unionen medlet för den nya politiken. Men hur sakta det gick, illustreras av att en federal inkomstskatt beslöts först 1913, att folkval av förbundssenatorer inte heller infördes förrän 1913 och att en socialpolitisk lagstiftning jämförlig med låt oss säga Englands, Tysklands och Sveriges, knappast bröt igenom förrän med Franklin Roosevelts seger 1932.

Först kring sekelskiftet slog också en politiskt och socialt radikal litteratur och journalistik igenom. Satiriska och milt klandrande romaner som särskilt gällde den politiska miljön hade tidigare funnits; Mark Twain behandlade i "The Gilded Age" delvis samma företeelser som Adams i "Democracy". Men en mera furiös och generell samhällskritik kom med författare som Frank Norris, som vände sig emot de stora järnvägsbolagens utsugning av bönderna i västern och börsjobberiet i Chicago, Upton Sinclair, vars mest berömda arbete beskrev slakterierna i Chicago och de anställdas förhållanden, samt framför allt Theodore Dreiser som i "The Financier" och "The Titan" gisslade kapitalisternas herravälde i Chicago och Illinois — Chicago betraktades vid denna tid som den nyrika och korrumperade storstaden framför andra.

Henry Adams och hans krets levde i marginalen av det senare 1800-talets politiska och sociala värld. De var i regel förmögna eller åtminstone någorlunda besuttna genom arv eller kunde som advokater utanför stridsvimlet snabbt vinna en solid ekonomisk position. Några av dem gjorde

insatser som antyder tveksamheten och kluvenheten inom detta läger. John Hay, jämnårig med Adams, tidigt känd som Lincolns sekreterare och levnadstecknare, blev under McKinley och Theodore Roosevelt ambassadör och utrikesminister men han vann också prestige genom en roman, "The Breadwinners", som var direkt riktad mot arbetarrörelsen och särskilt mot alla strejker och som framstår som ett av de mest fulländade uttrycken för tidens sociala konservatism. Henry Cabot Lodge, född 1850, kom år 1896 i kongressen med ett initiativ som då betraktades som en konstighet och hastigt avfärdades; det var unionens plikt, hävdade han, att genomföra de författningsbestämmelser om negrernas likställighet, som antagits under och efter inbördeskriget. Sedermera blev Lodge som republikanernas senatsledare ryktbar framför allt genom att han hindrade Amerikas inträde i Nationernas Förbund. Oliver Wendell Holmes, född 1841, var ingen radikal, men som medlem av Förenta Staternas högsta domstol vann han i början av 1900-talet berömmelse genom att hävda grundlagsenligheten av socialpolitisk lagstiftning; det var inte högsta domstolens sak, skrev han i ett märkligt utlåtande, "att tillämpa Herbert Spencers 'Social Statics'".

Kompositionen av romanen "Democracy" är helt bestämd av syftet att ge en kritisk överblick av amerikansk politik. Mrs Lee, en trettioårig rik änka utan barn, reser med sin syster från New York till Washington och bosätter sig där för en tid i syfte att lära känna den inre krets som styr Amerika. Hon lyckas förträffligt såtillvida som hon genom skönhet, rikedom och en gästfri salong kring sig samlar ledande politiker och diplomater. Aktörerna kan i stort sett delas upp i två grupper. De onda är ett antal framstående politiker, bland dem främst senator Ratcliffe från Illinois, som

aspirerar på presidenturen. Ratcliffe och hans kumpaner företräder kombinationen av affärsintressen och politik. De är alla lierade med och delvis underhållna av kapitalistgrupper, de får förmåner av skilda slag, ibland direkta mutor av sina uppdragsgivare och arbetar i deras tjänst för att ernå givande koncessioner och motarbeta oroande lagförslag. Deras syften är att nå makt, rikedom och popularitet. Samtidigt som de går kapitalisternas ärenden och talar om den industriella och kommersiella företagsamheten som vägen till en stor framtid, känner de sig förbundna med det enkla folket och använder utan hyckleri självständighetsförklaringens satser om demokrati, frihet och lycka för alla. De söker alltså enligt en i romanen använd travesti av Lincolns Gettysburgtal "styrelse av folket, för folket, till senatorernas fördel". Denna grupp av politiker kommer i regel från mellanvästern, är av enkelt ursprung, nyrika och uppkomlingar. Hos Ratcliffe har man sökt spåra drag från flera av tidens politiska förgrundsmän, framför allt senator Blaine som var invecklad i flera affärsskandaler, 1884 utan framgång republikansk presidentkandidat, berömd för sin förmåga att kombinera storslagen folklig retorik — särskilt med hänvisningar till det ärorika inbördeskriget — med skicklig taktik både i politik och i affärer. Ratcliffe förälskar sig i mrs Lee, vars skönhet, elegans och ärvda status liksom presidenturen framstår som krönet på en stor karriär, men mrs Lee kommer att förakta honom både som person och politiker.

De goda är en grupp av politiker och ämbetsmän, både från norden och det besegrade södern, i regel av god familj, det vill säga förmögna sedan ett par generationer. Dessa personer som allt mer vinner mrs Lees förtroende, håller i princip på demokratin men avskyr dess konsekvenser, är ekonomiskt hederliga utan att ha något mera bestämt program

och hatar de skojare och skurkar som leder kongressen och tagit de stora fraserna från frihetskriget och inbördeskriget på entreprenad. Senator Gore, som är de godas främsta representant, avger i en diskussion hos mrs Lee en något resignerad bekännelse till demokratin: "Jag tror på demokratin. Jag erkänner den. Jag ska troget tjäna och försvara den. Jag tror på den därför att den synes mig vara den oundvikliga följden av vad som gått före. Demokratin håller på att massorna nu har nått en högre förmåga än tidigare. Hela vår kultur siktar till det målet. Vi vill göra vad vi kan för att hjälpa till. Jag erkänner att demokratin är ett experiment, men det är blott i denna riktning som våra ansträngningar är värda någonting..." I ett annat sammanhang förklarar Gore att han tror: "kanske inte på de gamla dogmerna men väl på de nya, på den mänskliga naturen, på vetenskapen, på 'the survival of the fittest'. Låt oss vara vår tid trogna, mrs Lee. Om vår tidsålder besegras, låt oss dö i våra led. Om den segrar så låt oss gå i spetsen för våra kolonner!" Gore har, liksom sina kolleger, inget botemedel att bjuda på, inte den anspråkslösaste ideologi som vapen mot ondskan. Även han brukar allmänna och otydliga fraser, men han står i det godas tjänst genom sin fiendskap mot den bestående förnedringen och genom sin litet osäkra tro på en bättre framtid.

Kören bakom växelsången representeras av några intelligenta iakttagare utanför spelet, främst den bulgariske ministern Jacobi — Bulgarien fanns inte vid den tiden, Adams använde alltså en pseudonym — och mrs Lee. I en diskussion med några "goda" amerikaner kommer baron Jacobi med ett ursinnigt inlägg: "Ni amerikaner tror att ni bildar undantag från allmänt gällande lagar. Jag har levat sjuttiofem år, och hela tiden i en värld av korruption. Jag är själv korrupt, men jag har åtminstone mod att tala

om det, som ni andra inte har. Rom, Paris, Wien, Petersburg och London, alla är korrupta; endast Washington är rent! Men jag påstår att inget samhälle har haft sådana drag av korruption som Förenta Staterna. Barnen på gatan skojar mig. Städerna är korrupta, liksom kommunerna och statslegislaturerna och domarna. Alla sviker sin plikt, både i det privata och det offentliga, alla lurar varandra på pengar. Endast i senaten tar man inte penningmutor. Och ni, herrar senatorer, tror att ert fantastiska Amerika inte har någonting att lära av det korrupta Europa. Ni har rätt — alldeles rätt! Det stora Amerika behöver ingen lektion. Jag är ledsen över att jag inte har hundra år kvar att leva, men om jag kunde komma tillbaka vid den tiden, skulle jag vara mycket belåten. Förenta Staterna är då mera korrupt än Rom under Caligula, eller kyrkan under Leo X, eller Frankrike under Regenten.” Hos mrs Lee ger erfarenheterna i Washington blandade och oklara intryck, hon har kvar en tro på demokratin; hon känner enligt Adams att ”under demokratin skumvirvlar finns en frisk ström som vräker skummet framför sig och bevarar renheten”. Hon tänker att hon inte ville träda in i ”den skymningsvärld där korruption är det bästa medel som finns för att nå ett ädelt mål, och karriärism kallas hängivet arbete för ’denna ärorika Union, som är den lidande mänsklighetens sista hopp’ ”.

Liksom Adams känner mrs Lee att hennes kärlek till demokratin inte är lika stark som hennes motvilja inför demokratin i funktion, och liksom Adams tvekar hon om hon handlar riktigt då hon ger sig iväg från politikens möjligheter (närmast ett äktenskap med Ratcliffe). Boken slutar med mrs Lees ord före avresan: ”Jag vill resa till Egypten, demokratin har förstört mina nerver. Vilken vila skulle det inte vara att leva i den stora Pyramiden och för alltid betrakta polstjärnan!”

Det är väl begripligt att Adams publicerade "Democracy" anonymt och att han hela sitt liv — utom till några få goda vänner — förnekade att han skrivit boken. Om han blivit känd som dess författare, skulle hans position i Washington som iakttagare och initierad ha blivit omöjlig. I ett samtal med brodern Brooks sade Adams att han "sagt farväl till politiken då han skrev 'Democracy' ". I några engelska tidningar och tidskrifter blev boken uppmärksammasad och prisad, och dess kritik av den amerikanska demokratin framhävdes med belåten överlägsenhet; i Amerika gick boken nästan spårlöst förbi, särskilt som Adams i sitt avtal med förlaget bestämt att ingen som helst annonsering fick förekomma. Femtio år senare räknas "Democracy" till de klassiska skrifterna om politiken årtiondena efter inbördeskriget. Adams' andra roman, "Esther", skall jag här inte stanna vid; den var tydligt inspirerad av hustrun och pläderade utan att ta upp politiska problem för större kvinnlig frihet och självständighet. För att vara skriven vid denna tid är boken ett originellt inlägg i den spirande kampen för kvinnoemancipationen.

Adams' politiska hållning kommer under detta skede (omkring 1870 till 1895) fram i en mängd uttalanden i andra, senare utgivna böcker, framför allt självbiografen. Det har sagts att det är lika lätt att finna ställningstaganden både för och emot demokratin hos Adams. Han uttalar ofta att folkstyrelsen med republik och allmän rösträtt och en god medborgerlig utbildning är förutsättningen för mänskligt framsteg. I sitt stora historieverk skrev han om hur alla "från Jefferson och Gallatin ner till den fattigaste nybyggare ansåg sig verka för avskaffandet av tyranni, aristokrati, nedärvda privilegier och prästvälde"; amerikanarna trodde "att nästa steg i den mänskliga utvecklingen var att höja människorna i allmänhet till en intellektuell och sam-

hällelig nivå lika hög som de mest gynnades". "... Jag väntar att ett framsteg i stor skala skall äga rum här, under vår demokratiska inspiration, till dess varje människa fysiskt är en atlet och andligt en Aristoteles."

Men i sina notiser om demokratin och dess funktionering under denna tid är Adams nästan genomgående satirisk eller förbittrad. Efter återkomsten till Washington där Adams hade hoppats finna en anständig utgångspunkt för en politisk och litterär karriär, fann han enligt självbiografin en värld av korruption som det syntes hopplöst att bekämpa. "Grants regering var ett hån mot vanlig anständighet, och tiotals lovande män förstörde sina liv genom att tala om det." Efter republikanen Harrisons val till president 1888 skrev Adams till en vän: "För mig har politiken varit den enda meningslösa misräkningen i livet — rent slöseri med energi och moral." Senare då hans besvikelse och förtvivlan drev honom till nya ytterligheter av pessimism, skrev han om "den totala och ohjälpliga ruttenheten i hela vårt sociala, industriella, finansiella och politiska system".

Henry Adams' ideologi — för att använda detta ord om en ganska lös kombination av åsikter — kan under detta skede kallas liberal konservatism. Liberalismen i Amerika med sin tro på republik, allmän rösträtt och medborgerliga politiska rättigheter kunde från europeisk synpunkt vid denna tid te sig extremt liberal eller till och med radikal; republiken och demokratin var för de härskande klasserna i de flesta europeiska länder ännu skräckbilder. Men i Amerika var denna kombination av tro på folkstyrelse och medborgerlig frihet en traditionell sak, en lösning för alla partier och politiker. Det kan till och med påstås att de gamla helgade orden republik, frihet, självstyrelse och jämlikhet kunde tjäna som alibin för en politik som från ekonomiska

och sociala synpunkter var strängt konservativ och därjämte genom rättighetsbestämmelserna i författningen och domstolarnas praxis vid deras tolkning blev en förskansning för det gammalliberala laissez-faire; amerikansk socialpolitik förblev länge ojämförligt mindre utvecklad än den europeiska, och i slutet av 1800-talet var länder som Tyskland och England vida längre komna på detta område än den Amerikanska Unionen och de amerikanska delstaterna. Slaveriets avskaffande blev en stor stimulans för den folkliga retoriken av äldre märke.

På några punkter var Adams' politiska föreställningar likväl särpräglade. Hans kritik av den amerikanska demokratin och särskilt samarbetet mellan kapitalister och folkledare har knappast någon motsvarighet i den tidens intellektuellt och socialt respektabla Amerika. Denna kritik hade ett drag av anti-kapitalism, av ovilja mot koncentration på industri och handel, av förakt för affärer, nyrika och uppkomlingar; man får hos Adams intrycket att en gentleman bör ärva sin förmögenhet eller i varje fall ha den placerad i säkra papper och inte vara inställd på vinster och spekulation. Han representerar en aristokratisk tradition från Nya England i strid mot de hungriga och aggressiva karriäristerna. Han liknade de förmögna men inför penningtransaktioner förlägna eller äcklade herremän, som ofta är hjältar hos Henry James. Men i Adams' ovilja mot den förda politiken finns det i varje fall under detta skede knappast något drag av ekonomisk radikalism, av känsla för sociala reformer, utjämning och ökad reell likställighet. Adams tycks aldrig ha besökt ett industriföretag eller en slum; man kan inte undgå intrycket att han undvek sådana pinsamma upplevelser; det finns knappast ens en fattig människa i hans böcker. Om en resa som pojke genom nordvästra Englands industriområde noterade han i själv-

biografen: "Det svarta distriktet var en realistisk uppföstran, men det låg oändligt långt borta. Pojken flydde från det, liksom från allting som han tyckte illa om." Satsen kunde tjäna som motto för Adams' hållning till de sociala problemen och för hans liv över huvud. Likheten med Henry James är även här uppenbar.

Adams' självbiografi och brev innehåller i stigande omfattning angrepp på enskilda personer, samhällsformer, nationer och raser som ofta är brutala, förvirrade och naiva. De vittnar om ett växande raseri mot allt och alla, även om de i många fall avspeglar gängse amerikanska fördomar. Jag skall stanna mycket kort vid denna sida av Adams' författarskap. Vad han här skriver har sitt huvudsakliga intresse som bakgrund till de katastrofteorier om mänsklighetens framtid som han samtidigt utformade, och till de utopier om gångna tider som då och då blev ljuspunkter i hans förtvivlan och elände.

Fördömanden av Amerika överflödar. Jag citerar utförligt en passage som kombinerar förbittring mot Amerika, Europa, den moderna civilisationen och Adams själv: "Så vitt vi kan se, måste det som är radikalt ont bli ännu värre, ty det måste vara en del av vårt system och ligga på djupet i varje modernt samhälle. Europa lever snarast ännu mer i mörkret än vi själva. Europa och Asien är vana att acceptera sjukdom och död som ofrånkomliga, men för oss är dessa tankar nya... Samhället här, likaväl som i Europa, sviktar, och ändå har vi inte bomber, våld och krig att frukta... Jag har verkligen fått mer än nog av Europa, och jag har inte någon större aptit på Amerika. Världen har varat för länge. Det har jag också. En av oss båda måste försvinna. I det allmännas intresse är det bäst att det blir världen, för jag är åtminstone oskadlig." Han förbannade

kapitalisterna men sade sig avsky arbetarrörelsen och fackföreningarna lika mycket.

I regel blev främmande stater och nationer lika hatfullt omtalade. Frankrike, England, Tyskland var ruttna om också i något skilda varianter; endast någon gång sägs ett vänligt ord om en utländsk politiker; föraktet och illviljan dominerar. De europeiska storstäderna avskydde Adams och han undvek så vitt möjligt att besöka dem på sina resor. Här några typiska rader ur ett brev från 1890-talet: "Jag ser inget framsteg i Europa, inget alls! Folket är dumt... De har inte ens längre kvar smaken och förfiningen från det gamla samhället... Fransmän och engelsmän är precis vad de var för trettio år sedan, med ett visst drag av vulgaritet och simpelhet ovanpå sin dumhet... Tala om våra amerikanska nerver! De är sunda och friska i jämförelse med det franska folkets nerver, som är sjukare än någonting annat på jorden utom Ibsens tarvliga norska blondiner." I hans självbiografi nämns modern skönlitteratur endast i förbigående; ingen av skedets stora författare spelar någon väsentlig roll. Under inflytande av eller kanske snarare under okunniga hänvisningar till Darwin blev Adams också racist. På denna punkt delade han i stort sett fördomarna inom den klass han tillhörde, men han var mera rabiatt än de andra. Den anglosaxiska rasen (om tidens rasbeteckningar se särskilt Gossett, "Race. The history of an idea in America") var den högsta om också stadigt försämrad. Om negrernas frigörelse skrev Adams patetiskt, men han talade alltid föraktfullt om negrer och kallade dem gärna "nigger". Men framför allt angrep han judarna; antisemitismen blev efter hand en fullkomlig galenskap. De judiska invandrarna i Amerika bar den största skulden till kapitalism och korruption, de europeiska folken förgiftades också av judarnas materialism, snikenhet och gemena slughet.

Betecknande är att han ivrigt höll på Dreyfus' skuld och, då dennes oskuld bevisades, snarast syntes irriterad över utgången; han stod alltså inte långt ifrån Barrès som höll på att frågan om Dreyfus' skuld var av ringa intresse. Ett fåtal citat ur självbiografin och de utgivna breven är tillräckligt avslöjande. "Det finns inte en polsk jude nykommen från Warszawa eller Kraków, inte en slug Jakob eller Isak ännu luktande av ghettot, gnällande på otäck jiddisch till tulltjänstemännen, som inte har en skarpare instinkt, en större energi och ett rymligare samvete än amerikanen bland amerikaner, med Gud vet hur många puritaner och patrioter bakom sig." "Jag är mer än någonsin fientlig mot min tid. Jag avskyr den och allting som hör till den, och lever endast för att se slutet på den, med all dess infernaliska judiskhet. Jag skulle vilja låta döda alla som lånar ut pengar, och sänka Wall Street och Lombard Street till havets botten." Henry Adams' vän John Hay kommenterar: "Adams' judehat har nått det stadium att han tror att jordskalvet i Krakatoa var ordnat av Zola, och att han, då Vesuvius lyser upp midnattshimlen, letar efter juden som kastar bränsle på elden." Denna vettlöshet hos Adams kulminerade under samma skede då han utformade sina teorier om mänsklighetens undergång och sina drömmar om en lycka i det förflutna.

Katastrofteorier

Det är frestande att tala om två pessimistiska perspektiv hos Adams. Det ena, som jag nyss behandlat, gäller åtminstone främst samhällets, staternas och nationernas utveckling; det är alltså ett historiskt socialt perspektiv. Det andra och vidare perspektivet som kompletterar och fulländar det första, är kosmiskt och utmynnar i tron på världens snara

undergång. Att klart skilja mellan de båda perspektiven är naturligtvis omöjligt; de sammanblandas och kombineras till en perfektion i pessimism, och Adams hämtar ofta i samma stycke argument från båda tankegångarna. Inte heller tidsmässigt kan perspektiven klart åtskiljas; Adams lekte redan under sin sekreterartid i London med naturvetenskapligt färgade synpunkter. Men i stort sett kan det sägas att den kosmiska linjen blir mer och mer förhärskande; under sina sista årtionden sökte Adams medvetet undvika politiska och sociala frågeställningar därför att han fann dem likgiltiga inför framtidsbilden av förintelse.

Vad som stimulerade Adams' pessimism, utom naturliga anlag för en ovanlig olyckskänsla, har jag förut delvis berört. Hustruns död hörde säkerligen till de främsta motiven. I ett brev kort efter Marians bortgång ger Adams uttryck för en sorg som, om också mindre pinande med åren, blev ett inslag i hans bild av världen och människorna: "Jag har haft lycka nog för att hålla mig uppe under några år av elände; och till och med i min värsta förtvivlan har jag funnit mig själv styrkt av två tankar. Den ena är att livet inte kan drabba mig på ett mera förkrossande sätt. Den andra är att jag i alla fall fått ut av livet all den glädje det kunde erbjuda... Det synes mig som om hela tillvaron kom till mig, för att ett ögonblick kasta sin mask och inviga mig i sitt mysterium. Så vi lider! Och vi fortsätter att skratta; för som ett 'practical joke' på vår bekostnad är livet en succé." Dessa och en del andra uttalanden kan ses som bevis för att Adams liksom andra framstående pessimister fann en slags högmodig glädje, en sista tillflykt, i själva genomskådandet. Det förhöll sig naturligtvis så, det fanns en liten belåtenhet bakom prestationen av tristess, men denna belåtenhet synes i jämförelse med andra professionella pessimisters ha varit mycket begränsad; marginalen mel-

lan olyckan och dess avnjutande var hos Adams ovanligt snäv. Av betydelse i det sammanhanget är säkert att Adams' pessimism inte väsentligen byggde på en viss filosofisk fra-seologi utan grovt och praktiskt innebar att världen gick åt helvete.

De teoretiska resonemangen bakom Adams' åskådning var inte invecklade. Religiöst var han liksom sin familj medlem av det unitariska samfundet — den mest statusbe-tonade, vaga och odogmatiska av de amerikanska kyrkorna — och om Adams trodde på Gud som han ibland nämner i konventionella sammanhang, var det i den meningen att han inte tänkte därpå eller begagnade ordet ungefär som öde eller bestämmelse. Materialet för sin pessimism fann han i filosofiska (i meningen av livsåskådningsmässiga) och naturvetenskapliga arbeten; i självbiografin nämner han exempelvis Pascal, Voltaire, Schopenhauer och Nietz-sche. Några djupare studier bedrev han sannolikt blott i fråga om amerikansk historia och katedralen i Chartres. Någon tröst eller förströelse i så kallade utsvävningar tycks han aldrig ha funnit; han hade av allt att döma inga ero-tiska affärer, och om han någon gång sökte sin tröst i gla-set, var det sällan och i ensamhet.

Redan under sin sekreterartid i London var Adams starkt intresserad av naturvetenskapliga föreställningar om världens framtid och utformade gärna i brev och någon gång även i självbiografin (som dock skrevs långt senare) all-männa lagar om den framtida utvecklingen. I självbio-grafin berör han skämtsamt sin egen okunnighet och tvär-säkerhet. "Adams (han skrev liksom ofta de Gaulle om sig själv i tredje person) var darwinist därför att det var enklare än att inte vara det, ty hans okunnighet var större än man kunde tro . . . Egentligen borde han också ha varit marxist, men han valde det näst bästa genom att bli

anhängare av Comte... Som om världen inte hade blivit tillräckligt omkastad under hans tid ville han röra om den ännu mera." Ett brev till brodern Charles Francis är karaktäristiskt: "Det är stora tider vi lever i. Människan har bestigit vetenskapen, och nu springer den i väg med henne. Jag tror fullt och fast att inom några århundraden vetenskapen kommer att bli människans herre. De maskiner som vi uppfunnit, blir vi inte längre i stånd att behärska. En vacker dag får vetenskapen kanske människans liv under sitt välde, och den mänskliga rasen begår självmord genom att spränga världen i luften. Vi kommer inte bara att bli i stånd att resa omkring i rymden — jag ser intet skäl emot att en generation i framtiden kommer att vandra omkring som en skalbagge med världen på ryggen..." — Några år senare skrev Winwood Reade, en av framstegstankens största optimister, att människan genom vetenskapens vinningar skulle bli universums herre. "Slutligen blir människorna herrar över naturens krafter; de själva blir solsystemens arkitekter, världarnas byggmästare. Människan blir fullkomlig; hon blir skapare; hon blir därför vad de okunniga dyrkar som Gud."

Under de senaste årtiondena av Adams' liv blir den kosmiska pessimismen alltmer framträdande. Adams blir hårt kritisk mot de historiker som endast beskriver detaljer och "berättar anekdoter". De dominerar enligt hans mening den engelska historieskrivningen; det enda undantaget finner han i Henry Thomas Buckle, vars "History of Civilization in England" (1857—1861) Adams uppskattar med tanke på de stora linjerna i verket, även om han finner försöket misslyckat. Adams tänker och skriver mycket i denna halvt metafysiska genre redan under 1800-talets sista årtionden, innan han upptäckte eller uppmärksammade de lagar, i vilka han fann en lösning på problemet. Hans ut-

talanden vid denna tid gällde framför allt naturvetenskapens och teknikens utveckling och maskinernas växande betydelse, och han ser människorna krympa ihop inför sina egna skapelser och sina egna insikter. "Dynamon" blir den energikälla som driver världen.

År 1879 skrev Adams: "Med tanke på vad geologin lär oss, faller teorin om en enhetlig utveckling sönder och måste överges; ... Tanken på en geologisk katastrof måste godtagas som en del av vetenskapen, och måste antagas ha en viktig, kanske avgörande betydelse för evolutionen." I detta avsnitt är han tydligen särskilt påverkad av Lyell, men senare skymtar främst Darwin och de spekulationer som gjordes kring hans upptäckter. Jag citerar ett par ovanligt friskt och energiskt formulerade undergångssatser, trots att de tillhör det skede då Adams' pessimism blivit mera stabil i sin kvasivetenskapliga kostymering. "Jag väntar under de närmaste hundra åren väldig, slutgiltig, kosmisk katastrof; men inte på någon av de linjer vi förut tänkt på. Min tro är att vetenskapen kommer att krossa oss, och att vi liknar apor med en inbyggd sprängladdning; vi varken vet eller bryr oss om varifrån vi får vår praktiskt taget obegränsade energi och vart den leder oss." "... Människan och djuret kan, på sin höjd, se framåt mot ett differentierat elände under tjugo millioner år; men inte ett ögonblick under denna väldiga tid kan en professor i matematik smickra sig själv eller sina studenter med en förhoppning om att undvika dårskapen."

I en artikel i Dagens Nyheter, den 19 augusti 1947, skrev Thorsten Jonsson om "Henry Adams, den förste 1900-tals-amerikanen"; artikeln är såvitt jag vet den första presentationen av Adams i Sverige och blev för mig själv en stimulans till läsning av Adams (tidigare hade jag endast läst

romanen "Democracy" som jag kort refererade i en uppsats om amerikansk skönlitteratur 1933). Jonsson betonade framför allt att Adams tidigt hade klarlagt betydelsen av krafter i historien utanför mänsklig kontroll och Adams' försök att visa naturvetenskapens konsekvenser från denna synpunkt. "Vad som alldeles speciellt karaktäriserar hans åskådning är att han så klart insåg vilken betydelse naturvetenskapens nya världsbild skulle få för utvecklingen", skrev Jonsson. "Han säger att upptäckten av radium kreverade som en bomb på hans skrivbord, och bilden av bomben återkommer sedan i resonemangen på ett sätt som nu nästan verkar förbryllande i sin träffsäkerhet." Dessa Jonssons reflektioner verkar ännu mera slående 1971 än 1947.

Från mitten av 1890-talet till sin död tycks Adams till väsentlig del ha varit upptagen av naturvetenskaplig läsning. Han utgick från att naturvetenskapens rön skulle vara direkt användbara för historien, att historien i själva verket var en speciell form av naturvetenskap och kunde fastställa tendenser och lagar med nära nog samma säkerhet som fysiken. På hans allmänna spekulationer skall jag inte närmare ingå, dels därför att jag helt saknar kompetens på området, dels därför att Adams' föreställning om historien är en vild fantasi snarare än en rimlig tes. Att Adams också i detalj kom med många konstigheter och galenskaper skall noteras utan att närmare beläggas.

Under inflytande av sin läsning bland annat av den då relativt litet kände fysikprofessorn vid Yale, W. Gibbs, och brodern Brooks Adams ("The Law of Civilization and Decay", 1894) framförde Adams först en accelerationsprincip, som innebar att energin i världen blev allt snabbare utnyttjad och den mänskliga utvecklingen på ett matematiskt beräkneligt sätt ständigt accelererades; tekniken och maskinerna skulle bli härskare och människorna redskap för

sina egna skapelser. Senare kom Adams fram till att enligt termodynamikens andra lag energin ständigt förbrukades och att man inom en kort tid måste nå den punkt då mänskligheten och universum av brist på kraft måste gå under. Enligt accelerationsprincipen rusade alltså mänskligheten framåt i en allt våldsammare offensiv och till ett allt totalare herravälde; enligt termodynamikens andra lag slutade denna offensiv med kraftlöshet och död. (Några viktiga uppsatser i dessa frågor finns i "The Degradation of the Democratic dogma", 1919.)

Jag ger några exempel på hur Adams fattade den mänskligt-historiska sidan av denna utveckling. Allt färre kunde begripa de allt mera invecklade relationerna; den stora massan levde i relativt stegrad okunnighet. Makten koncentrerades hos ett fåtal, kapitalister, politiska ledare, hos de hårda och känslolösa. Koncentrationen på de ekonomiska problemen blev ständigt större medan känslor för konst, litteratur och ett rikt personligt liv mattades. Den enhet som tidigare uppburit samhället vek för "multiplicitet" och splittrad materialism. "Då konsolideringen fortsätter, viker fruktan för lystnad, och den ekonomiska organismen blir starkare än känslan och kamplystnaden. I denna sista fas av konsolidering blir det ekonomiska och, kanske, det vetenskapliga intellektet mera uppskattat, medan fantasin försvagas, och känslomässiga och konstnärliga människotyper går tillbaka." I början av 1900-talet ansåg sig Adams kunna förutsäga att energin skulle vara förbrukad och mänsklighetens undergång uppenbar omkring 1920. Mycket i modern litteratur erinrar om Adams' katastrofteorier, exempelvis Huxleys "Brave New World" och Hannes Alfvéns roman "Sagan om den stora datamaskinen".

Adams slutade sitt liv i pessimism med förutsägelser om världens och mänsklighetens undergång, men man kan

också säga att han slutade i triumf inte bara så att han löst de stora gåtorna utan också så att lösningen blev en revansch för sorger och misslyckanden. Han hade visat att personer som han själv och — såsom han någon gång antyder — hans familj tillhörde en äldre och ädlare värld. Denna tro på det förflutnas överlägsenhet formade han i beskrivningar och utopier som också ingår i hans äreminne: han skrev om det lyckliga Amerika hundra år tidigare, om Tahiti före koloniseringen och dess förgiftning, och framför allt om det franska samhälle som symboliserades av katedralen i Chartres.

Utopier i det förflutna

Henry Adams' stora verk om det tidiga 1800-talets Amerika består i huvudsak av mästerliga analyser där personer, handlingar och händelser tecknas med kyla, skärpa och klarhet. Men det finns ett drag av utopi i skildringen som bryter fram i värderingar och allmänna perspektiv. Då Adams skrev detta mästerverk, var han misstrogen och bitter mot sin samtid, och han sökte, i huvudsak sannolikt omedvetet, att forma en kontrast till dagens föraktade Amerika. Samtidigt kom denna stora utflykt i det förgångna att egga hans ovilja mot samtiden; hans samhällskritik under årtiondena efter historieverket måste ofta ses mot bakgrunden av den ljusa bild han givit av det äldre Amerika.

Vi är alla republikaner, vi är alla federalister, förklarade Jefferson då han tillträdde presidenturen. Amerikas enhet under denna era av "good feeling" betonas starkt i Adams' historia — i motsats till den splittring som han upplevde under arbetets författande. Han ser också den ekonomiska och politiska utvecklingen i början av 1800-talet positivt, understryker företagsamheten och expansionen utan att

tala om kapitalism och korruption; särskilt prisar han den försiktiga och sparsamma finanspolitik som under tiden 1801—1813 företrädde av finansministern Albert Gallatin. Men framför allt ser han i det unga Amerika den demokratiska idealismens ledare i världen. Jefferson var, skriver han, personifikationen av "en känsla som kom de fattiga bönderna i Europa att förstå vad som var osynligt för poeter och filosofer — den vaga bilden av något upphöjt på andra sidan havet, som reste sig högt över den amerikanska demokratins dimma och damm". "Den hårde, praktiske och närige amerikanske demokraten, som varken var frikostig, ärekär eller fantasirik ... levde i själva verket i en värld av drömmar, och var medspelare i ett drama mera fyllt av poesi än alla österns vishetsläror ... redan på väg att styra världen och naturen med större klokhet och godhet än som någonsin förut präglat historien." I slutet av sitt verk ställer Adams några frågor som kanske är färgade av hans pessimism i fråga om hans eget Amerika: "Vilka intressen skulle ge liv åt ett så väldigt och enhetligt samhälle? Vilka mål, förutom materiell välfärd, måste den demokratiska kontinenten sträva att uppnå?"

Earnest Samuels gör i sin biografi över Adams en jämförelse mellan Adams' och Tolstojs historiefilosofi. Adams skrev de första delarna av sin historia blott några år efter Tolstojs "Krig och fred" och hade med säkerhet inte då läst denna bok. Liksom Tolstoj finner Adams vid denna tid det omöjligt att uppställa några teorier om historiens drivkrafter, liksom Tolstoj var Adams misstrogen både mot stora män och ledande idéer. Men i några lysande partier söker Adams visa, att den amerikanska nationen uppbäres av en moralisk energi som inte har motsvarighet inom andra folk. Hans bevisföring är på några punkter mera naiv än Tolstojs; sålunda hävdar han, att amerikanarna i några

av drabbningarna under kriget med England 1812—1815 i alla punkter, där en objektiv vägning av faktorerna är möjlig, var klart underlägsna men likväl segrade på grund av sin andliga kraft. Själva huvudtanken i bevisföringen påminner mycket om Tolstoj; Adams tänker sig att demokratin som ger de enkla, vanliga människorna makt och rättigheter därigenom skapar en ideell styrka. Enligt den ene författaren är det alltså ryssarna, enligt den andre amerikanerna, som äger kallelsen att forma historien. Möjligen sammanhänger likheten mellan de båda författarna med att de var påverkade av Buckles historiefilosofi.

Jag vill tillägga att ännu en parallell, kanske den mest betydelsefulla, kan spåras mellan Adams' och Tolstojs visioner. Tolstojs "Krig och fred", särskilt den andra epilogen, färgas av tanken att "ingen kommer så långt som den som inte vet vart han går". Det är just de ryska ledarnas osäkerhet, deras misstro mot planering och beräkningar som gör dem till goda verktyg för Historien och ger dem segern i kampen mot den i sin fåfängliga självgodhet kalkylerande Napoleon. Samma tankegång möter hos Adams, särskilt i beskrivningarna av striderna 1812—1815. Amerikanerna respektive ryssarna blir Guds utvalda därför att de i motsats till andra folk inte endast är blinda utan vet sig vara blinda. Med en viss tillspetsning kan det påstås att segraren vid New Orleans, Andrew Jackson, västerns och folklighetens man, är en broder till den ryske bondens inkarnation, fältmarskalken furst Kutusov.

År 1886 reste Henry Adams för första gången till Fjärran östern. Hans reskamrat, konstnären John La Farge, sade i en intervju i San Francisco före avresan att målet var Nirvana, och Adams studerade buddhism för att komma i den rätta stämningen. Japan betraktades vid denna tid ännu som

ett idylliskt land som till billiga priser exporterade konst och konsthantverk till Amerika; den främsta representanten för denna bild av Japan blev senare Lafcadio Hearn. Under denna och följande resor besökte de båda vännerna också åtskilliga platser på Söderhavsöarna, den romantiska exotismens främsta miljö. Då Adams år 1891 på grund av tillfälliga omständigheter kom att stanna på Tahiti i fem månader, fann han där en inspirationskälla för sin utopism och utgav i en privatupplaga år 1893 en skildring från ön. Det var främst ett något äldre Tahiti som han skildrade. Hans iakttagelser är föga betydande, han beskrev som många andra den gode och lycklige vilden före kolonisering och civilisering. Det intressanta är att han på Tahiti fann samma värden som framträder i hans amerikanska historia och som med ännu större entusiasm förkunnades i boken om Chartres. Tahiti blev en bakgrund för äcklet inför samtiden och drömmen om fulländning i det förflutna.

Det Tahiti som Adams fann vara på väg mot undergången, var enigt utan tvång med samhälle, familj och individer i en stabilitet som gav harmoni och stillhet likaväl som lycka och vitalitet. Människorna på Tahiti saknade fixerade sederegler och kunde från västerländsk synpunkt anses omoraliska, men de var genomsyrade av en dygd och en samkänsla som tjänade enheten mera än någon utformad moralisk lära. Samhället "var, på det hela taget, det mest lyckosamma världen någonsin sett, därför att det byggde på den solidaste av alla grundvalar — bristen på moraliska påbud". Särskilt framhävde Adams kvinnornas ställning på Tahiti: kvinnorna "spelade en roll i landets politik som påminde om kejsarinnan Katarina av Ryssland". Tahiti blir identifierat med vad Adams både uppskattar och avskyr, skriver George Hochfield; "det väsentliga i dess historia är förstörelsen av en sund och stabil kultur genom kon-

takten med europeisk civilisation". Civilisation och kristendom innebar en olycka därför att de blev redskap för ett brutalt tyranni i de koloniserande staternas intresse.

I september 1895 besökte Henry Adams, i sällskap med familjen Lodge, för första gången städerna Amiens och Chartres och deras katedraler. Han var uttråkad efter en lång resa och fann i upplevelsen av katedralernas skönhet en befriande stillhet och glädje. Katedralen i Chartres blev efter hand den stora symbolen för hans drömmar om ett fulländat liv, hans känslor växte till en besatthet som blev den stora erfarenheten och den stora lyckan under de följande tjugotre åren. Han återvände gång efter annan, bedrev omfattande studier i katedralens tillkomsthistoria, i de religiösa åskådningar som vid denna tid varit bestämmande och i strukturen av det franska samhälle som skapat katedralen. Småningom kom han att se elva- och tolvhundrata-len, då katedralen byggdes, som fulländningen av mänsklig kultur. Han blev inte katolik och inte heller troende i den meningen att han godtog de föreställningar som präglat den kultur han skildrade, men hans inlevelse i det förgångna — eller vad han trodde vara det förgångna — var så passionerad att den stod på gränsen till mystik. Äntligen hade Adams funnit sin utopi: från den utsiktspunkt han nått i det medeltida Frankrike, kunde han med en större överlägsenhet än tidigare se ned på sin samtid som bjudit honom så många misräkningar, sorger och stunder av förbittring och hat. Året 1904 gav han i privat upplaga ut "Mont-Saint-Michel and Chartres", det verk som vid sidan om den amerikanska historien och självbiografin uppbar hans rykte. I sin intensitet och sin inbillningskraft är Chartres kanske det främsta han skrivit. Här ska jag naturligtvis inte stanna vid de många utförliga utredningarna

om stilkonsten i katedralen och den historiska bakgrunden till dess uppförande utan endast söka ge en bild av den åskådning som Adams tror sig finna bakom verket och som han anser vara mänsklighetens mest fulländade prestation.

Ordet enhet, "unity", förblir honnörsordet framför andra. Chartres symboliserar denna enhet, enheten i tro och vilja, enheten som ett band mellan skilda sociala grupper, enheten som omedvetet uppfattades av varje människa och gav den enskildes liv ljus, mening och kraft. Enheten uppbar allt: "Kyrka och stat, Gud och människa, fred och krig, liv och död, gott och ont; den löste universums hela problem... Gud försonar allt." Arbetet på katedralen förenade alla i yttre och inre gemenskap, i tro på verket som ett närmande till Gud och ett uttryck för kärleken till det gudomliga. Bakom Chartres skymtar Europa: "Europa var en enhet då, i tanke, vilja och mål. Kristendomen var enheten."

I katedralen finner Adams samtidigt en redovisning av och en försoning med människans svårigheter. I kyrkans detaljer finner Adams uttryck för lärans inkonsekvenser och för människornas lidanden och svårigheter under dogmernas välde, men det centrala blir trons höghet. Trons pelare lyfter sig mot skyn, medan misströstan och tvivel "är begravda i jorden som katedralens sista hemlighet". "... The springing motion of the broken arch, the leap downwards of the flying buttress, the visible effort to throw off a visible strain — never let us forget that Faith alone supports it, and that, if Faith fails, Heaven is lost. The equilibrium is visibly delicate beyond the line of safety; danger lurks in every stone. The peril of the heavy tower, of the restless vault, of the vagrant buttress; the uncertainty of logic, the inequalities of the syllogism, the irregularities of the mental mirror — all these haunting nightmares of the Church are expressed as strongly by the Gothic cathedral as

though it had been the cry of human suffering, and as no emotion had ever been expressed before or is likely to find expression again." Adams fantiserar om att han genom sina förfäder deltagit i byggnadsverket: "Jag kan nästan komma ihåg den tro som gav mig kraft, och den rädsla i djärvheten som kom mina torn att te sig så utmanande . . ."

Den största gestalten i Chartres gudomliga värld är inte Gud, Kristus eller Den Helige Ande utan Jungfru Maria. Hon representerar den kärlek som kommer de troende att arbeta i from tillförsikt, förståelsen för mänskliga svagheter och felsteg, den moderliga förlåtelsen, friden som kontrast mot maskinernas och teknikens hets. "Det är sant, trots att man inte borde skämta med det, att Den Heliga Jungfrun var en smula besvärande för Treenigheten; och kanske detta var den främsta anledningen till att människorna älskade och dyrkade henne med en passion sådan som ingen annan gudomlighet någonsin har inspirerat; och att vi, trots vårt främlingskap, fortfarande är frestade att knäböja för henne och be till henne. Maria symboliserade människans kamp mot ödet; hennes protest mot den gudomliga lagen och den mänskliga lagen som dess redskap; mänsklighetens obändiga raseri som slår sitt jag mot väggarna i sitt fängelse, och plötsligt grips av hoppet att i Jungfrun finna en tillflykt." Inför Jungfrun tänker Adams, skriver han i självbiografin, på hennes storsinnet, hennes starka vilja och hennes kraft att inge en passion utan motstycke — "men nu är hon borta". Och han finner henne nu "se ned från en övergiven himmel, på en tom kyrka och en död tro". Man anar att Adams under sina lidelsefulla och ibland osammanhängande hyllningar till den heliga Jungfrun tänkt på sin döda hustru.

Inför kvinnliga vänner reciterade Adams gärna i sentimentalitet och ironi någon strof ur Dante Gabriel Rossettis

berömda dikt "The Blessed Damsel":

The blessed damozel leaned out
From the gold bar of Heaven:
Her eyes were deeper than the depth
Of waters stilled at even;
She had three lilies in her hand,
And the stars in her hair were seven.

Around her, lovers, newly met
'Mid deathless love's acclaims
Spoke evermore among themselves
Their heart-remember'd names;
And the souls mounting up to God
Went by her like thin flames.

Efter upplevelsorna kring Chartres skriver Adams ofta i självbiografin och i brev att världen nått sin högsta utvecklingspunkt på elva- och tolvhundratalet. Sedan dess har, upprepar han, enheten förbytts i multiplicitet, egen nytta och materialism har besegrat samkänslan och de stora fantasierna, människorna har blivit främlingar på jorden. Då Adams kontrasterar det förflutnas lycka och stabilitet mot nutidens kaos, blir hans inlägg ofta fulländade uttryck för en principiell konservatism eggad av oro för alla förändringens faror. Personligen betydde för honom kombinationen av den naturvetenskapliga katastrofteorin och tron på lycka i det förflutna att hans eget liv med dess ängslan, irritation och fientlighet blev rättfärdigat. Från denna synpunkt kan man säga att han dog som triumfator men förblev en bitter och olycklig människa.

Henry James: Tragik i elfenbenstornet

Livets konturer

Då Henry James kallats en författare för författare har man väl i första rummet tänkt på hans subtilitet och skicklighet, hans antydande teknik i förening med hans förmåga att nå en egenartad fullständighet — att se de analyserade personerna "från alla håll". Hos många läsare — till vilka jag räknar mig — blir intrycket ofta en olidlig omständlighet, man orkar inte med denna enorma grundlighet och expertis, applicerad på situationer och människor av ringa intresse, man irriteras av kylan hos författaren och hans figurer och längtar efter lidelse, spänning och handling. Följden har blivit att James av författare och kritiker under de senaste årtiondena presenterats som den anglosaxiska romankonstens största namn, medan han fortfarande läses blott av ett fåtal. Man kan uttrycka det väsentliga i problemet också på ett annat sätt. James framstår i exceptionell grad som oengagerad i allt utom att göra god konst. Han har intet budskap att förmedla, om inte möjligen att det riktiga är att bli "civiliserad", att njuta av, och om möjligt skapa konst, och med konst menas då utsökta sensationer av förståelse och insikt. Thomas Mann med sina analyser av motsatsen konst—liv, Proust med konstens och barndomens himmel över det ruskiga livet — båda verkar stadigt placerade i "det levande livet" i jämförelse med James.

Ser man inte på böckerna, utan på levnadsloppen, kan in-

trycket ytligt sett bli ett helt annat. James var ingen bohem, ingen utstött. Tvärtom, han hade en god ekonomi, en trygg och behaglig familjemiljö, en konventionellt korrekt livsföring, framgång, uppskattning och trivsel. Hans främlingskap var mera dolt men mera definitivt. Främst har det antagits bero därpå att han att döma av brev, memoarer och andras uppgifter stod utanför all sexuell verksamhet — ingen kärlekshistoria, såvitt man vet inte en kyss eller en flirt, ingen grövre erotik, en hos den biograferade manliga mänskligheten nästan okänd kyskhets. Från olyckor och kriser, ekonomiska, religiösa, moraliska, sentimentala, tycks han ha varit praktiskt taget fri. Han klagade visserligen, liksom människor av denna typ ofta gör, med iver över sådana mindre prövningar som släktingars eller vänners död, men efter allt att döma kändes dylika ting som småsaker i jämförelse med krämporna ryggsmärtor och förstoppning. Den stora verkligheten var för honom att tänka sig in i människors stämningar och föreställningar, att formulera precist och fullständigt. På äldre dagar stegrades denna konstnärlighet till det halvt abnorma. Han ville i ord uttrycka sig lika fulländat som i skrift, och många har berättat om hans monologer, som genom sökandet efter det exakta avbröts av pauser, rättelser och reservationer — författande, granskning och korrekturläsning på en gång.

Hur blev James sådan? I en rad biografiska arbeten har problemet diskuterats mer eller mindre öppet. Fullständigare än i något tidigare arbete behandlas den frågan i Leon Edels "Henry James, The Untried Years". Edel har haft tillgång till en mängd papper och brev som inte tidigare utnyttjats, och har givit en fängslande skildring av James' barndoms- och ungdomstid.

Henry James' farfar, protestantisk irländare, kom till Amerika 1789 som fattig — fast inte utfattig — immi-

grant, blev affärsman i staten New Yorks huvudstad Albany och var vid sin död 1832 en rik och ansedd man. Henrys far, Henry James senior, fick i tjugoårsåldern ärva en förmögenhet som gav honom tiotusen dollar om året i avkastning, tillräckligt för ett liv i överflöd utan arbete. I sitt giftermål tio år senare fick han fem barn; den förstfödde var den blivande filosofen och religionspsykologen William, den andre Henry. Henry James senior var entusiast och idealist. Han blev swedenborgare och socialist av Fouriers modell, skrev böcker och höll tal, diskuterade med sina vänner Emerson, Thoreau, Horace Greeley. Något fast arbete hade han aldrig, hans rikedom gav honom möjlighet att förbli en begåvad och respekterad amatör inom nordstatsintelligensen.

Den miljö i vilken den unge Henry James växte upp var ovanligt harmonisk och lycklig. Föräldrarna var varmt fästade vid varandra, ömma och toleranta gentemot barnen. Henry James senior var moralist, men inte puritan; barnen fick redan i tioårsåldern ofta gå på teatern, ha små bjudningar, vara med då de berömda vännerna samlades i huset. Familjen bodde omväxlande i Albany, New York, Boston, Newport och Europa; hufvudstaden klädde sin reslust, liksom allt annat, i etiska grundsatser. Henry James' europeisering började mycket tidigt; den första långa Europaresan anträdde då han var några månader gammal, och den första minnesbilden var enligt Henrys föreställning Place Vendôme; en andra vistelse i Frankrike, England och Schweiz upptog över tre år (1855—1858). Studierna blev under dessa förhållanden oregelbundna, men på vissa områden (språk och litteratur) mångsidiga och grundliga. I gymnasiståren var Henry redan en kultiverad gentleman, som talade och skrev brev om konst och romaner, och själv började sin bana med romantiska berättelser.

Då Henry blev äldre — och vid trettio år var han redan

en gammal ungarl — såg han tillbaka på barndomen som fulländningens, på en gång den stora stillhetens och de lyckliga upplevelsernas tid; här är parallellen med Marcel Proust slående. Men barn- och ynglingaåren bjöd på några konflikter och motsättningar, som enligt Edels uppfattning var grundläggande för framtiden. Kärleken mellan föräldrarna var en källa till lycka, men var den inte också något alltför bindande, något hämmande? De påverkade varandra, begränsade varandra; modern, med sin trots allt fordrande och dirigerande ömhet, var en bestämmande kraft i faderns liv. Edel hävdar att den antydda erfarenheten var avgörande för Henrys liv. Kärleken blev för honom "ett hot mot livet självt", något som konstnären måste offra. "Att gå till den äktenskapliga bädden var att dö, Henry James valde därför den trygga vägen. Han förblev ungarl."

Edel har kanske rätt i att denna tankegång blev ett motiv i Henry James' diktning men hans psykoanalytiska jargong tycks här som på många andra punkter mynna ut i flotta men osäkra och stundom orimliga generaliseringar. En viss problematik finns också i förhållandet till den äldre brodern, William. Mycket mer än ett vanligt broderskomplex tycks det dock inte ha varit fråga om. Henry såg upp till, avundades och ville konkurrera med William.

Då inbördeskriget utbröt var Henry en frisk och kraftig adertonåring; han läste, skrev och badade i det eleganta Newport, där familjen för tillfället var bosatt. Hela släkten James var ivriga abolitionister, och fadern Henry tillhörde New Englands intelligens-, bölds- och börsaristokrati som mer än någon annan grupp i tal och skrift — ofta också i handling — verkade för nordens seger och slaveriets avskaffande. Men Henry gick inte ut i kriget, inte heller den ett år äldre William; då allmän värnplikt ett par år senare i princip infördes begagnade bröderna rätten att friköpa sig.

De båda yngsta sönerna i familjen blev däremot soldater så snart de uppnått vuxen ålder.

I diskussionen kring Henry James har denna hans hållning blivit ett stort problem. Det har påståtts att Henry kände sitt handlingssätt som ett svek; Graham Greene har rent av i en essay gjort gällande att här ligger grunden till James' ångest och besatthet (ord som tycks väl starkt tilltagna då det gäller James, men som förklaras av Greenes benägenhet att identifiera den beundrade förebilden med sig själv). Å andra sidan har sagts att Henry av en ryggsjukdom hindrades att bli frivillig vid krigets utbrott. Denna version har Henry själv i sina memoarer från ungdomen givit upphov till.

För övrigt var denna sjukdom av ytterligt mystisk natur; en läkare förklarade den vara en ren bagatell. Sannolikt var den en realitet, men hysteriskt betingad, ett omedvetet tillgripet skyddsmedel mot obehag; vid flera tillfällen gjorde sig exempelvis sjukdomen påmint vid motsättningar till brodern William. Det viktigaste synes vara att Henry kände samvetskval över sin passivitet, och hela livet igenom var benägen att i sjukdomen antyda ett alibi för uppträdandet under inbördeskriget.

Under de följande åren började Henry publicera noveller i tidskrifter, studerade vid Harvard och reste för sig själv i Europa. I detta sista skede av ungdomen kom det andra ryktbara och omstridda fallet av "passivitet", av "frigörelse från livet", som man mera patetiskt har uttryckt saken. Denna gång gällde det kärleken.

På sommaren 1865, alltså strax efter krigets slut, blev den tjugotvåårige Henry närmare bekant med den tre år yngre kusinen Minny Temple. Minny var, enligt många beskrivningar, en förtjusande flicka, vacker, glad, öppen, danslysten och samtidigt intelligent, beläst och reflekterad nog för att

prata om allvarliga ting med de unga snillen som uppvaktade henne, bland dem William och Henry James samt Oliver Wendell Holmes, kapten i inbördeskriget och några årtionden senare Amerikas mest berömde jurist. Hennes porträtt finns på många ställen hos James. Mellan Minny och Henry uppstod en vänskap som fick sin prägel av att de tillhörde skilda kön, men som det nog vore för mycket att kalla ens en mild förälskelse. De pratade, promenerade, skrev brev i en litet flirtigt sentimental ton. Närmare torde dock Henry aldrig ha kommit kärleken — och det var snarast en postum kärlek. Då Minny dog av lungsot år 1870 skrev Henry för första gången om henne med något av passion; han var då sedan mer än ett år i Europa. Och redan i de första breven blandar sig med förtvivlan en alltmer tydlig glädje över att det var slut med saken, att nu kunde han få vara alldeles i fred. ”Ju mer jag tänker på henne, desto mera lycklig är jag över att ha henne förflyttad från det verkligas föränderliga värld till tankarnas trygga rike. Där kan hon blomma i en skönhet mera strålande än den våra slöa blickar skulle kunna uppfatta.” I en rad liknande formuleringar markerade han sin kyla, sin egoism och sitt konstnärskap. Det var slutet på ungdomen, skrev han. Nu kunde arbetet börja på allvar, utan störningar.

De yttre dragen i Henry James' liv kan snabbt berättas. Efter de ofullbordade studierna vid Harvard började han sin litterära bana, och fick år 1865 sin första novell publicerad, därefter kom hans ansträngningar att gälla litteraturen, i någon mån också journalistik. Efter flera Europaresor bosatte han sig i Paris 1875. Redan år 1876 flyttade han till London, och var i det följande bosatt där, med talrika resor till Frankrike och Italien och två besök i USA. De båda resorna till USA företogs 1882—1883 då föräldrarna dog näs-

tan samtidigt, och tjugo år senare 1905 då han för första gången besökte olika platser i mellanvästern och södern, och skrev sin reseberättelse "The American Scene". Vid årsskiftet 1897—1898 flyttade han från sin lilla våning i London till det herrgårdsliknande Lamb House i Rye några mil från London, men var under sina senaste år långa tider på besök i London, med en liten våning och skilda klubbar som bostäder. Världskrigets utbrott gjorde honom medveten om en passionerad anglosaxisk patriotism, och följande år begärde han engelskt medborgarskap. År 1916 fick han, redan dödssjuk, sin största ärebetygelse i den engelska Order of Merit, och några veckor senare dog han i hjärtsjukdom.

Det centrala, det enda väsentliga i detta liv var det konstnärliga arbetet. Det kan ifrågasättas om någon annan författare utan yttre tvång arbetat så intensivt som Henry James. Under vissa skeden var exempelvis Walter Scotts, Balzacs, Dickens' och Dostojevskijs liv lika fyllda av litterärt skapande, men dessa författare var inte bara besatta skribenter, utan också hetsade av penningbekymmer och därmed förknippade motiv. James' glädje var att skriva. Livet var för honom att skriva. Den enda i detta hänseende jämförliga författare som jag kan erinra mig är Anthony Trollope. Liksom för Trollope var skrivandet för James en självklar sak, och prestationerna utfördes med samma regelmässighet som en kontorstjänstgöring; rutinen av planläggning och produktion blev en självklarhet, och de perioder av depression, hopplöshet, sökande efter nya ämnen, ängslan inför själva arbetet som de flesta författarbiografier vittnar om, var för James nästan okända. Han kunde sluta en roman klockan halv nio på morgonen och börja en ny någon timme senare. Denna lätthet i arbetet har ibland uppfattats som en svaghet hos James; man har i enlighet med en litet romantisk uppfattning om skapandet krävt mera vanda, grubbel

och sökande. Men man kan också se James som exceptionellt besatt av de människor och händelser som han ville ge liv, som konstnär med ett ständigt överflöd av material att forma. Noveller, korta och långa romaner växlade, och det är inte möjligt att dra någon bestämd gräns mellan de skilda formerna. Enligt en ungefärlig beräkning skrev James mellan fyra- och femhundra sidor av ordinär storlek (två tusen nedslag per sida) varje år, tillsammans ungefär tjugotusen sidor. Längre skrev James för hand; på 1890-talet övergick han efter hand till diktamen för en sekreterare, vilket sannolikt med rätta påståtts vara en av orsakerna till att meningarna blev längre, beskrivningarna alltmera omständliga, reservationerna och parenteserna alltmer talrika.

Av sin far, och senare som avkastning av den ärvda förmögenheten fick James tillräckligt för att leva i god borgerlig stil. I regel tycks hans kapital ha givit räntor på nära två tusen dollar om året, vilket i nutida penningvärde betyder åtminstone femton gånger så mycket — inom amerikansk och engelsk statsförvaltning hade endast höga ämbetsmän en liknande lön, medan en kvalificerad arbetare i dessa länder förtjänade kanske en tiondedel av den angivna summan. Ungkarlen James hade alltså en hög arbetsfri inkomst, och i hans böcker är en inkomst av denna art och beskaffenhet nästan självfallen för alla agerande; "bättre folk" med avsevärt mindre inkomster betraktas som fattiga, inriktade på att skaffa sig pengar med alla medel, oförmögna att gifta sig. James var emellertid ständigt inriktad på att få så mycket betalt som möjligt för sitt litterära arbete, och tvistade ofta med förläggare och redaktörer. På 1880-talet synes han på en roman ha förtjänat mellan tolvhundra och tretusen dollar trots de mycket begränsade upplagorna; inkomsterna kom huvudsakligen från tidskrifter som publicerade romanerna som följetonger med ett avsnitt varje månad. Om-

kring 1890 sjönk James' arbetsinkomster, och detta förhållande hörde till de avgörande skälen för hans misslyckade försök att skapa sig en ställning som dramatiker. James var ständigt inriktad på att genom skilda insatser öka sina inkomster; ett nästan makabert exempel är att han på uppdrag av den i Rom bosatte amerikanske skulptören William Wetmore Story skrev dennes biografi i två stora band (1903), trots att han uppenbarligen saknade respekt för Story både som konstnär och människa.

James förde alltid ett komfortabelt liv, ståndsmässigt utan överdrifter och slöseri. Särskilt i Lamb House kunde han synas förverkliga drömmen om en storborgerlig livsföring utan ostentation. Hans hus innehöll mellan femton och tjugo rum; i huset hade drottning Elisabet och Georg den andre varit nattgäster; trädgården var stor, med eleganta träd och prydnadsväxter, jämte en liten köksträdgård. Montgomery Hyde uppräknar betjäningen: "En hushållerska, en hovmästare, en första husa, en andra husa, en kökspiga, en kökspojke, en trädgårdsmästare." Härtill kom James' sekreterare, och vid bjudningar och besök extra personal.

Som värd och sällskapsmänniska var James omtyckt och uppskattad. Många kvinnor tycks att döma av de talrika breven ha haft sympati för honom, även om erotiska tonfall helt saknas. Han var älskvärd, intresserad och korrekt; utan varje extravagans i uppträdande, yttranden, ätning och spritförtäring. I regel beskrivs han som en god, förbindlig och höviskt eftergiven konversatör; då han blev gammal tycks omständligheten ha blivit tröttande, och den enda person jag träffat som känt honom — Leonard Woolf — har beskrivit hans inlägg i ett samtal som ungefär lika invecklade som paradsatserna i de sista stora romanerna. Även James' utseende synes ha närmat sig det viktorianska

idealet; han var något över medellängd, väl proportionerad med förfinade drag; att han småningom anlade skägg och blev ganska fet ökade endast hans värdighet.

I Paris, och ännu mer i London, hade James ett ganska stort umgänge, och hans brevväxling var mycket omfattande; han tycks ha svarat på nästan alla brev och i många fall växlade han skrivelser med personer som han kände obetydligt. Det är tveksamt om han hade några intima vänner som han träffade regelbundet, även om breven ofta ger översvallande uttryck för tillgivenhet och sympati. Åtskilligt tyder på att James var angelägen att genom sina bekanta finna stoff för noveller och romaner, vilket inte innebär att hans figurer är tecknade efter levande modeller. Önskan att vara tillsammans med fint folk är påtaglig hos James, och hans kritiker har ständigt skrivit om hans snobberi och hans till en början litet osäkra försök att finna prestige och status i sällskapslivet. Somersets Maughams elakhet om James har blivit berömd: "Stackars Henry, han tillbringar evigheten med att promenera runt omkring en ståtlig park och parkmuren är just så hög att han inte kan titta över den och de dricker te just så långt bort att han inte kan höra vad grevinnan säger."

Den relativt korta Parisvistelse som inledde James' bosättning i Europa medförde introduktion hos åtskilliga av Frankrikes ledande författare, såsom Edmond de Goncourt, Alphonse Daudet och Zola; genom denna krets blev han också bekant med Ivan Turgenev som långa tider bodde i Paris. Till de franska "vännerna" hörde senare också Maupassant och Paul Bourget. I brev skrev James ofta om gruppen kring Goncourt med en blandning av uppskattning och kritik. Deras "ansträngning att säga något nytt på ett språk där allting redan har sagts, och sagts om igen ... tycks trötta ut dem allihop". "Att träffa dessa människor gör mig

mycket gott, och denna livlighet och förfining kommer en engelsmans mentalitet att verka som en klisterburk. Men deras okunnighet, fördärv och självbelåtenhet är underliga, mycket underliga." Några biografer har starkt framhävt James' bekantskap med Goncourtkretsen och hans deltagande i några av de berömda middagarna, men något livligare umgänge tycks inte ha förekommit; i den stora upplagan av Goncourtdagboken är James inte alls nämnd.

I London var James, särskilt under de första tio eller femton åren, en eftersökt middagsgäst och klubbkamrat; under skilda tider tillhörde han Reform Club, Savile och Athenaeum. Genom rekommendationer och tidigare bekanta fick han en plats i sällskapslivet, och var bjuden hos åtskilliga politiker, diplomater och författare; då hans rykte steg under 1880-talet blev han särskilt eftersökt och sökte rent av själv begränsa sitt umgänge. Enligt ständigt citerade uppgifter i brev skulle James under säsongen 1878—1879 varit bortbjuden på middag 140 gånger, och bland hans middagsbekanta möter namn som lord Houghton, lord Rosebery och Gladstone. Det är sannolikt att en del biografier överdrivit James' popularitet inom societeten; vid genomgång av ett femtiotal levnadsteckningar ("Life and Letters") har jag funnit James' namn endast i ett par uppräkningsr. Utanför den aristokratiska eller högborgerliga societeten hade James särskilt under senare år andra umgängesgrupper. Han fick besök av släktingar, främst brodern William James; den invalidiserade system Alice bodde i London under några år före sin död 1892, och hennes dagbok vittnar om broderns vänlighet och något förströdda intresse. Andra amerikanska besökare tillhörde kretsen från Boston och Newport, så Henry Adams och John Hay, och senare lärjungen Edith Wharton, samt den unge Walter Crane. Med tidens mera kända engelska författare, även de

yngre, stiftade James bekantskap, med sällsynta inbjudningar och gemensamma tillställningar i följe; bland dem var George Meredith, mrs Humphrey Ward, Conrad, Stevenson, Kipling, Wells och Hugh Walpole.

James' sätt att samtala och skriva brev präglades av de starka uttrycken för beundran och tillgivenhet. Även vid lyckad anpassning fordras en smula lögn och skenhelighet för att fylla den marginal som står kvar till fulländningen. James var en god viktorian även härutinnan. En vän skriver om "hans totala sällskapliga och personliga oärlighet", och hans biografer jävar inte omdömet. James smickrade personer som han föraktade och talade illa om: skillnaden mellan hans brev till en vän och om en vän är såvitt jag förstår vida större än den ordinära. James' ungdomsbrev vid kusinen Minny Temples död 1870 blev mönster för hans omfattande verksamhet som författare till kondoleanser. En första etapp omfattar två avdelningar: dels framhävs den dödes enastående förträfflighet, moraliskt och intellektuellt, dels brevskrivarens utsägliga känsla av sorg och förlust. I den andra tvåstegsetappen lättas allting upp. Det visar sig att det av någon anledning var "bäst som skedde", att den avlidne, vare sig han var aderton eller åttio år, var mogen för döden. Vidare övergår brevskrivarens olycka till resignation eller glädje över att den döde har kommit till ro, och att han kan betraktas som ett vackert och stärkande minne. Så fortsatte han hela sitt liv; fadern, modern, syskonen, vännerna och kollegerna fick samma viaticum. Det var såsom jag av egen erfarenhet och läsning känner till ganska vanligt att under årtiondena kring sekelskiftet begagna dessa tonfall, och man finner dem fortfarande någon gång i tröstande uttalanden, men James synes ha slagit alla rekord i fråga om motsägelser och omkastningar. Var James verkligen medveten om sin lögnaktighet — eller egocentricitet?

Frågan om Henry James' sexualitet har jag redan berört, men här krävs en ytterligare diskussion. Jag stannar först vid hans böcker, och skall sedan gå in på hans personliga förhållanden.

En stor del av litteraturen på James' tid — kanske särskilt den anglosaxiska — präglades av ett pryderi som i våra dagar ter sig nästan ofattligt. Den fysiska kärleken skildras inte, utom i fråga om vissa oskyldiga preliminärer; att ett äktenskap eller ett kärleksförhållande betydde samlag är en tanke som helt överlämnas åt den odygdige läsaren att finna på, men James' böcker är exceptionella även med hänsyn till tidens litterära vanor. Man finner inte hos James de kyssar, omfamningar, ömhetsbetygelser som i andra samtida verk ger en antydning om realiteter. Och framför allt finner man inte hos honom uttryck för en sensuellt betonad ömhet: inte några drömmar om den älskades ansikte, kropp eller rörelser, inte några passionerade uttryck för saknad och längtan, inte någon varm lycka vid ett möte, inte någon förtvivlan vid en lång skilsmässa. På detta sätt verkar James oberörd eller kysk på ett annat sätt än andra viktorska författare.

Det har sagts att James' första roman, den föga betydande "Watch and Ward" (1871) i viss mån utgör ett undantag. Påståendet stödjdes med att den trettioårige mannen, Roger Lawrence, funderar på "en smula kurtis i förväg" med sin trettonåriga myndling (som han senare gifter sig med). "Marken kunde varsamt uppmjukas för att motta hans sådd: den unga flicknaturens kronblad kunde lekfullt föras isär för att göra blommans gyllene hjärta mera tillgängligt för hans vertikala strålar." Att i de citerade meningarna finna "en verbal utlösning för mycken libidinös känsla" är väl extravagant. Det väsentliga synes emellertid vara att James och hans läsare, vare sig de uppfattade det lästa som en fysisk anspelning eller inte, såg dess andliga eller idealis-

tiska mening som det centrala, medan det för oss är naturligt att koncentrera uppmärksamheten i den andra riktningen. Vi rodnar inför den tjugoåttåriga James' naivitet; hans läsare i Boston för nittio år sedan skulle ha rodnat inför våra smutsiga tankar.

Uppgifter om James' liv i hans egna och andras brev, och i de memoarpassager som berör honom, tyder på att han aldrig hade eller närmade sig en sexuell förbindelse med någon kvinna. Han beskrives och beskriver sig själv som en överviktorian; alla erotiska förhållanden utanför äktenskapet (vars innebörd han aldrig talade om) och alla erotiska tankar omtalas med vämjelse som motbjudande och smutsiga. Såvitt jag vet är alla James' biografer ense om att han med största sannolikhet aldrig varit när en kvinna.

Flera olika tolkningar av detta James' speciella främlingskap har framlagts, ibland av en och samma författare, vid olika tillfällen. Det har sagts att James i samband med sin ryggsjukdom i tjugoårsåldern blivit impotent, eller i varje fall så gott som asexuell. Det talas om sublimering, om James' höga krav på en maka, om hans fruktan för att i hustrun få en censor, eller att genom äktenskapet hindras i sitt arbete. Men problemet är ju inte varför James förblev ungtkarl, utan varför han inte hade några erotiska förbindelser. Att en ung man ens under den viktorianska tiden måste välja mellan äktenskap och kyskhets kan dock inte gärna förutsättas.

Mera antagligt är att James åtminstone under en längre tid av sitt liv var mycket svagt sexuell (delvis kanske på grund av träningen i kyskhets), och att han hade homosexuella tendenser. James' homosexuella anlag har i senaste delen av den stora biografien som en möjlighet godtagits av Edel, vilken tidigare med förakt avvisat hypotesen. Ett av Edel citerat utdrag ur James' brev till en ung vän år 1902

torde för de flesta vara ett bevis på homosexuella böjelser, om också inte på praktiserande homosexualitet. "I hold you close", "I feel, my dear boy, my arms around you", "I draw you close, I hold you long", "Lean on me as a brother and a lover". Enligt meddelande av fru Mia Leche-Löfgren skulle vid ungefär samma tid James ha gjort närmanden till en sjukgymnast, som i ett brev relaterat saken; om dylika närmanden ingick i James' vanor och om de i så fall blott avsåg karesser av i det nyss citerade brevet angiven typ kan inte bedömas. Inte heller kan det avgöras om James' tendenser i homosexuell riktning gav honom känslor av besvikelse, ångest och samvetskval som bidrog att forma hans konstnärskap.

Vad man kallar "livet" — handlingar, ställningstaganden, fysiska passioner — var för James på ett ovanligt och egendomligt sätt främmande. Kände han någon längtan att i stället för en konstens och skrivandets bli en handlingens och bragdernas man? Det finns några få tecken på detta som jag skall beröra, utan att våga mig på några allmänna slutsatser. Då James' vän fältmarskalken lord Wolseley, vid denna tid vid sidan av lord Roberts imperiets mest berömde krigshjälte, år 1903 utgav sina memoarer tackade James för boken med ett brev som verkar äkta. "To a poor worm of peace and quiet like me — yet with some intelligence — the interest of communicating so with the military temper and type is irresistible — and of getting so close (comparatively!) to the qualities that make the brilliant man of action. Those are the qualities, unlike one's own, that are romantic . . . That you have lived all your days by them and with them and for them . . . I would give all I have (including Lamb House!) for an hour of your retro-

spective consciousness, one of your more crowded memories..." Över huvud synes James ha varit särskilt intresserad och imponerad av "handlingen" framför andra: våld och krig. Han läste med förtjusning militära memoarer, bland andra general Marbeufs bloddrypande minnesbilder från Napoleonkrigen. På sin dödsbädd i hög feber och halv sinnesförvirring förvandlades James till en handlingens man: han trodde sig vara, eller lekte att han var den store Napoleon, och dikterade brev i dennes namn.

Skiftande värderingar

Då Henry James småningom bestämde sig för att bo i Europa, framförde han i brev till familj och vänner skilda motiveringar som ibland kanske mera syftade till att försvara hans handlingssätt än att ange de reella orsakerna. Den europeiska kulturen som han känt sedan barndomen lockade honom, och ibland förklarade han Amerika omöjligt för en författare. Han tänkte sig också att tiden var mogen för "internationella" romaner och noveller, för sammanförande av amerikanska och europeiska figurer. Ibland tycks han ha hoppats att på detta sätt förvärva en stor läsekrets på båda sidor av Atlanten. På den sistnämnda punkten kan man i varje fall anse det sannolikt att han räknade alldeles fel. "Henry James är en författare som är besvärlig för engelska läsare därför att han är amerikan; och som är besvärlig för amerikaner därför att han är europé; och jag vet inte om han är tillgänglig för andra läsare överhuvudtaget", skriver T. S. Eliot, själv expatrierad amerikan, år 1924.

Redan på 1870-talet framstod James i Amerika — något senare också i England — som en skicklig författare i den högre intellektuella genren. Han hade i regel inga svårigheter med placeringen av sina alster. Men allt tyder på att han

under hela sitt liv blev läst endast av ett fåtal, att han hade mera prestige än popularitet. Ibland blev de i bokform utgivna romanerna sålda så litet, att vad James fick i förskott översteg den provision han skulle fått genom försäljningen, och i slutet av 1880-talet hände det ett par gånger att han hade svårt att få in sina bidrag i tidskrifter. Under de senaste femton eller tjugo åren av sitt liv fick James ökad respekt inom en litterärt högtstående krets, men de samlade upplagorna av hans större arbeten, försedda med James' ofta intill svårbegriplighet invecklade företal, rönt inte någon större efterfrågan — exakta uppgifter om upplagorna är bara i ett par undantagsfall tillgängliga.

Bland Amerikas författare och kritiker hade James några ivriga gynnare, såsom Howells och Edith Wharton, men i kommentarer av framstående personer utanför denna beundrargrupp, och likaså bland de professionella litteraturhistorikerna, blev James hårt kritiserad, eller i varje fall behandlad med överlägsenhet. Väsentliga motiv, ofta sammanförda i angreppen, var James' bosättning i Europa, hans koncentration på aristokratiska och högborgerliga miljöer, hans omständlighet och komplikation. Theodore Roosevelt, under årtiondena kring sekelskiftet den främste representanten för en måttlig social radikalism och en snarast extrem nationalism, talar i sina brev gång på gång nästan med raseri om James; det bör betonas att Roosevelt sannolikt var den mest beläste av Amerikas presidenter efter den intellektuella guldåldern i början av 1800-talet. I brev från 1887 och 1894 skriver Roosevelt att James erkänt sig som en engelsk författare; James hade ingen nationell känsla, han var "... en mycket föraktlig figur, även om han är utrustad med alla sekundära dygder och behag ... en eländig liten snobb vars välformade, poänglösa, ointressanta berättelser om Englands högre klasser kommer en att rodna vid tanken på att han en

gång var amerikan . . .” ”Han hade samma relation till andra författare som en pudel har till andra hundar. Pudeln får sitt hår kammat och är något av ett ornament, men aldrig nyttig. Han var alltid rädd för att imitera det engelska lejonet.” Då James under sin resa i Amerika 1905 var middagsgäst i Vita Huset hos den store presidenten, var han dess bättre okunnig om dennes brev, och prisade som vanligt sin värd som en kultiverad gentleman.

Ungefär samma uppfattning som Roosevelts framfördes i skilda versioner i senare publicerade brev och uttalanden. Mark Twain förklarade att James blott odlade de högre klasserna, och inte brydde sig om massan. Mark Twain avskydde författare som James och Meredith: ”Jag ser vart de vill komma hundra år innan de kommer dit, och de tråkar ut mig till döds. Och vad ’The Bostonians’ angår så skulle jag hellre dömas till John Bunyans himmelrike än jag skulle läsa den boken.” I den väldiga brevväxlingen mellan Oliver Wendell Holmes och Harold Laski — Holmes, född 1841, medlem av USA:s högsta domstol, Laski född 1893, professor i statskunskap vid London School of Economics — kommer James ofta på tal. Både Holmes och Laski fann honom ledsam och tillgjord. Jag tar ett par citat ur brev av Laski, på sin tid en av världens mest ryktbara samhällsforskare. ”Kultur utan insikt . . . snävt varmhjärtad, klängande sig till det oväsentliga — det hela är en beskrivning av högborgerligt liv från en person som är född till betjänt.” . . . ”Henry James gick vilse i labyrinten på Hampton Court, och en bekant sade till honom att ni måste ha känt er som om ni gått vilse i en av era egna formuleringar.”

I en rad vetenskapliga arbeten från början av 1900-talet, även efter James’ död, talas om att han genom att flytta till Europa blivit rotlös, och kommit att sakna den kontakt med en fast nationell miljö som är nödvändig för en stor dik-

•

tare. Enligt Van Wyck Brooks försämrades James' författarskap genom den långa vistelsen i Europa, och som exempel nämns de tre romaner från 1900-talets första år ("The Wings of the Dove", "The Ambassadors", "The Golden Bowl"), som av senare kritiker ofta anses vara James' främsta arbeten. Parrington, vars litteraturhistoria länge var en auktoritativ kursbok, betonar att James flydde till Europa från "Den Förgyllda Tidsåldern", men hävdar att Henry James' stora misstag var att han romantiserade Europa. Denna romantisering "tvang författaren till ett livslångt sökande efter ogripbara ting som fanns blott i hans egen inbillning... Framsprungen ur ett omedvetet underlägsenhetskomplex vid kontakten med en sedan länge stabiliserad social ordning, som var främmande för honom, blev denna romantisering av europeisk kultur hans fördärv. . ."

Påståendet att James' författarskap skulle ha lidit av hans bosättning i Europa framstår, som F. R. Leavis fastslagit, såsom "absurt". Man vet ingenting om hur James skulle ha utvecklats, om han stannat i Amerika, och talet om faran av hans nationella rotlöshet synes uttrycka blott en vag amerikansk patriotism. Det bör emellertid tilläggas att expatrierade amerikanska författare såsom T. S. Eliot, Gertrude Stein och Ezra Pound relativt tidigt visade en stor uppskattning av James' verk. Endast en av dessa författare har dock motiverat sin uppfattning på samma absurda sätt som kritikerna av James' överflyttning till Europa. Efter att på känt manér ha angripit amerikansk konventionalism och konformism, hyllar Ezra Pound i en 1918 publicerad uppsats James som individualismens och frihetens försvarare, och drar slutsatsen: "Amerika har ännu inte förstått att aldrig förr i historien har en stor man av sagt sig sin medborgarrätt på grund av en känsla av skam."

Ett par år efter James' död skrev Rebecca West, senare berömd som journalist och romanförfattare, en liten biografi där hon prisade James' verk med en entusiasm som torde sakna motstycke i tidigare skrifter. Men i stort sett förblev James under årtionden efter sin död ännu mindre ryktbar och omskriven än under sitt liv. År 1942 förklarade en representant för hans främsta förläggare att James var "totalt slut" ur försäljningssynpunkt. Från året därpå har man daterat den hausse för James som kulminerade under slutet av 1940-talet och under 1950-talet, men som i jämförelse med det tidigare skedet fortfarande består. Början till denna uppgång i James-intresset har spårats till hundraårsminnet av hans födelse 1843; han blev omskriven i tidningar och tidskrifter, och man erinrade om hans bestämda ställningstagande — resulterande i engelskt medborgarskap — för ententen under första världskriget, en slagkraftig tanke i det Amerika som inträtt i och stod nära segern i det andra världskriget. Nya upplagor av James' verk publicerades. Detta innebar inte att han blev en bestseller, eller ens populär i vidare kretsar, men väl att han blev en honnörsförfattare, som det var nödvändigt för bildat folk att känna till. Ett stort antal biografier och andra kritiska studier utkom under den följande tiden, i regel med uttryck för en uppskattning som förut aldrig kommit James till del; det blev rimligt att kalla honom Amerikas största författare, den största romanförfattaren under 1800-talet, att jämföra honom med Shakespeare och de stora ryssarna och fransmännen. Den mest fullständiga, och sannolikt den mest viktiga biografen, är fortfarande under arbete; den författas av Leon Edel, professor vid New Yorks universitet, och de första fyra banden omfattar tiden till 1901. James' nyvunna prestige har lett till att några kritiker har lagt honom på sina speciella psykoanalytiska eller religiöst färgade teories

sträckbänk. Dessa försök som innebär tillämpning av en bestämd ideologi, och som kan värderas endast av dem som omfattar denna ideologi, skall jag här inte närmare gå in på; det mest vågade exemplet på dylika tolkningsmetoder har kanske gjorts av Quentin Anderson i "The American Henry James" (1958). Anderson söker visa att James' romaner innebär applikationer av faderns swedenborgska religion. Bokens teser synes dessbättre av andra författare ha betraktats som ren galenskap.

Några få författare har reagerat mot James' upphöjelse, framförallt Maxwell Geismar i "Henry James and His Cult" (1964). Här skall jag endast notera att Geismar anser att entusiasmen för James främst har politisk bakgrund. James' segertåg började då 1930-talets radikala strömningar i USA sjunkit tillbaka, och det under 1940- och 1950-talen blev korrekt att inte intressera sig för politik. "I den epok som kännetecknas av det kalla kriget, av McCarthyism, av Birchs och Walkers reaktionära rörelser, av utrensningar och undersökningar från regeringens sida, av både en påtvingad och en självvald likriktning, var Henry James den fulländade symbolen för trygghet, anständighet och gentlemannamässigt uppträdande." Möjligen ligger det något i denna åsikt, även om den överdrivna generaliseringen synes mig uppenbar; till frågan om James' politiska hållning skall jag strax återkomma.

Att Henry James blivit en nationell helgedom och centrum för en omfattande litterär produktion, medför ofta att omödena om honom tillspetsas och att de varierar mer än tidigare; själva förhållandet att många kritiker och litteraturforskare sysslar med honom eggas till upptäckten eller uppfinnandet av nya synpunkter, till framdragande av nya fakta, och till en diskussion där deltagarna angriper och sö-

ker överträffa varandra. Basen för berömmet av James är likväl i stort sett densamma som förut. Man beundrar framför allt hans förmåga att forma fullständiga karaktärer, att genom ett sakta framskridande händelseförlopp skapa en helhet, att föra läsaren fram till en utsiktspunkt, från vilken man efter en stund av ödslig vandring känner sig få ett stort och fast perspektiv på aktörerna och deras handlingar. Honnørsorden om James som skribenterna tävlar om att utveckla och nyansera är precision, känslighet, förfining, överblick, raffinemang, subtilitet, komplikation. Ibland säger man att James lyckats skapa en egen värld, i vilken läsaren med en viss svårighet får fäste, men som sedan fångslar honom som sagoberättelser i barndomen, som ett drömspel där aktörerna blir levande i relationerna till varandra.

De reservationer och den kritik som även beundrande läsare ofta framför gäller främst begränsningen i James' synfält. James behandlar endast ekonomiskt och socialt högtstående kretsar, han spinner sina intriger nästan uteslutande kring frågor om äktenskap och pengar, han ser visserligen sina figurer från alla håll, men hans karaktärer representerar en ringa del av det mänskliga registret. Här finns inga drömmare och grubblare, inga religiösa mystiker eller politiska fanatiker, ingenting av besatthet och mycket litet av passion. Några stora författare, såsom E. M. Forster och André Gide, har dömt James nästan lika hårt som Theodore Roosevelt eller Harold Laski. Forster skriver att man i James' verk inte finner "munterhet och skämt, snabba förändringar, köttslig kärlek, eller, utom i något enstaka fall, heroism". Gide: "Dessa karaktärer lever aldrig, utom i relation till varandra, och i dessa relationer är de extremt världsliga; jag menar med detta att det inte finns något gudomligt hos dem, och att det blott är hjärnan som får dem att agera." Irritation över James' omständlighet framträder

ständigt bland de kritiska, och ofta även bland lovprisarna.

Några författare har emellertid upplevt James' verk på ett helt annat sätt än vad nu berörts. De ser i James en idealist, med religiöst och politiskt betingad utformad längtan efter en ny värld. Även i berättelser av James — och det är det stora flertalet — där religiösa och politiska spekulationer helt saknas, finner de en vilja till frälsning och fulländning, en icke uttalad, men ständigt verksam utopism. T. S. Eliot skriver att James' flykt från verkligheten var ett sken. I själva verket var han "besatt av ett ideal som pinade honom. Han var besatt av visionen av ett idealsamhälle; han såg — det var ingen fantasi — relationerna mellan medlemmarna i ett sådant samhälle. Och ingen har i själva verket varit mera medveten om . . . avståndet mellan möjlighet och verklighet." En annan ryktbar, starkt religiöst influerad författare, Graham Greene, har mera utförligt framlagt en liknande tankegång. Greene tror sig finna bevis på James' varma religiositet i några beskrivningar av katedraler och kyrkobesök, och anser sig rent av kunna påstå att James snarast var katolik, även om han inte tillhörde något religionssamfund. James' moraliskt-religiösa hållning skulle enligt Greene ha drivit honom till ett allmänt avståndstagande från det bestående samhället, vars gemenhet han skildrat i sina romaner. "Ingen författare var mera medveten än han om att han befann sig i slutet av en period, i slutet av en samhällsordning. Det var en revolution som han uttryckligen förutsåg; han talade om 'den klass som, så som jag tyckte mig se den, hade haft den längsta och lyckligaste glansperioden i historien . . . och för vilken framtiden, av de flesta tecken att döma, inte skulle bli tillnärmelsevis så blid och välmenande som det förflutna . . .'"

Henry James hade med all säkerhet ingen djupgående belä-

senhet, inte mer än vanlig allmänbildning i fråga om historia, religion, ekonomiska förhållanden och politik. Det är därför ibland frestande att ta en eller annan fras ur breven, memoarböckerna och romanerna som tecken på en mera genomtänkt uppfattning, och det synes mig som om särskilt Graham Greene men också Geismar stundom fallit för den frestelsen. James' religiösa hållning har av Edel betecknats som en vag och allmän känsla för högre värden i tillvaron, med moraliska och estetiska föreställningar i bakgrunden. James gick ofta i kyrkan, men han uttalade aldrig några åsikter i religiösa frågor, och i hans böcker förekommer inte personer som är besatta av mystiska eller religiösa idéer. I sina brev, särskilt i kondoleansbreven, använder James inte sällan uttrycket Gud, utan några förklaringar eller kommentarer; det är ett språkbruk som man finner hos nästan alla människor vid denna tid, utom extremt aggressiva ateister. Naturligtvis kan man i likhet med Greene hävda att i James' känsla för konst och moral låg en tro på absoluta värden, och därjämte påstå att en sådan tro förutsätter en religion, men spekulationer av denna typ har för förståendet av James ett mycket begränsat intresse.

I det stora flertalet av James' romaner förekommer knappast någon politik. Människorna beskrivs, som jag redan antytt, utan att man får reda på deras politiska åsikter, i miljöskildringarna talas inte heller om samtida politiska händelser, eller om inom samhällslivet framträdande personer, vilket ofta förekommer även i böcker utan någon speciell inriktning. Vid läsningen av James får man ett allmänt intryck av en apolitisk eller antipolitisk hållning, alltså av en attityd som är typisk för den klassiskt-konservativa traditionen. Till samma tradition hör den ofta berörda tanken att hierarki och social differentiering är förutsättningar för en hög kultur.

Detta innebär inte att James var politiskt ointresserad. I breven framstår han i stort sett som en ordinär kultiverad tidningsläsare, som gör föga initierade reflektioner kring dagens händelser. Han var orolig inför de irländska våldstendenserna på 1880-talet, han uttalade vissa sympatier för Spanien före 1898 års krig, men blev under kriget imponerad av de nya perspektiv för Amerika som öppnades, han stod på den konservativa engelska regeringens sida i tullstriderna några år senare, han var på hösten 1914 glad över uppgifterna om att ryska trupper kommit till England för vidare befordran till Frankrike. Det stora flertalet av sådana brevnöter ger ingen som helst ledning ifråga om James' politiska åsikter.

Det finns emellertid några undantag. James riktar vid skilda tillfällen en bitter kritik mot politik och journalistik; så skriver han i ett brev till den intima vännen Robert Louis Stevenson 1893 att han alltid "funnit politiken vidrig. I varje fall förstår jag inte hur man kan läsa tidningarna, även om det sker ytligt, utan att komma till den slutsatsen. Dessa herrars moral och uppträdande framträder där tydligare än någon annanstans . . . , och oförsämdheten i deras sätt och anspråk . . . upprör även en så saktmodig och resignerad själ som min."

I några brev från 1880-talet tvivlar James på den bestående ordningens förmåga att fortleva. Han skildrar de politiska striderna och oroligheterna utanför parlamentet som tecken på en stor annalkande omstörtning: "England står på tröskeln till en väldig politisk omvälvning, som kommer att vara, Gud vet, hur länge." I anledning av en skilsmässoprocess av skandalös natur (Dilke) skrev James att den engelska överklassen "tycks vara i ett tillstånd lika ruttet och förfallet som den franska aristokratins före revolutionen — minus intelligens och konversation". Men då uttalanden

som dessa av Graham Greene tolkas som bevis på James' revolutionära sinnelag, kan det hänvisas till brev och skrifter där en helt annan uppfattning framträder: "... mina fördomar och mest älskade traditioner är alla för det system som 'gjort England stort' — och allting som jag mest sympatiserar med i landet verkar fortfarande vara på samma sida, speciellt de bästa inom ungdomen."

James påstod ofta att han inte hade några politiska åsikter. Det bästa omdömet om hur det verkligen förhöll sig, synes mig ha fällts av den engelske diktaren Stephen Spender: "Men i själva verket är hans skrifter fulla av negativa åsikter, som visar hans beundran för ett system som upprätthåller det slags samhälle som han skriver om... Å ena sidan: han är upprörd över sin tids politiska och ekonomiska korruption, han framstår som konstens förkämpe gentemot den politiska ambitionens kälkborgerlighet. Å andra sidan: därför att han är en individualist, därför att han i sina böcker utformat sin egen personliga etik, vilken gör det möjligt för den enskilde att leva estetiskt och moraliskt, trots omvärlden, blir han småningom en snobb, och en försvarare av det system, som gör denna existens möjlig."

I James' liksom i Adams' politiska åskådning ingick åsikter som i vår tid framstår som avskyvärda, men som på den tiden ofta var förenade med en borgerligt konservativ syn. Han föraktade folkgrupper som enligt härskande opinion var av annan och lägre ras. Särskilt vänder han sig mot "främlingarna" i Amerika, och därmed menar han främst judarna. I "The American Scene" (1907) skriver han med motvilja om judemassorna i New York: "Ingenting myllrar fram såsom Israel, då Israel en gång fått föt-fäste..." Negrerna omtalas med förakt, de är lika odugliga efter frigörelsen från slaveriet som tidigare. Då han blir slarvigt serverad av en negerkypare i södern, tänker han

med medlidande inte på de förtryckta svarta, utan på den gamla vita aristokratin som hade så dålig upppassning. "Jag kunde ha gråtit för deras skull, när jag tänkte på att det var för detta som de stridit och stupat."

En av James' stora och berömda romaner behandlar politiska frågor, och särskilt de sociala motsättningarna: "The Princess Casamassima" (1886). Några kritiker anser romanen höra till hans bästa, och finner den vara en god miljöskildring från en del av den engelska arbetarklassen. Enligt min mening är romanen en av de sämst komponerade och mest grötiga som James skrivit, och skildringen av de engelska arbetarna visar ett märkligt främlingskap — denna synpunkt har utförligt redovisats av F. R. Leavis, som bland annat påvisar att James i sin framställning av miljön snarare bygger på Dickens' "Little Dorrit" än på egna erfarenheter. I sitt förord till romanen förklarar James att den vuxit fram ur den bild av fattigdom och elände som han fått vid sina promenader i London, särskilt vid vandringen hem från sena middagsbjudningar. Säkert är att James' beröring med den engelska arbetarklassen — utanför betjäningen i familjer och på klubbar och hotell — var ytterst begränsad, och det finns inget tecken på att han sökt en ökad kunskap genom besök i slumkvarter eller fabriker. Beträffande den rörelse som James särskilt behandlar, anarkismen, vid denna tid ett aktuellt diskussionsämne i flera europeiska länder, hade James av allt att döma ungefär samma kunskaper som andra bildade och reflekterade tidningsläsare. Bakunins lära, som det främst gäller, skymtar i många avsnitt, men endast i ytterst elementära drag.

Huvudpersonerna i "The Princess Casamassima" är den italienska furstinna som gett boken dess titel, född Christina Light som amerikanska, och tidigare presenterad i

"Roderick Hudson", och en ung engelsman, Hyacinth Robinson, som är hantverkare, och anslutit sig till en anarkistisk organisation med förbindelser i Frankrike och Tyskland. Furstinnan har åtminstone för tillfället tröttnat på det mondäna livet tillsammans med den italienske maken, och rest till London för att träffa folk av olika slag, och — utan förhandskunskaper — sätta sig in i politiska och sociala förhållanden. Hon blir av en tillfällighet bekant med Hyacinth, och de blir goda vänner under samtal om sociala frågor; om något kärleksförhållande är självfallet inte tal. Då Hyacinth av sin anarkistiska överhet får i uppdrag att utföra ett politiskt mord, begår han i ångest inför denna handling självmord, och Christina reser tillbaka till Italien.

Samtalen i boken visar, har man sagt, en stark ambivalens hos James mellan indignation över massornas fattigdom, och fasthållande vid den bestående sociala ordningen. Både Christina och Hyacinth faller ofta bittra och revolutionära uttalanden. Christina: "Kanske ni inte vet, att jag är en av dem som tror att en stor omvälvning (a great new deal) är bestämd att äga rum, och att den inte kan göra läget värre än det är. Jag tror, kort sagt, på folkets handlande för sig själva — andra kommer aldrig att handla för deras räkning; och jag är redo att handla med dem — på varje förnuftigt och förståeligt sätt." Hyacinth begagnar samma revolutionära uttryckssätt, i överensstämmelse med den radikala agitation som just på 1880-talet framträdde i England, och i viss mån förenade anarkismen med den socialdemokratiska rörelse som inom kort skulle bli en politisk maktfaktor. "Folk kommer och går, köper och säljer, dricker och dansar, tjänar pengar och älskar, och tycks inte veta någonting, eller misstänka någonting, eller tänka på någonting; och orättfärdigheten växer, och man pratar om halva

mänsklighetens elände som ett 'nödvändigt ont' och generationer ruttnar bort och svälter mitt i detta, och dag följer dag, och allting är till det bästa i den bästa av alla världar."

Men Hyacinth är inte en äkta proletär och socialist. Han är född utom äktenskapet, men fadern var aristokrat, och Hyacinths uppträdande och livssyn är i själva verket en utfattig ädlings. Under inflytande av bekantskapen med den rika och eleganta furstinnan återknyter han till traditionen, och blir en förnäm genomskådande konservativ. Han talar med förakt om sina kamrater som inte kan njuta av kultur och skönhet: "Jag önskar inte att var och en ska ha en liten smula av allting, och jag har en verklig fasa för det slags privata avundsjuka som ligger bakom tanken på en utjämnande omfördelning . . . det har kommit över mig en djup ovilja mot denna missunnsamma hållning — ofördragsamheten mot positioner och förmögenheter som är högre och finare än ens egna; en fruktan för att jag själv förut påverkats av sådana motiv, och en innerlig förhoppning om att jag, om jag dör ung, inte kommer att göra det med denna vidriga fläck på min själ." Då Hyacinth vägrar att mörda och istället dödar sig själv, är det alltså inte bara ångesten inför dådet, utan känslan av att det innebär ett brott, som bestämmer honom.

Hyacinth blir alltså, såsom Geismar utvecklar, efter hand en representant för James' egen hållning. Liksom Hyacinth betraktar James de fattiga med medlidande, men som motiv för radikalismen inom proletariatet ser han avund, vinningslystnad och hämndbegär. Man finner hos Hyacinth "ingen social idealism, med dess personligahängivenhet för ett socialt syfte, eller personliga uppoffringar för detta syfte — fastän även dessa drag präglade tidens socialistiska och anarkistiska rörelser".

James' försök som dramatiker har jag inte förut diskuterat; episoden synes mig vara av ringa intresse i James' författarskap. En kort redogörelse skall emellertid här bifogas, särskilt med hänsyn till att James' främste biograf Edel på ett ingående, och enligt min mening missvisande sätt behandlat saken.

Besvikelser i fråga om litterär framgång i slutet av 1880-talet var ett av de motiv som drev James till teatern; han räknade på att förtjäna mera pengar genom att skriva pjäser, och han trodde ibland att hans egentliga styrka var dramatiken. Hans mest anspråksfulla skådespel blev "Guy Domville", som antogs av St. James-teatern och hade premiär 5 januari 1895. James stod inte ut med att gå på premiären, utan gick i stället för att se Oscar Wildes nya skådespel "An Ideal Husband" på Haymarket; han fick nytt mod, då han fann denna pjäs urusel och inte kunde tänka sig att han själv skulle misslyckas, då Wilde gjorde succé. Men då han i denna stämning gick till St. James-teatern för att vara närvarande vid ridåfallet, blev resultatet katastrofalt. Den enligt James och Edel finare parkettpubliken, som kände till James' romaner och respekterade författaren, applåderade ivrigt, men den enklare publiken på raderna visslade och skrek, och då James framträdde på scenen, uppstod en tävlan mellan applåder och visslingar. James drog sig efter några ord tillbaka, och teaterns direktör framträdde för att lugna publiken. — Det är inte ert fel, utan det usla styckets, röt en stämman från raderna, och reaktionen var sådan, att fiaskot var uppenbart. Flera recensenter, såsom Shaw, Wells och Bennett behandlade stycket vänligt, men efter några få dagar måste det nedläggas.

Edel påstår att skådespelet var betydande och att det sannolikt skulle ha haft framgång om inte de busaktiga demonstrationerna inträffat; han jämför rent av James' miss-

lyckande med den samtida Dreyfusaffären. Uppfattningen synes vara svagt grundad. "Guy Domville" har inte kommit upp igen, utom vid något enstaka tillfälle, och de flesta kritiker torde numera anse pjäsen svag. Oscar Wildes pjäser, som under många år bojkottades på grund av avslöjandet om författarens homosexualitet, spelas sedan många årtionden med framgång, medan James' pjäser är glömda — vad som nu spelas av James är av andra gjorda dramatiseringar av ett par av hans romaner, särskilt "The Aspern Papers" (1888).

Enligt min mening är Klara Johanssons kritik av James' dramatik träffande. "En förirring var det utan tvivel av Henry James att våga sig ut på den hala scenen"; hans pjäser "vittnar om en självmördande suspension av intelligens och raffinemang till den anspråkslösaste brittiska parketts förmån". "Han fattade det helt och hållet som ett tekniskt problem, besatt av otaliga eggande svårigheter, en graciös dans i fotbojor och handklovar. Och med en asketisk virtuoslidelse som aldrig torde ha överträffats gav han sig till att hopkalkylera utesägligt fadda spex, livfulla som galvaniserade grodor."

*

Då jag första gången kom till USA 1921, hade jag knappast läst någon amerikansk skönlitteratur — utom några klassiska romaner från tiden före inbördeskriget. I den ganska omfattande läsning som hörde till mina studier i engelska i Uppsala ingick, såvitt jag minns, inga amerikanska böcker. Under 1920- och 1930-talen blev jag, delvis i samband med mina forskningar i amerikansk politik och historia, intresserad av de nyare romanerna, särskilt de sociala och samhällskritiska, såsom Norris, Upton Sinclair, Dreiser, Sinc-

lair Lewis, Cather och Glasgow; några av dem stod nära den journalistiska "muck-raking" som jag kom in på genom mitt avhandlingsarbete om folkomröstningen i USA. I likhet med många inom min generation fängslades jag också av de omkring 1920 framträdande unga författarna, såsom Hemingway, Faulkner, Dos Passos och Fitzgerald.

I många fall lärde jag känna dessa romaner i USA, genom att folk talade och skrev om dem; ibland kände jag mig överlägsen svenska jämnåriga, för vilka namn som Dreiser fick aktualitet senare än för mig. Vad som synes mig vara av intresse är att jag inte under samtal och studier i USA drevs att läsa Henry James eller — kan jag tillägga — Henry Adams. Det är en liten bekräftelse på det senare ofta omskrivna förhållandet att James vid denna tid var föga känd och uppskattad i både USA och Europa. Jag har, utan att ha det klart för mig, följt en bred härskande opinion, då jag började läsa James på allvar omkring tjugo år senare än jag läste Dreiser, Lewis eller Hemingway, som alla var mellan trettio och femtiofem år yngre än James.

Den första bok jag läste av James var "Roderick Hudson". Det var i Rom 1929 och måste ha berott på att boken skildrade en amerikansk konstnärs strävan och undergång i Rom. Romanen och ett par noveller som jag tror mig ha läst ungefär samtidigt, gjorde inte något större intryck; jag hörde vid denna tid aldrig talas om James som den amerikanska romanens stormästare.

Mitt första genombrott på Jamesfronten kom först på 1940-talet, då den intellektuella propagandan för James slog igenom. Vad som mera direkt drev mig att läsa James vet jag inte, men jag minns rekommendationer från Thorsten Jonsson och från några bekanta i England och på Irland. Den första av böckerna, som starkt fängslade mig, var

"Washington Square"; några år senare eggades mitt intresse starkt av Edels biografi, första delen, småningom under 1950-talet blev jag professionell Jamesläsare. Vad jag njöt av hos James var främst behaget och precisionen i stil och personteckning — för att bruka ytterst allmänna ord — och en kvickhet, som till skillnad från vanlig amerikansk skämtsamhet föredrar leendet framför gapskrattet. Jag tyckte mig lära känna många människor väl, se dem från skilda sidor, för att begagna James' egen formel. Till trivseln med James hörde, att jag nästan aldrig blev engagerad av handling eller människor. Jag har litet vanvördigt jämfört läsningen av James med metning eller patience. Spänningen i väntan på den perfekta formuleringen, näppet eller det passande kortet är måttlig, men tillräcklig för att avvärja tankar och bekymmer av andra klass. Vissa tider var femtio sidor James och en whiskygrogg en obligatorisk stilla avslutning på dagen.

Småningom förgiftades Jamesläsningen i någon mån av ambition. Jag skulle läsa allt och tvang mig att gå igenom mycket, som var långrandigt i sin överdrivna fullständighet och komplikation — "William Wetmore Story" var ett svårt prov. Ännu har jag inte läst allt och kommer inte att göra det, men alla större saker (romaner, biografier, memoarer och reseberättelser) och flertalet mindre noveller är avverkade.

I överensstämmelse med utvecklingen av debatten kring James har mitt intresse under de senaste åren förändrats. Jag har blivit mera inriktad på att se James som en representant för attityder och tendenser av social och politisk natur, att söka en hållning eller rent av en ideologi hos denne man, som kan synas stå utanför alla åskådningar och nationella bindningar. Därmed har litteraturen om James trätt i förgrunden av min läsning. Även om en fullständig forskning

varit mig omöjlig hoppas jag dock ha gått igenom det centrala i den stora diskussionen.

I den amerikanska och engelska litteraturen om James tycks dessa frågor under senare tid ha varit mera uppmärksammade och omstridda än James' konstnärliga särart.

Under de senaste veckorna har jag reflekterat över min upplevelse av James' verk. Mina utgångspunkter har främst varit de två romaner som tycks mig vara mästerverken framför andra, "Washington Square" (1880) och "The Wings of the Dove" (1903). Jag ska här ge korta referat av handlingen i dessa båda romaner.

Huvudpersonen i "Washington Square" är en ung flicka Catherine Sloper, föga begåvad, utan charm och konversationsförmåga, med högst begränsad bildning. Hon bor hos sin far, en förmögen societetsläkare, vars hustru dött vid Catherines födelse; doktor Sloper är starkt besviken på sin dotter, som inte har ärvt något av moderns skönhet, behag och intellektuella briljans. Catherine söker genom lydnad och undfallenhet vinna den kärlek från faderns sida som hon halvt omedvetet känner sig sakna. På en bjudning blir Catherine för en gångs skull uppvaktad av en ung man, den stilige och talföre Morris Townsend, och hon blir förälskad i stillhet och ödmjukhet. Då Morris friar till Catherine avslöjar hennes far att det endast är hennes pengar som den unge vivören eftertraktar. Doktor Sloper tar Catherine med sig på en mer än årslång resa till Europa; hon följer honom undergivet men växlar genom en släkting några hälsningar med Morris, och drömmer om en framtid med honom. Vid återkomsten till Amerika börjar Morris ånyo sin uppvaktning, men då han får reda på att Sloper kommer att göra Catherine arvlös om hon gifter sig med honom, sätter han sig hastigt i säkerhet — Catherines ganska betydande arv

från modern anser han inte tillräckligt för att motivera frieriets fullföljande. Catherines förälskelse svalnar, men Morris förblir för henne den ende, och hon gifter sig inte trots flera fririer. Då fadern dör är Catherine i fyrtioårsåldern; Morris inställer sig än en gång, men Catherine har tröttnat på att vänta och längta, och avvisar definitivt friaren.

Denna berättelse kan ofta synas onödigt utförlig, särskilt i den detaljerade beskrivningen av arvsfrågorna, och samtalerna utan udd och spänning. Men då jag slutar den ständigt lika lugnt framskridande redogörelsen och ser tillbaka på det förgångna, förstår jag med vilken skärpa och insikt James beskrivit hur en ung kvinna utan några märkliga egenskaper, men med drömmar om kärlek och familj som alla andra, får livet förstört genom faderns och friarens hårdhet och beräkning.

I "The Wings of the Dove" möter vi först två unga människor, Kate Croy och Merton Densher, som är kära och hoppas att få gifta sig. De anser sig emellertid inte ha råd till ett äktenskap; båda har visserligen en arbetsfri inkomst som skulle räcka för ett enkelt borgerligt liv, och Merton är journalist och förtjänar en del på sina skrifter, men den högborgerliga miljö de kommer ifrån är sådan att de finner vida högre inkomster nödvändiga. På scenen inträder en ung amerikanska, Milly Theale, James kanske vackrast tecknade gestalt, formad efter bilden av hans döda kusin Minny Temple. Millys föräldrar är döda, och hon är rik "bortom girighetens drömmar". Det uppdagas i London kort tid efter Millys ankomst att hon är dödligt sjuk, och endast har kort tid kvar att leva. Mellan de hemligt förlovade växer planen fram att Merton skall uppvakta Milly, för att efter hennes död kunna gifta sig med Kate. Milly blir förälskad i Merton, och är beredd att gifta sig med ho-

nom, men undviker äktenskapet då hon får reda på intrigen, dock utan att bryta med Merton. Då Milly dör i Venedig, där hon hoppats få uppleva kärleken, har hon till Merton testamenterat en stor del av sin förmögenhet, för att göra äktenskapet mellan Merton och Kate möjligt.

De båda förlovades ohyggliga spel med Milly skildras ingående, kyligt, och till synes utan att författaren känner vare sig vämjelse eller deltagande. Först på romanens sista sida då Kate och Merton talar om Milly och hennes testamente framträder, om också otydligt och förstulet, något av ångest och samvetskval i samtalet mellan de båda konspiratörerna. Merton, som hela tiden varit mera ett verktyg för Kates planer än självständigt handlande, förklarar sig beredd att gifta sig med Kate om de avstår från arvet; Kate misstänker att Merton kommit att känna kärlek för Milly, eller i varje fall för hennes minne och att han därför vill bryta deras förbindelse. Deras samtal slutar med de följande replikerna.

” ’Hennes minne är din kärlek. Du önskar ingen annan.’

Han hörde på henne i tystnad, och iakttog hennes ansikte, utan att röra sig. Sedan sade han endast: ’Jag gifter mig med dig, gör det klart för dig, om en timme.’

’Som vi en gång var?’

’Ja, som vi en gång var.’

Men hon vände sig mot dörren, och hennes skakning på huvudet var slutet. ’Vi kan aldrig mera bli som vi en gång var!’ ”

Dessa romaner berättar alltså med precision och utförlighet om mänsklig ondska och mänskligt lidande. Men de tycks, att döma av vad som skrivits om dem, och av vad några läsare meddelar vid samtal, i ovanlig grad göra helt olika intryck på skilda personer. Jag har förut nämnt flera fram-

stående bedömare som irriteras av omständligheten och komplikationen i så hög grad att de knappast finner något av intresse i böckerna; man kan observera eller förutsätta att dessa läsare i regel inte, eller i ringa grad, tänker på problematiken och tragiken, och att de läser om gemenhet och olycka med samma lugn, som James synes skriva om dem. För beundrarna av James blir dessa böcker däremot gripande och ibland upplyftande tragedier, som de läser i spänning, medkänsla och avsky; till de främsta representanterna för denna grupp hör Graham Greene.

Jag själv känner mig, liksom kanske de flesta, stå någonstans mellan dessa ytterligheter. Jag läser med måttlig iver, gläds ibland åt perfekta formuleringar och arrangemang, anser mig begripa tankegång och teknik, men ser med trist jämnmod ränkerna, det ondas segrar och det godas triumfer. Inte ett ögonblick har jag i dessa romaner erfarit den medkänsla, den ängslan eller den befrielse som kommer vid läsningen av många andra samtidiga romaner, såsom Flaubert, Hardy, Thomas Mann och naturligtvis de stora ryssarna. Till en del beror detta säkert på skillnaden i teknik, på att James alltid ställer sig utanför; här finns ingen hymn inför den döende Madame Bovary, ingen förbittring som inför Tess' undergång, ingen lidelse som inför Grusjenka och Anna Karenina. Men jag tror att skillnaden väsentligen är en annan, eller om man så vill, att olikheten i teknik beror på en olikhet i upplevelse. James' sensuella kyla präglar helt hans bild av och hans hållning till andra människor. Han beklagar den bedragna Milly, han ogillar Kate och Densher, men känslorna dämpas av kallsinne, främlingskap och reservation. Han är verkligen bosatt i elfenbenstornet; detta är inte blott ett gömställe eller en utsiktspunkt. Det är synd om människorna, de är olyckliga och onda — tankar som dessa kommer honom inte att drömma och storma, de är snarare

konstateranden utan iver och upprördhet. Jag vet ingen annan författare, vars skildring av människor och händelser vittnar om en sådan distans, en sådan tomhet ifråga om hat och kärlek, hängivenhet, medlidande och mystik. En sådan nihilist kunde Turgenev eller Dostojevskij aldrig skildra.

Men från den nu angivna synpunkten är Graham Greenes och andras föreställningar om James och hans skapelser inte obegripliga eller konstiga. Den moraliskt-religiöst besatte måste hos James finna en sällsynt ren, snarast dokumentär redogörelse för det liv, det spel, i vilket han själv inlägger problematik, kamp mellan gott och ont, Gud och Djävulen. Han kan fylla tomheten i James' värld med sina egna fantasier. En av James' böcker läser väl de flesta med engagemang, "The Turn of the Screw", spökhistorien med beskrivningarna av skrämsel och demoni. För den besatte måste James' verk över huvud kunna tjäna som material för idén om skräck och stillhet, förtappelse och frälsning. Här möts Henry James och Henry Adams.

Amerikaner och européer

"Vi unga amerikaner är (utan löst prat) framtidens män... Att vara amerikan är en utmärkt förberedelse för kultur. Vi har utomordentliga egenskaper som nation (race), och vi har ett försprång framför de europeiska staterna i det förhållandet att vi kan söka, välja och assimilera. Vi måste naturligtvis ha något som är vårt eget, och jag tror vi kan finna det i vårt moraliska medvetande, vår enastående andliga smidighet och kraft", skrev Henry James i ett brev 1867, alltså några år innan han flyttat till Europa. Ungefär tio år senare skrev James: "Jag skulle hellre vara en turist i vilket land som helst än jag skulle återvända till mitt eget land. USA är utmärkt för många goda syften men

i det landet är det verkligen omöjligt att leva." Ytterligare tjugo år senare efter ett långt besök i Amerika skrev James om den väldiga politiska och materiella makt som han imponerats av, och om de stora framstegen på skilda områden, men tillade att det var underbart att bo i Rye, och att slippa bo i Amerika. Amerika var "grymt charmlöst".

Dessa citat ger en föreställning om bakgrunden till James' skildringar av Amerika och Europa, amerikaner och européer. Han hade ett starkt drag av amerikansk nationalkänsla, rotat i föreställningen om Amerika som mera vitalt och mera moraliskt än Europa. Men såsom framgår av det först citerade brevet, fann han Amerika ägnat att forma en kultur, men ännu utan detta krön på en nations historia. Amerika var nytt, flackt, ointressant; det var "ingen egentlig stat, utan monark, utan hov, utan personlig lojalitet, utan aristokrati, utan kyrka . . . utan palats, utan godsägare, utan katedraler, utan armé, utan berömda universitet, utan Eton eller Harrow, utan ruiner i murgröna . . ." Europa ägde en historia, en tradition, en kultur, ett system av fasta traditioner som Amerika saknade. Men Europa, möjligen med undantag av England, är på väg mot en upplösning som framträder i en övermått kultur, skepsis, immoralitet. James använder i dessa sammanhang gärna ordet korruption, "corruption"; vad han menar därmed är ofta oklart, men främst tycks han avse bristande ekonomisk redbarhet och ännu mera sexuell lösaktighet, i kombination med vikande andlighet och idealism. Särskilt i brev om fransmännen talar han om "intellektuell och moralisk förslappning". Schematiskt kan James' uppfattning — briljant analyserad av Christof Wegelin i "The Image of Europe in Henry James" — så sammanfattas: amerikanerna är primitiva, ofreflekterade och oskuldsfulla, européerna komplicerade, subtila och moraliskt tvivelaktiga.

I några brev gör Henry James' extravaganta uttalanden som står i sammanhang med hans allmänna syn på amerikaner och européer, men som inte får tas som uttryck för annat än tillfälliga stämningar. Han for ut i våldsamma utfall mot skörlevnaden i England, Frankrike och Italien, han klagade — liksom många andra turister — över det stora antalet turister på turistorterna, och liknade på 1890-talet de amerikanska resenärerna i Europa vid "barbarerna i det romerska kejsardömet". Men under den långa vistelsen i England blev han alltmera benägen att se den anglosaxiska världen som en enhet: "Jag kan inte betrakta den engelska och amerikanska världen annat än som en helhet, de är så ägnade att smälta samman, att ett framhållande av skillnaden blir mer och mer meningslös och pedantisk . . ."

Enligt Wegelin kan man i de av James beskrivna konflikterna mellan amerikaner och européer slå fast, att "oskulden" alltid finns på den amerikanska sidan, och "erfarenhet" på den europeiska. Detta är en vanlig och såvitt jag förstår hållbar generalisering. Graham Greene har emellertid gjort gällande att James bland sina mest gemena figurer också har flera amerikaner. Greene har rätt om man tänker bara på den legala nationaliteten, men han förbiser enligt min mening en avgörande faktor. Flertalet amerikaner är självfallet rika — fattiga amerikaner reste inte till Europa. Men det fanns inom de amerikanska kolonierna grupper av halvt deklasserade, och man kan nästan säga deamerikaniserade amerikaner. Det är sådana som ibland är skurkarna hos James — de har dröjt sig kvar trots pengarnas förlust, är uppfostrade i Europa, saknar både fast social position och vilja att slå sig fram genom hederligt amerikanskt arbete; några är olyckligt gifta med européer. Dessa av Europa korruperade amerikaner hör till huvudpersonerna i några av James' romaner, till exempel Madame Merle och Osmond i

"Portrait of a Lady" och Charlotte Stant i "The Golden Bowl". Hos dessa personer som man kan kalla amerikaner av "halfcaste", förenas i regel ett hänsynslöst penningbegär med sedligt fördärv, uppenbart genom en eller flera utomäktenskapliga förbindelser.

Jag ska först något beröra den allmänna bakgrunden till dessa tankar hos Henry James, för att sedan gå in på illustrationer och detaljer. I stor omfattning rörde sig James med gamla, delvis ännu gångbara klichéer, som han gav intellektuell prestige genom sin eleganta utformning och sin speciella auktoritet. Amerika var otvivelaktigt ungt i förhållande till Europa, och ofta talades i anslutning härtill om amerikaner som unga i jämförelse med européerna; ännu i början av 1900-talet kunde den berömde franske statsvetenskapsmannen André Siegfried under kollegernas applåder formulera den remarkabla dumheten, att européerna kom till USA som fullvuxna, men där förvandlades "till ungdomar, nästan till barn". Med ungdomstanken förenades ofta andra idéer, delvis stimulerade av Amerikas snabba utveckling och expansion. Amerikanerna var, sade man, framåtsträvande, inriktade på materiella insatser, naiva, men dugliga som uppbyggare av ett nytt rike, och erövrare och uppodlare av den förut nästan folktomma västern. Med primitiviteten hörde samman en viss oskuld, en god vilja utan analyser och djupsinne. Uttalanden av denna typ vimlar i europeisk litteratur under 1800-talet; Tegnér och Ibsen hör till de många exemplen från våra egna trakter. Ibland tycks karaktäristiken vara ungefär densamma som 1700-talets bild av den gode vilden — samma sympati, samma nostalgi och samma stilla känsla av överlägsenhet. Mot den gode vilden och amerikanen ställdes Europas — en liten del av Europas — bildning, förfining, subtilitet och problema-

tik med en suck av ängslan inför den höga kulturens avigsidor, tvivlet, genomskådandet, undergrävandet av den enkla framåtandan och den sträva dygden. Man var förnäm, men kanske lite trött och demoraliserad. Den Gamla och den Nya världen såg på varandra med en blandning av beundran och förakt.

Liknande tendenser att betrakta andra folk möter i många sammanhang. I det sent civiliserade och ännu efterblivna Norden talades i litteratur och skolböcker om "mandom, mod och morske män", men man drömde gärna om söderns skönhet, konstskapelser och komplicerade livsstil; det var något invecklat, gammalt och för en hederlig svensk tvivelaktigt över fransmän och italienare, något av förfallen aristokrati. Från södern kom gärna känslor av motsvarande slag. "Den skandinaviska litteraturen har en barnslig uppsyn, som stör och tröttar oss"; dessa en fransk kritikers ord i början av 1900-talet kan tjäna som smakprov. I dialogen mellan Ryssland — ännu mera avlägset och efterblivet än Skandinavien — och Västeuropa finner vi ofta liknande tonfall. Dostojevskij och slavofilerna prisade det heliga Ryssland, vars okunnighet innebar en djupare insikt än Västerlandets skepsis och irrläror, och som i sin tro och sin dygd företrädde framtiden mot den degenererade, problematiska, slitna och halvt upplösta västern.

Henry James' jämförelser mellan Europa och Amerika präglades av bestämda begränsningar i kunskap och erfarenhet. Amerikansk politik och ekonomisk expansion under "den förgyllda tidsåldern" synes James ha stått främmande för. Hans kritik av USA har delvis därför en helt annan inriktning än Adams' angrepp mot kapitalism och korrupktion. James tycks knappast ha känt några affärsmän eller politiker. De "self-made" kapitalister som har ledande roller i hans romaner — främst Newman i "The American" och

Verver i "The Golden Bowl" — har förtjänat sin rikedom på ett icke närmare angivet, men tydligen hederligt sätt, de söker inte längre förtjäna utan göra av med pengar, de är alltså rentierer som James själv; det är den arbetsfria inkomsten som är gentlemannens signatur. Särskilt Newman, som gör sitt berömda Parisbesök senast i början av 1870, har, kanske av slarv, fått ett underligt föregående — endast trettiofem år, men general under inbördeskriget, miljonär några år senare, anständigt bildad enligt amerikanska begrepp.

I det hela synes James' vänner och bekanta i USA ha tillhört en begränsad krets av släktingar och kamrater från barn- och ungdomsåren; de var i regel intellektuella eller hade aspirationer åt det hållet, hade en ordnad ekonomi, och levde i en atmosfär av arbete och puritanism. James hade av allt att döma inte lätt för att med allvar och jämställdhet samtala med personer utanför den egna miljön; reseboken "The American Scene" innehåller huvudsakligen en ganska ointresserad snabb resenärs torftiga och ytliga intryck. Umgänget i Europa var mera växlande, men gällde även här burget och respektabelt folk; "sämre folk", utom betjäning, träffade James knappast, och hans få noveller som berör denna marginala och trista grupp, gäller hovmästare och likställda. James' ryktbara jämförelser mellan Amerika och Europa bygger mera på miljöer än människor: middagssällskap, samtal utan fixering och debatt, klubbar, bebyggelse, konst, ceremonier. Vad han menade med europeisk kultur var säkerligen litteratur och konst, men kanske ännu mera aristokrater, slott, gamla borgerliga hus, en ceremoniell livsstil, som utgick från en stabil social hierarki.

"The American" (1876—1877) är den av James' större romaner som starkast koncentreras på relationerna mellan eu-

ropéer och amerikaner. Amerikanen, Christoffer Newman (den nye mannen), kommer som turist till Paris under något av det andra kejsardömets sista år. Newman har vuxit upp i ett fattigt och obildat hem, och tidigt slutat skolan. Efter sin militära och finansiella karriär vill han se sig om i världen och framför allt göra den obligatoriska visiten i Frankrike. Newman är fortfarande utan "kultur", han läser aldrig en bok och får med förvåning klart för sig att det är något märkligt med byggnader och tavlor i Frankrike och Italien; han stämmer helt med vår föreställning om amerikaner som rusar genom Louvren med en Baedeker. Men Newman är "en naturens adelsman", ärlig, generös, självsäker utan ostentation och, självfallet, kysk och dygdig. Då han till en amerikansk väninna talar om sin önskan att lära känna Europa utbrister hon: "Utmärkt! Ni är den store barbaren från vilda västern som träder fram i all sin oskuld, kastar en blick på den stackars utlevade gamla världen och sedan slår ner på den." Newman försäkrar att han inte är någon barbar, utan "en högst civiliserad människa", han har "instinkten för en hög gammal civilisation, utan att känna dess former".

Newman kommer i beröring med "riktiga" adelsmän, en fransk högadlig familj, de Bellegarde, och blir förälskad i husets dotter, en tjugosexårig änka, grevinnan de Cintré, skön, ljuv, och eterisk på gränsen till det överkliga. Hon besvarar hans känslor — svalkan hos båda är dock påfallande — och förlovningen offentliggörs. Men modern, markisinnan, och den äldre brodern kan inför avgörandet inte stå ut med att dottern blir gift med en "affärsman", trots att Newman förklarar sig inte ha några affärer att sköta. Madame de Cintré förmås att bryta förlovningen och går i kloster, den yngre sympatiska brodern dödas i en duell — därmed brännmärks två gamla "europeiska" traditioner. I samband

med krisen upptäcker Newman att den gamla markisinnan, född engelska, och hennes äldste son mördat sin man, respektive sin far, för att kunna tvinga dottern att vid arton års ålder gifta sig med den sextioårige Cintré. Newman planerar att använda denna vetenskap till hämnd, men avstår och återvänder småningom till Amerika, luttrad och insatt i europeisk kultur.

Man förebrådde James att romanen slutade olyckligt, nästan en oanständighet på den tiden. James svarade i ett brev till Howells att Newman och Madame de Cintré ändå aldrig hade kunnat bli lyckliga, de var alltför omaka; Newman kunde aldrig trivas i Paris och Madame de Cintré inte i New York.

Det olyckliga slutet är förvisso inte romanens stora fel. Intrigen är stötande orimlig; James går bra långt då den europeiska aristokratins traditionsbundenhet personifieras av grova brottslingar. Figurerna är alltför klichéartade för att fängsla. Miljöbeskrivningen ger inte intryck av upplevelse och sanning. Men självfallet får man även i "The American", vars svagheter James senare antydde, glimtar av den store James' formuleringar och reflektioner av subtilitet och finess, en atmosfär av älskvärt, litet svärmodigt, ironiskt store James' formuleringar och reflexioner av subtilitet och harmoni, som står nära religion eller dödslängtan.

"Daisy Miller. A Study" (1878) var en av de få stora litterära framgångar som Henry James fick uppleva. Daisy Miller är en tjugoårig amerikansk flicka av förmögen familj, som med mor och bror är på besök i Europa; handlingen är koncentrerad till Rom. Daisy uppfattades ofta som den idealtypiska amerikanska flickan. Hon är vacker, nöjeslysten, flirtar utan handgripligheter med skilda kavaljerer, främst en italienare och en särskilt tillkallad amerikan, är

helt okonventionell i sitt uppträdande och gör med den tröga mammans tillstånd vad hon själv vill, besitter en hjärtats oskuld som man ibland kallat andlig skönhet, och en naturlig lekfullhet i sin vilja att behaga som aldrig synes besudlad av sensuellt intresse. Då hon sent en kväll med den italienske kurtisören besöker Colosseum får hon en febersjukdom och dör efter några dagar; man har tillåtit sig bilden att Rom mördade oskulden. Daisys öppenhet och brist på konventionalism förenades med en naivitet som nära sammanhängde med djup okunnighet; hon hade inte klart för sig att hon bar sig underligt åt, att hennes uppträdande mot pojkvännerna var både pockande och ogeneröst, och hon saknade förmåga att bedöma människor annat än som objekt för sin egen ombytliga nöjeslystnad. Daisy Miller tycks en tid ha varit modellen för amerikanska flickor i veckotidningar och lätta noveller.

Småningom blev både James och andra tveksamma och kritiska, en enligt min mening utmärkt karaktäristik har givits av F. R. Leavis: "Daisy Millers frihet gentemot europeiska konventioner är av det slag som skulle göra henne olidlig i varje civiliserat samhälle ... Hon är ytterligt obildad, och ingen intelligent man skulle kunna stå ut med henne en längre tid, eftersom det inte var möjligt att föra ett vettigt samtal med henne: hennes enda tillgångar är utseende, pengar, självsäkerhet och kläder." James' svaghet för Daisy Miller måste, skriver Leavis, bero på att han "såg henne som en amerikansk gentleman, och inte på så nära håll att han måste ha personliga relationer till, eller umgås med henne". Och dock har, slutar Leavis, Daisy Miller större realitet för läsaren än Christoffer Newman.

Isabel Archer i "The Portrait of a Lady" (1881) har ofta prisats som James' bästa och samtidigt vackraste bild av

den amerikanska kvinnotyp som framträder i så många av hans romaner. Isabel Archer är i motsats till Daisy Miller medveten och intelligent, hon söker förverkliga ett någorlunda klart fattat ideal av en kvinna, som självständigt söker egna normer för sitt liv, och inte kuvas av konventioner eller fördomar. Hon är inte lockad av frierierna från en engelsk lord, utan gifter sig med en deamerikaniserad amerikan, Osmond, som imponerar på henne genom sin europeiska kultur, sin kunskap och känsla för italiensk konst och livsstil. Äktenskapet blir en tragedi, Isabels förbindelse med Osmond har arrangerats av dennes förra älskarinna, Madame Merle, också en i Europa uppfostrad amerikanska; Madame Merle och Osmond är gemena personer, Osmond har gift sig med Isabel för att förvärva hennes förmögenhet. Den kultur hos Osmond som Isabel till en början beundrat, visar sig vara av den depraverade europeiska typ som innefattar övermänniskoanspråk utan täckning, hänsynslös egoism, ekonomisk och sexuell immoralitet. Att Isabel stannar hos Osmond synes för James framstå som ett bevis på hennes ståndaktighet och integritet, men måste för många läsare te sig som ett offer utan mening, ett försök att till varje pris leva upp till den egna moraliska högfärden.

I senare romaner blir James' bild av relationerna mellan amerikaner och européer mildare och subtilare, och de grova teckningar av europeisk "korruption" som överflödar tidigare försvinner eller förfinas. I "The Ambassadors" (1903) gör en medelålders advokat från en amerikansk småstad sitt första besök i Europa. Advokaten Lambert Strether är utsänd som "ambassadör" av en klient, en förmögen änka som han hoppas få gifta sig med, och har i uppdrag att ta reda på hennes son, Chad Newsome, som rest till Frankrike för studier, men stannat något år efter den bestämda reseti-

dens slut. Då Strether kommer till Frankrike är han helt formad av sin primitivt puritanska amerikanska miljö; "det goda livet" betyder plikttrohet, arbete för att få högre inkomster och en aktad ställning, hederlighet och kyskhets. I Frankrike lär han känna den krets av kultiverade aristokrater som Chad kommit att umgås med, och småningom blir han under inre motstånd fångslad av detta liv. James har kanske aldrig beskrivit fransk "kultur" så ömt och intagande som i denna bok. För Strether börjar begreppet "det goda livet" ändra karaktär; det representeras av salonger med en konversation av behag och finess, av kaféer där timmarna går under ivrigt prat, av konst och vackra byggnader, av promenader i parkliknande landskap, framför allt av viljan att njuta av livet, inte av att till det yttersta anstränga sig för att fylla plikter i konventionell duglighet. Kontrasten mellan den lilla amerikanska staden, där man tävlar i dygd, ekonomi och likformighet, och den parisiska societeten som utan överdrifter eller brutalitet söker glädje i tillvaron, är framställd med en förståelse som innesluter förälskelse i Parismiljön, men är utan förakt för det provinssiella Amerika.

Efter lång tid får Strether äntligen klart för sig att Chad är bunden vid Paris på samma sätt som han själv börjar bli det, och att Chad är älskare till grevinnan de Vionnet, en fyrtioårig änka i den förnäma societeten. "Madame de Vionnet kommer att för Strether, likaväl som för Chad, representera en hel tradition av levnadsvanor och elegans i uppträdandet som är så fatalt för amerikaner" (D. W. Jefferson). Då Strether upptäckt Chads förhållande till Madame de Vionnet, bekänner hon för honom deras förhållande, och förklarar att hon måste ha verkat "självisk och tarvlig". Då hon brister i gråt, tänker Strether att hon trots allt "är den finaste och känsligaste människa, den skönaste företeelse

som han mött i sitt liv; och ändå kunde han se henne, lika enkelt och trivialt förtvivlad som en tjänsteflicka som gråter över sin fästman." Strether kan inte fullgöra sitt uppdrag som "ambassadör" utan känner tvärtom sympati med de älskande. Några släktingar till Chad övertar uppdraget att föra honom tillbaka, och Strether återvänder till Amerika, utan tankar på ett äktenskap med mrs Newsome — fortfarande en god amerikan, dygdig och plikttrogen, men med hopplösa drömmar om "det goda livet" enligt europeisk modell.

Henry James inför i sina romaner och noveller ofta samtal som illustrerar de föreställningar om Europa och Amerika som här berörts, men som genom sina överdrifter kan sägas ironisera över dessa idéer. Jag återger här ett par sådana samtal som är goda exempel på James' skicklighet i förgrovd karaktärisering.

I "Washington Square" pratar två ungdomar: "Min tant tycker mycket om honom, sade Catherine. — De flesta tycker mycket om honom, han är så begåvad. — Han är mera som en utlänning, framkastade Catherine. — Ja, jag har aldrig träffat någon utlänning, sade unge Townsend, i en ton som tycktes antyda att hans oerfarenhet var frivillig. — Det har inte jag heller, bekände Catherine, mera ödmjukt. Folk säger att de i allmänhet är så begåvade, tillade hon, obestämt."

I "The Golden Bowl" heter det: "Ni amerikaner är nästan otroligt romantiska. — Javisst är vi det, det är just det som gör allting så trevligt för oss. — Allting? undrade han. — Ja, allting som överhuvudtaget är trevligt. Världen, den vackra världen, eller allting som är vackert i den. Jag menar att vi ser så mycket."

Då Henry James på hösten 1875 för tredje gången som vuxen reste till Europa, besluten, eller åtminstone benägen, att stanna där, hade han redan ett visst anseende som författare, och ett par av hans romaner var publicerade. För att förbättra sin hyggliga ekonomi beslöt han att arbeta som journalist, samtidigt som han skrev på "The American". Han åtog sig att två gånger i månaden skriva resebrev till tidningen The Tribune i New York; han skulle få tjugo dollar per brev, vilket torde motsvara mer än tusen kronor i våra dagar.

Om James' liv i Paris vet man inte mycket. Sannolikt levde han då, liksom senare, som enstöring, med visiter, samtal med kolleger och brevväxling som avbrott i skrivandet och flanerandet. Han träffade åtskilliga författare — Flaubert, Turgenev, Edmond de Goncourt, Zola, Daudet — och man har beklagat att han inte berättade om dem i sina korrespondenser; om han kände dem närmare eller de blott var flyktiga bekantskaper tycks emellertid vara oklart. De tjugo resebrev som blev publicerade från november 1875 till augusti 1876 samlades i slutet av 1950-talet i en bok.

Meningen var naturligtvis inte att James skulle förmedla nyheter. Han skulle ge stämningar och intryck, ge en allmän föreställning om vad som hände i Frankrike, vad folk talade om, glimtar av politik, litteratur, teater och konst. Det är en genre som är sällsynt nu för tiden — utom möjligen i fråga om avlägsna och okända platser — men som var vanlig ännu ett stycke in på 1900-talet. Folk reste mindre; breven skulle ersätta en kultiverad resenärs egna upplevelser. James' brev var på tre, fyra eller fem spalter och innehöll skiftande ting; kåserier om fransk karaktär, vädret och kaféerna, recensioner av konstupställningar, ofta ytterst utför-

liga, reflexioner om nya böcker, oskyldigt skvaller om politiker och författare. I det första brevet läser vi om den nya operan, och om premiären på den yngre Dumas' "Främlingen", ett av de sista breven är ägnat George Sand, som dött, och en trupprevy inför marskalk Mac-Mahon.

Breven är äkta James (före den mest komplicerade perioden); kyliga, subtila, spirituella, invecklade och omständliga. Ofta slösar James med beröm av målare, författare och skådespelare, för att sedan med några ord ge dem dödsstöten. Meissonier är beundransvärd men saknar själ. Då man ser den ryktbara tavlan "1807" befinner sig "det bästa vara en viss kyrassiär, och det bästa hos kyrassiären är hans kläder, och det bästa i kläderna är lädergördeln, och det bästa i lädergördeln är spännet". Sardou är lysande genom intelligens och charm; "han skriver ett skådespel som man lagar till en pudding, han har sitt välprövade recept och sina små förråd av socker och kryddor . . . hans skådespel tycks vara tillverkade i ett tillstånd av andlig tomhet". Dumas är överlägset begåvad men en monoman, och han skulle passa i akademien blott om denna vore "ett intellektuellt hospital med celler och vårdare". Om Victor Hugo heter det att "man kunde ha antagit att han redan nått gränsen för den mänskliga förmågan att lura sig själv med ord och fraser utan mening, men hans originalitet i den riktningen synes outtömlig". Att Taine och Renan, om också med stora reservationer, blir prisade förvånar inte, däremot att George Sand också hör till de utvalda — trots att hennes stil "(med all respekt sagt) är en kvinnas stil".

På sommaren 1876 begärde James att han skulle få trettio i stället för tjugo dollar per artikel. Tribunes redaktör Reid svarade med ett brev där han berömde James, men föreslog att artiklarna skulle göras mera aktuella och populära och samtidigt kortare; om de blev kortare kunde ju detta ersätta

en förhöjning av arvodet. James' replik är ett gott exempel på hans förmåga att skriva brev i artigt och elegant ursinne. "Om mina korrespondenser varit 'för bra', är jag rädd att de är de sämsta jag kan göra, i varje fall för den betalningen." Därmed var förbindelsen med Tribune slut. James medarbetade aldrig mer i någon daglig tidning.

Efter denna erfarenhet blir tidningar och journalistik fula ord i James' lexikon, kulmen av den tarvlighet och trivialitet som James såg hos livet och människorna. Hans misslyckande i en tidskrift — Harper's Weekly — tjugo år senare gav ytterligare näring åt föraktet. För att bli tidningsman, skrev James, måste man vara "så tom som ett vakuum och så lättillgänglig som en omnibuss".

Det mest representativa uttrycket för James' hållning är novellen "The Next Time", skriven 1895, kort efter fiaskot vid Londonpremiären på "Guy Domville". I novellen beskriver James hur en stor författare, Ray Limbert, som medarbetare i The Blackport Beacon har samma erfarenhet som han själv i The Tribune; den mest expressiva frasen i brevet till mr Reid återkommer nästan ordagrant. Limbert har sökt att vara så pratig, så skvallrig som möjligt, men han har inte kunnat gå långt nog. "Tidningarna begär 'journalistik'. De vill ha förskräcklig smörja."

Men novellen är inte bara ett angrepp på journalistiken. Den skildrar två författare, Limbert, som skriver lysande och inte får sina böcker sålda, och svägerskan Jane Highmore, som skriver uselt och gör succé. Limbert vill göra lycka, och mrs Highmore vill vara fin. I bok efter bok söker mrs Highmore vara invecklad, dunkel och djupsinnig, men vulgariteten sitter fast och upplagorna sväller; hon kan inte undfly "popularitetens hårda dom". Och tvärtom — eller likadant — är det med Limbert. Han söker med alla medel att vara enkel och trivial, att nå "den medelmåttighet som

gör läsaren tjugad och förälskad". Men det går inte; böckerna blir mästerverk, och ingen köper dem. Han var "besatt av det utsökta" och kunde inte frigöra sig; "han gick ut för att leta efter vitlök men kom hem med heliotroper." Det visar sig att "människor inte kan bli vulgära, därför att de söker vara det" — vulgariteten "är en nådens sak". Mästaren Limbert dör i elände, romanfabrikanten mrs Highmore lever vidare i överflöd.

För James blir enligt novellen vulgaritet inte bara ett villkor för journalistisk framgång, utan för litterär framgång överhuvud. Den soignerade förtvivlan som uppbär novellen är närmast framkallad av teaterfiaskot, den har hämtat argument från det journalistiska misslyckandet tjugo år tidigare, men den ter sig främst som en följd av James' allmänna position.

James tar här upp en gammal stridsfråga. Han har kolleger som delat hans uppfattning, som i den popularitet som de saknar ser ett bevis på mindervärdighet, så Valéry i Frankrike och Vilhelm Ekelund i Sverige. Det finns också litteraturkritiker som åtminstone för det samtida läget sökt hävda samma mening; Q. D. Leavis är ett känt exempel från senare år. Ståndpunkten kan synas rimlig; det verkar paradoxalt att de mest överlägsna skapelserna av intelligens och fantasi skulle vara tillgängliga för och älskade av massor. Men aktningen för den auktoritativa litterära opinionen i alla länder omöjliggör ett godtagande av James' trista slutsatser. Proust och Gide, Thomas Mann och Hesse, Tolstoj och Dostojevskij är lika vördade av kännarna, som älskade av miljoner ordinära läsare. Varför James aldrig blev eller blivit en bestseller blir därför ett alldeles speciellt problem — inte en fråga om det utsöktas ofrånkomliga ensamhet.

*Förhållandet till kollegerna.
Brytningen med H. G. Wells*

Henry James' skrifter och brev ger inte de uppgifter om hans läsning, och om hans bedömande av andra författare, som skulle krävas för en mera fullständig redogörelse. Tydligt är att han läste en stor del av den litteratur som blev berömd under hans egen skapande tid, och att han var särskilt väl insatt i den amerikanska och den engelska litteraturen. Hans omdömen om lästa böcker måste ofta tas med en viss reservation, eftersom de snarare är inlägg i brevdiskussioner med vänner än försök till analyser och värderingar i större stil. Frapperande är tendensen att på en gång berömma och klandra; mycket ofta dominerar tonen av överlägsenhet. Även om amerikanska föregångare och kolleger uttrycker han sig i regel på en gång uppskattande och ned-sättande. I den lilla boken om Nathaniel Hawthorne ges goda exempel på denna kombination; det talas om Hawthornes "utsökta geni", men de kritiska observationerna är så väsentliga att läsarens föreställning om Hawthorne måste bli att denne var en författare av andra klass. Med sin samtida William Dean Howells bevarade James en ljum vänskap, men det är påtagligt att hans respekt för Howells var mindre än dennes beundran för honom själv. Lärjungen Edith Wharton träffade James åtskilligt både i Amerika och i England, och han uppmuntrade hennes författarskap med relativt stor generositet.

James' uttalanden om de litterära storheter i andra länder som framträdde, eller vann ryktbarhet under hans tid, är ofta förvånande i sin blandning av allmänna välvilliga omdömen och förintande kritik. Dostojevskij och Tolstoj prisade han för deras människokännedom och passion, men fann dem skriva så lösligt och osystematiskt, att deras roma-

ner liknade "flytande puddingar". Om Turgenev, som han blivit bekant med i kretsen kring Edmond de Goncourt, skrev James alltid med sympati, ehuru han naturligtvis ansåg förbindelsen med Madame Viardot "ovärdig en gentleman". Hos Ibsen erkände James en viss dramatisk skicklighet, men han betecknade honom som "tarvlig, banal, okänslig, prosaisk, bottenlöst borgerlig"; "Bränd", "Peer Gynt", "Ett Dockhem", "Gengångare" vittnade enligt James om "grå medelmåtta". Över huvud är James' publicerade litterära omdömen ofta bisarra, men i fråga om Ibsen blir ned-sättningsdriften förödande; sannolikt kände han, liksom beträffande Wilde, sitt eget misslyckande som dramatiker som en pina vid jämförelser. Sina vänner och bekanta bland franska författare behandlade James i regel med älsk-värdhet även i brev till andra personer, ehuru hans skräck för mera intimt erotiska skildringar kommer fram i ut-talanden om exempelvis Zola och Maupassant.

James kände väl många engelska författare, ehuru han inte tycks ha varit intim vän med någon — utom möjligen Robert Louis Stevenson, som emellertid i början av 1890-talet bosatte sig på Samoa. Stevenson och Joseph Conrad, jämte, mera förvånande, mrs Humphrey Ward, synes James alltid haft tillgivenhet eller åtminstone respekt för. James' omdömen om de engelska kollegerna i dedikationer, brev till dem och om dem, samt några få litterära artiklar är alldeles särskilt motsägende: smicker och förtal, beundran och förakt växlar på ett sätt som vittnar om falskhet snarare än ombytthet; författare emellan lär dock en sådan opålitlighet inte vara ovanlig. Enligt den beundrande Edel drevs spelet med komplimanger och invektiv delvis under med-verkan av James' gode vän biblioteksmannen och författaren Edmund Gosse; James skrev ofta själv smickrande brev till författare, men i andra fall framfördes hans lovord eller

deras beröm av honom genom Gosse, som på detta sätt banade väg för goda förbindelser och recensioner. Så framfördes exempelvis till Thomas Hardy ett meddelande om att James starkt beundrade "Tess of the d'Urbervilles", medan James själv till Stevenson skrev att han fann boken "avskysvärd". Men dubbelheten framträdde i regel utan att Gosses förmedling behövde anlitas. Den ende ryktbare författare som James i tal och skrift ständigt fördömde var Oscar Wilde, medtävlaren från 1895, och han vägrade att delta i den vädjan till Oscar Wildes förmån som organiserades av engelska författare och intellektuella i samband med Wildes fällande för homosexuellt umgänge.

Det bäst dokumenterade exemplet på James' dubbelhet i förhållande till andra författare gäller H. G. Wells.

En såvitt bekant fullständig redogörelse för aktstycken kring James' vänskap med H. G. Wells, och den följande brytningen dem emellan publicerades 1958. Den innehåller åtskilligt av intresse för bedömandet, inte bara av de båda författarnas karaktärer och litterära hållning, utan också för klargörandet av kritiken mot James' verk.

Då James och Wells träffades i London 1898 var den förre femtiofem, den senare trettio två år. James var och förblev mästaren i en krets av utvalda och entusiaster; att tycka om James var en distinktion, en intellektuell orden. Wells blev snabbt känd för sina politiska och sociala romaner och för sin "science-fiction"; att finna Wells "low-brow" och vulgär var i mera exklusiva kretsar — James' krets — ett tecken på förfinad smak. Men de båda författarna blev snart goda vänner; båda var ivriga konversatörer, de hade mycket att prata om, och skillnaden i ålder, kanske också i ambition,

motverkade avundsjuka. De tycks dock ha träffats ganska sällan, och det var till stor del genom brev som förbindelsen upprätthölls. De flesta av Wells' brev — liksom andra brev — förstördes av James, medan James' brev förvarades av Wells' änka; dessa brev under sjutton år är huvudkällan för studiet av vänskapen.

Denna vänskap syntes förenad med en stark ömsesidig uppskattning av den litterära förmågan, sannolikt ett ofrånkomligt villkor för vänskap mellan författare. Men det är nu lätt att se att uppskattningen från början var något tveksam och halvhjärtad, att den rent av blandades med en kritik som stod föraktet nära, och att vänskapen alltså byggde på lösan grund. Särskilt gäller detta James' hållning till Wells.

I sina tackbrev för Wells' böcker är James, alltid gammalmodigt sirlig och älskvärd, översvallande hjärtlig i sina huvudomdömen. James skrev om Wells' "ojämförliga och överlägsna skicklighet" (1905). "Du har en kraft som ingen annan" (1906). "Du står framför oss intensivt levande och särpräglad, så att ingen annan betyder något" (1909). "Du är för mig i så hög grad den mest intressanta och lysande prosamålaren i din generation av engelsmän (eller rättare sagt i din generation över huvud), att jag ser dig nästan ensam på scenen" (1911). Wells' verk var "mera sjudande av liv och flödande av blod än något annat som jag läser" (1912). "Jag är ivrig att låta dig veta *hur* underbar jag finner din senaste bok" (1913).

Till dessa lovsånger var emellertid fogade analyserande och kritiska antydningar, som — även om de i regel var vaga och inlindade i smickrande formuleringar — visade en helt annan tendens. Wells borde vara mera omsorgsfull, mera konstnärlig, han borde smälta och omforma, och inte servera livet rått; han litade, skrev James en gång, fräckt på

sin kraft och sin naturbegåvning. Ibland har man intrycket att James' leende är på väg att bli en grimas av illvilja och att han längtar att slå till på allvar, men hejdar sig. Att Wells förstod, och kanske någon gång sårades av dessa "reservationer", framgår av ett par brev. Men Wells kan inte gärna ha betvivlat att James ansåg honom vara Englands och en av världens främsta författare. Han visste inte att James samtidigt som han i brev till Wells syntes överväldigad av dennes "Marriage", i brev till mrs Humphrey Ward skrev att han (Wells), "var mera intressant på grund av sina fel än han sannolikt lyckas bli på något annat sätt".

I Wells' hållning till James fanns något av samma ambivalens — om man nu skall använda det ordet i stället för att tala om falskhet och smicker. Hos Wells fanns dock, av allt att döma, mera äkta beundran. Vad Wells skriver om James' romaner i sin självbiografi är sannolikt vad han i allmänhet tyckte. "Det är romaner, från vilka allt våldsamt är uteslutet; till och med lidelserna är så förfinade att man förstår att de tillfredsställs, även vid de mest intima tillfällen, med några tillbörliga gester; och ändå är historierna skrivna med en speciell humor, en litet fjantig (fussy) subtilitet, som ger dem en doft som ingenting annat i världen." Det skulle varit behagligare, eller åtminstone mera uthärdligt, för James att läsa detta, än för Wells att läsa James' brev till mrs Ward.

Några av de givna referaten och citaten belyser skillnaden mellan de båda författarnas uppfattningar och verk. Denna skillnad är i själva verket så stor att man har lättare att förstå brytningen än vänskapen. Att Wells såg romanerna som vapen för idéer, att han ville reformera samhället, äktenskapet och vanorna, medan James ville skildra livet sådant det var, och därför var konservativ i allt utom sin konst, är kanske i och för sig inte det viktiga. Inte heller att

den som ville reformera stod mitt i livet, sensualist och handlingsmänniska likaväl som debattör och utopist, medan livets skildrare var celibatär och — för att ta ett uttryck från Chesterton — på livets hotell uppträdde som en hovmästare, med förbindlighet, överlägsenhet och distans. Inte heller att Wells var en smula medvetet underklassig och James högst medvetet aristokratisk. Men med detta sammanhänge en olikhet i livsbild och skrivsätt som knappast kunde ha varit större. James talar om sin mani att i tankarna på sitt sätt omskriva de romaner han läste. Man kan föreställa sig hans vånda inför det rappa, händelserika och ivriga diskuterandet i "Ann Veronica" eller "The New Macchiavelli". Och man kan tänka sig Wells' irritation över "The Ambassadors", över dessa minutiösa beskrivningar av relationer och stämningar utan handling, utan resultat, utan pekpinne, utan facit. Som vanligt trodde de båda att de hade att göra med det "egentliga" livet, och att den andre inte förstod vad det var fråga om.

Den konflikt som avslutade vänskapen kan sägas ha inlett med Wells' artikel "The Contemporary Novel" (1911). I denna programförklaring hävdades två ting: att romanen borde vara ett medel i idéernas tjänst och till hjälp åt det komplicerade moderna samhället, samt att allt tal om begränsning till en viss synpunkt eller ett visst mänskligt problem var nonsens, vare sig det gällde romaner i allmänhet eller en enda roman. Att dessa paroller stred mot James' uppfattning var tydligt. James var dock inte nämnd, och inte, såvitt jag förstår, direkt och tydligt åsyftad i någon formulering; att han inte med ett ord berömdes kunde tydas som en ovänlighet, men också anses naturligt med tanke på att han tillhörde en äldre generation. Efter denna artikel fortsatte brevväxlingen mellan James och Wells som om ingenting hänt; artikeln berördes inte.

År 1914 kom James' "The Younger Generation" i Times Literary Supplement. Det är en av James' minst lyckade artiklar. Stilen är ovanligt invecklad; några omdömen verkar absurda, som då i den yngsta generationen Hugh Walpole och Compton Mackenzie placeras i täten med D. H. Lawrence (som då skrivit "Söner och älskare") "i den dammiga eftertruppen"; tonen är i sin nedlåtande välvilja ägnad att göra de omnämnda författarna ursinniga; alltigenom skymtar meningen att det även i dessa dagar finns strävsamt och begåvat folk, men att de inte kan mäta sig med James. Vad James främst anmärker på är att de yngre författarna behandlar livet som en apelsin, ur vilken man sakta pressar musten, eller (för att ta en annan liknelse) att man helt enkelt "skär ett stycke ur livet" och presenterar det för läsaren; mot denna "mekaniska" metod ställer James den "kemiska" metoden, som ger livets "extrakt", dess genom analys och syntes preciserade innehåll. Som ursprunget till den moderna litteraturens villfarelser anges Tolstoj — "det har fallit på detta episka genis lott att på ett beundransvärt sätt uppträda som en oförvägen äventyrare och en 'varning' och, förfärligt och förgiftande, som ett mönster". Wells behandlas med vänlig ironi, något kortare och mera överlägset än Conrad och Bennett. Med tanke på vad James privat skrivit till Wells synes det naturligt att Wells betraktade artikeln som ett förräderi. James kunde med viss rätt säga att han antydningssvis förut sagt detsamma, men det väsentliga är att Wells inte i artikeln fick den särställning och det beröm som han fått i breven.

Då Wells läste artikeln var han sysselsatt med sin egendomliga bok "Boon"; denna bok fingeras innehålla utdrag ur anteckningar av en avliden författare, George Boon. I boken införde nu Wells en karaktäristik av James, som är ett mästerverk av elakhet. "James börjar med att ta för givet att

en roman som ett konstverk skall bedömas efter sin enhet. Någon gav honom från början den idén, och han har aldrig tänkt igenom den. Han tänker inte igenom något. Han tycks inte ens önska att tänka igenom något... Han har, det är jag övertygad om, en av de starkaste, mest frodiga intelligenser som finns i hela världen, och han har ett minimum av tankeskärpa. Ja, han har ingen tankeskärpa. Han är en kulmination av ytlighetens typ... Där hoppar han omkring som en vattenspindel, som den största av alla vattenspindlar, uppehållen av vattenytans tryck. Om han någon gång kom under ytan, skulle han drunkna... I alla hans romaner finns inte människor med politiska eller religiösa åsikter eller lidelser eller nycker... inga drömmare. Allt mänskligt rensas bort innan han börjar skriva. Det är som att ta ut innanmätet på en kanin före tillagningen... Han är som en väldig och klumpig flodhäst, som är besluten att till varje pris, även till priset av sin värdighet, nosa upp en ärtä som ligger i ett hörn av buren... Han kan i alla fall, i all anspråkslöshet, med konstnärlig koncentration nosa fram den ärtan."

Underligt nog skickade Wells även den boken till James. Svaret blev ett artigt meddelande om att umgänget måste avbrytas; "den bro som gjort kommunikationen möjlig" hade brustit. Wells sökte ursäkta sig med att han i "Boon" samlat allt möjligt som man vräker papper i en papperskorg. James avslutade förbindelsen i ett långt brev, vars slutrader är karaktäristiska: "Det är konsten som skapar liv, skapar intresse, skapar betydelse... och jag känner inte något surrogat för kraften och skönheten i detta arbete. Om jag vore Boon skulle jag säga att varje anspråk på att finna en sådan ersättning är hjälplös och hopplös humbug; men jag skulle inte vilja vara Boon för allt i världen..."

Dollarprinsessor

Mark Twain skriver i "The Gilded Age" (1873) om amerikanernas "kryperi" för adelsmän, och beskriver badorten Newport som ett "stuteri" för aristokratin, en "marknadsplats dit engelska adelsmän kommer för att sälja europeiska titlar mot amerikanska flickor och pengar". Denna export av arvtagerskor till Europa, främst England men också Italien, Frankrike och andra västeuropeiska länder, tog fart under årtiondena efter inbördeskriget, då de amerikanska kapitalisternas antal hastigt ökades, och då europeiska resor till Amerika och amerikanska resor till Europa blev alltmer vanliga — för en förmögen amerikan blev en europeisk resa omfattande åtminstone London, Paris och Rom en ovillkorlig statussymbol. Någon framställning av denna export i realiteten och i fiktionen har jag inte lyckats finna vid förfrågningar i några svenska och amerikanska bibliotek, men i en mängd historiska och biografiska arbeten, liksom i ett antal romaner och noveller, möter förbindelser mellan rika amerikanskor och europeiska aristokrater. Vid läsning om Monte Carlo kring sekelskiftet frestas man nästan att tro att de amerikanska kapitalisterna lyckats göra de unga flickorna i Newport till societetsdamer på Rivieran.

Enligt Svenska Akademiens Ordboksredaktion förekommer ordet "dollarprins" som beteckning på en rik amerikan vid ett par tillfällen i slutet av 1800-talet. Ordet "dollarprinsessa", som blivit långt mera populärt, har spårats till 1901; ordet avser en rik amerikanska som gifter sig med en europeisk aristokrat, och därigenom får en adlig titel. Någon motsvarighet till detta ord finns såvitt jag vet inte på engelska, franska och italienska, men däremot på tyska. I tyskt språkbruk slog ordet antagligen igenom med Leo Falls operett "Die Dollarprinzessin", först uppförd i tysk regi

1907, och redan samma år i Stockholm.

Jag nämner här några "verkliga" dollarprinsessor som blivit berömda eller beryktade genom särskilt remarkabla giften, genom slöseri, skilsmässor och skandaler. Jenny Jerome gifte sig 15 april 1874 med lord Randolph Churchill; sonen Winstons födelse redan den 30 november gav anledning till oroande rykten inom den brittiska societeten. Jenny Jerome, som överlevde Randolph och gifte om sig, har skrivit memoarer som trots sin obetydlighet ger en bild av det olyckliga äktenskapet med den lysande torypolitikern, som efter några år av intriger och triumfer angreps av en alltmer förvärrad sinnessjukdom som gjorde honom till en komisk och patetisk figur i underhuset. — Lord Randolphs bror, åttonde hertigen av Marlborough, gifte sig 1888 med en rik amerikansk änka, Lily Hammersley. — Consuelo Vanderbilt, tillhörande en av Amerikas rikaste släkter (tvåhundra miljoner dollar 1885), förmåddes av sin mor att gifta sig med den nionde hertigen av Marlborough, brorson till lord Randolph Churchill. Äktenskapet blev olyckligt, ehuru familjen Vanderbilt satsade tiotals miljoner dollar på hertigen, och upplöstes 1921; Consuelo gifte om sig med en fransk officer och hertigen fann en ny amerikansk arvtagerska. — Anna Gould gifte sig 1895 med markis Boniface de Castellane. Markisen fick en ställning i Parissocieteten genom sin av de Gouldska miljonerna möjliggjorda slösaktighet och lastbarhet; efter skilsmässa gifte sig Anna med markisens kusin, hertig av Talleyrand-Périgord, senare också furst de Sagan. — Julia Grant, generalen och presidenten Grants sondotter, rik genom faderns äktenskap med en flicka ur familjen Palmer, gifte sig 1899 med den ryske fursten Cantacuzene. Makarna flydde 1917 från revolutionen; Julia lever ännu; det märkligaste i hennes memoarer är titeln: "My life Here and There". — Barbara Hutton har varit gift med

bland andra en georgisk och en litauisk furste samt en dansk greve. — Den högsta rangen av alla dollarprinsessor har sannolikt uppnåtts av Grace Kelly, furstinna av Monaco.

Det finns ingen anledning att redogöra för intrigen i pjäsen "Dollarprinsessan". Jag noterar endast att flickan ifråga är dotter till en dollarmiljonär i New York, och att hon söker ett äktenskap som ska ge henne en förnäm titel, och därefter, utan att leda till någon sexuell förbindelse, skall avslutas genom skilsmässa i den för sina på denna punkt generösa lagar bekanta staten Nevada. Hur dollarprinsessan karakteriseras framgår av fyra verser om henne som sjungs av olika aktörer i operetten:

Jo, det är dollarprinsessan,
en kvinna av skiraste guld.
En drottning från foten till hjässan,
som lyckan alltid är huld.

Guldet som finns på banken
som finfina aktier gav
det är den enda tanken
som dollarprinsessan vet av.

Vem är väl hon vars hjärta är kallt
mer än nåt annat på jord?
Hon som är van att få allt hon befallt
bara hon säger ett ord.

Aldrig på löften hon lita törs,
aldrig på eder hon tror.

Misstanken finns ju att i hennes börs
manfolkens åtrå bor.

Den primitivt fientliga karaktäristiken av dollarprinsessan i operetten återfinns inte sällan i litteraturen. Här skall jag emellertid helt kort stanna vid två dollarprinsessor av helt annat slag som jag händelsevis påträffat under min läsning.

Hjalmar Bergman har i sin farsartade komedi "Dollar" en rik amerikanska av svensk emigrantfamilj som huvudperson. Pjäsen är enligt Erik Hjalmar Linders milda omdöme "mindre betydande"; Linder skriver vidare att temat "i grunden är en satirisk diskussion av europeiskt och amerikanskt, såsom Bergman efter sin Atlantresa uppfattade begreppen". Julia Johnstone kommer på besök till ett svenskt högfjällspensionat medförande en ung man som påstås vara hertig, men närmast uppträder som betjänt. Under sina samtal med de svenska gästerna verkar Julia till en början fjolla, med en blandning av förakt för och nyfikenhet på Europa som huvudsakligt intellektuellt bagage. Typisk är denna replik: "Jag gifter mig med titeln. Jag måste giva mina amerikanska vänner rätt. Europa producerar alltjämt titlar, men heller ingenting annat av värde. Jag hade väntat finna människor. Visserligen inte människor efter amerikansk måttstock, men likväl människor. Efterblivna, lågt stående, moraliskt förslappade, ekonomiskt idiotiska, men med en uppriktig önskan att höja sig till vår ståndpunkt. Jag ville hjälpa dem, tala till dem. Nu ångrar jag varje ord jag yttrat." Emellertid blir dollarprinsessan — som hon en gång kallas i pjäsen — förälskad i pensionatsläkaren doktor Johnsson, och utvecklar i slutet av pjäsen både ömsinhet och reflexionsförmåga; efter en rad små missförstånd och intriger blir Julia förlovad med Johnsson, och därmed får

pjäsen sitt lyckliga slut.

I "Königliche Hoheit" — som anses utgå från Thomas Manns förhållande till sin blivande hustru Katja — berättas hur en amerikansk arvtagerska blir räddare av ett tyskt furstendöme. Den unge prinsen-regenten, Klaus-Heinrich, gifter sig med en dollarprinsessa, Imma Spoelmann. De presenteras gång efter annan som furstar i skilda världar, och deras äktenskap ingås i anslutning till en svår ekonomisk kris i storhertigdömet som gör det nödvändigt med inkomster utifrån. Boken slutar med de ryktbara orden, att vad de söker är "en sträng lycka". Boken utkom 1909; man erinrar sig Thomas Manns anti-amerikanism under första världskriget, och hur han under det andra världskriget kom att se Amerika som Europas och Tysklands räddare.

*

Henry James, specialist på relationerna mellan amerikanskt och europeiskt, har kvantitativt och kvalitativt mer än någon annan skildrat dollarprinsessan och föreställningarna kring henne, vad man kan kalla begreppets ideologi. I bortåt ett tjugotal av hans romaner och noveller möter dollarprinsessan eller frågeställningar kring henne och hennes kavaljerer, och i flera av de större berättelserna är hon en huvudfigur. James' personliga erfarenheter på området är det svårt att bedöma; naturligtvis träffade han åtskilliga representanter för kretsen, men såvitt jag kan finna umgicks han aldrig under längre tid med vare sig damer eller herrar i denna miljö, utan arbetade som alltid främst "aus der Tiefe seines Bewusstseins".

De kontrahenter som möter hos James, kan i idealtypisk förenkling karaktäriseras i få ord. Den uppvaktande, och i regel segerrike europeiske aristokraten, söker framför allt

pengar, ett rejält kapital att förfoga över. Denna drivkraft kombineras ofta med andra känslor av mera romantisk eller åtminstone mindre materialistisk art. Fursten — för att använda den finaste titeln — anser sig ha rätt till stora arbetsfria inkomster; han måste upprätthålla och befästa sin traditionella position, han bör bevara ättens prestige, dess egendomar, slott. Anorna och den historiska bakgrunden ger honom gott samvete, i den mån han har behov av denna artikel — han har som den europeiska kulturens arvtagare rätt till den tribut det unga, på allt annat än pengar fattiga, Amerika kan erbjuda i form av en arvtagerska i dollar. Han känner också ett visst personligt behag, om också inte någon starkare sensuell lockelse, inför tributen; flickan har en blandning av självsäkerhet, som smakar förnämhet, oskuld och naiv förtjusning och beundran, som både roar och charmerar.

Den blivande dollarprinsessan åter är tjugad av historien, namnet, den obesvärade och naturliga högfärden, det eleganta umgänget, slotten och förfäderna i bakgrunden. Hon är inte högt bildad, men hon har läst sina skolböcker och vet att namnen London, Paris, Venedig och Rom är parfymerade i jämförelse med New York, Chicago och Cincinnati — är inte många av de städer, grevskap och stater, som hon känner från Amerika, uppkallade efter och skuggor av europeiska namn — kungasläkter, dignitärer, länder och orter med klassisk klang? Hon smickras av den korrekta och lite högtidliga uppvaktningen, helt ur bruk bland de amerikanska studenter hon är van vid, hon fantiserar om att komma till det sagolika gamla Europas hov och fester, inte som en turist och främling, utan som en liten drottning genom adoption. "Ni är en museipjäs", säger denna prinsessa till sin furste i "The Golden Bowl", inte i ironi utan i förtjust beundran. I lyckliga fall kan en oupplöslig förening

av patriotism och dygd ge en högre mening åt den nobla förbindelsen. Dollarprinsessan ska företräda amerikansk renhet och god vilja i det bländande, men kanske i sin glans litet åldriga och trötta, utbrända och fördärvade Europa. Flickan blir en aning missionär, inte bland vildar, utan bland överkultiverade i lyxmiljö.

Men Henry James' dollarprinsessor företer en rad skilda variationer. I den första längre berättelsen av detta slag ("Madame de Mauves", 1874), gifter sig en mycket ung, oerfaren och religiöst-moraliskt starkt påverkad flicka, Euphemia Cleve, med den åtskilliga år äldre franske baronen de Mauves. Baronen har efter tio års parisiskt nöjesliv gift sig med "en liten amerikansk borgarflicka" för att reparera sina affärer och återvända till sitt vanskötta och förfallna gods i Auvergne. Men baronen är förgiftad av sin lastbarhet och kan inte känna kärlek eller låta bli att förfölja kvinnor: "När han kom tillbaka till sitt barndomshem för att förbättra sin ekonomi genom att låtsas vara förälskad, var han en allt igenom fördärvad människa, och mer korrumperad än en hel sommardags grubblande kunde ha dragit fram i ljustet." Euphemia upphör att älska sin man, men ser i troheten en dygd som hon måste bevara. Mannen finner henne ointressant, "alltför blygsam, alltför enkel, alltför ömtålig; hon hade alltför lite behagsjuka, alltför lite koketteri, alltför mycket människokärlek". Euphemias svägerska söker förgäves undervisa henne; baronerna de Mauves har alltid varit vivörer och fruntimmerskarlar, men deras hustrur har burit sin börda i stillhet och trohet, samtidigt som de i smink och elegans fyllt sin roll som damer av värld. Efter en kris vägrar Euphemia att leva tillsammans med sin man, samtidigt som hon säger nej till en sympatisk amerikansk beundrare. Då hon slutgiltigt avvisar baronens erotiska närmanden, får

de Mauves, utan att känna en ny passion för hustrun, en känsla av totalt fiasko, och begår självmord. Dygden har alltså segrat, men det är inte en seger i glädje eller triumf.

I "Roderick Hudson" (1875) gifter sig Christina Light, dotter till en långt tidigare avliden amerikansk konsul, med furst Casamassima, tillhörande en av Italiens förnämsta ätter. Christinas motiveringar för sitt giftermål i samtal med en manlig amerikansk vän kan tjäna som de ädla dollarprinsessornas programförklaring: "Jag skulle vilja bli en stor dam — fursten är, bland mycket annat, grand av Spanien — och jag tror att jag skulle lyckas bra; jag skulle spela min roll på bästa sätt. Jag är förtjust i lyx, i societetsliv, och i att folk ser på mig, jag darrar av förtjusning vid tanken på en förnäm ställning . . . Men du får inte tro att jag är orolig", sade hon, "jag har valt och jag skall stanna vid mitt val. Jag har något här, just här, (och hon lade handen på hjärtat). Det är mitt eget och jag kommer aldrig att förlora det. Är det vad ni i Boston kallar ett högre jag? Jag vet inte, och jag bryr mig inte om det. Det är något större och mera glänsande än Casamassimas diamanter — som jag alla har sett, och känt på och avgudat." Tio år senare möter vi furstinnan Casamassima i London ("The Princess Casamassima"). Hon är förändrad, mindre självmedveten, mindre glad och optimistisk. Äktenskapet står fast men det har tydligen varit en misräkning, trist om också inte tragiskt. Hon har rest ensam till London för att enligt vaga planer sätta sig in i engelska förhållanden; hon söker inte upp societetsfolk utan umgås tvärtom närmast med personer av lägre social ställning, framför allt representanter för den anarkism som är ledmotivet i romanen. Hur hon ställer sig blir aldrig klart och då en kris för hennes bekanta närmar sig, flyr hon tillbaka till Italien.

En liknande andlig förändring skymtar hos några andra dollarprinsessor; de har blivit osäkra, mindre hoppfulla och moraliskt samlade efter några års äktenskap i Europa. I "The Europeans" (1878) är en av huvudfigurerna en änkebaronessa, som fått titeln genom ett morganatiskt giftermål med en tysk regerande furste; prinsessan tycks någorlunda ha bevarat sin dygd av amerikanskt märke, men hon småljuger och intrigerar på ett sätt som chockerar den puritanska miljön i Massachusetts, och lyckas därför inte i sin strävan att nå ett nytt respektabelt äktenskap. I "A London Life" (1889) har den europeiska förstöringen blivit total. Selina Harrington har i sitt giftermål med en utsvävande engelsk lord själv börjat tillåta sig eskapader, och då hennes yngre syster kommer till London blir flickan förskräckt över all denna lösaktighet.

Till dollarprinsessornas problem hörde att de trots sina miljoner i regel behandlades med en viss överlägsenhet, och inte ansågs riktigt lika fina som de europeiska aristokrater vilkas arbetsfria och eleganta liv de gjorde möjligt. I ett par noveller kommer Henry James in på denna fråga. Främst gäller detta "An International Episode" (1878). En amerikansk miljonärsdotter blir smickrad och en smula förälskad då en engelsk lord uppvaktar henne i Newport. Hon reser något senare till London, och lorden fortsätter sin uppvaktning som slutar med frieri. Men den unga flickan, Bessie Alden, har fått klart för sig att lordens mor och hans omgivning över huvud ser ner på henne, och att hon som ingift engelsk lady skulle bli "en katt bland hermelinerna". Denna erfarenhet förenad med en minskad uppskattning av friaren förmår henne att säga nej till giftermålsanbudet, och Bessie fortsätter med sin syster till kontinenten. — I en annan rätt obetydlig novell beslutar en amerikansk arvtagerska som är förlovad med en italiensk furste att bryta förbindelsen, hon

tror sig märka att fursten kräver mera artighet av henne mot hans släkt, och särskilt hans mor, än han är beredd att ägna hennes far.

I sina sista stora romaner, "The Wings of the Dove", "The Ambassadors" och "The Golden Bowl" behandlar James relationer mellan amerikanska kapitalister och engelsk eller fransk överklass. Endast i "The Golden Bowl" (1904) presenteras en ny dollarprinsessa. Maggie Verver, gift med den italienske fursten Amerigo, kan sägas representera typens fulländning: Hon bevarar sin dygd, sin glädje, sitt goda hjärta, och åtminstone åtskilligt av sin naivitet, men medverkar skickligt till att en annan amerikansk flicka, som fursten haft en förbindelse med och ånyo börjar kurtisera, gifter sig med hennes egen far — liksom hon är han en samlare av smycken.

Dollarprinsessorna blir i miniatyr ett uttryck för spänningar och motsättningar mellan amerikanskt och europeiskt. De amerikanska kapitalisterna sänder till Europa några hundra av sina arvtagerskor, medan från Europa kommer miljoner fattiga immigranter, som är en förutsättning för kapitalismens blomstring i den nya världen. De amerikanska storheterna tror på och talar om republik och demokrati, om den jämlikhet som framträder i den allmänna rösträtten och i de legalt lika möjligheterna för alla, men de gläds då de genom sina döttrar blir delaktiga i glansen av hov, anor och aristokratiska titlar. Amerika ses som representant för ungdomen och oskulden, men offrar gärna en elit av denna ungdom och oskuld till hierarkins, slottens och traditionernas Europa.

Kring Marcel Proust

Bland de många minnesanteckningar, biografier och litterära analyser som utkommit om Marcel Proust tillhör några en genre som odlats flitigare i fallet Proust än i fråga om någon annan författare av samma generation: medlemmar av den mondäna krets Proust en gång tillhörde samlar några minnen och några brev och gör jämförelser mellan den stora romanen och den verklighet i vilken de och Proust levde. Hit hör hertiginnan de Gramonts "Marcel Proust" och prinsessan Bibescos "Le Voyageur voilé". Bidrag av större betydelse är Mauriacs minnesanteckningar "Du Côté de chez Proust", särskilt på grund av den utmärkta analys som inleder dem, Harold Marchs "The Two Worlds of Marcel Proust", ett ambitiöst men något pedantiskt försök att klarlägga Prousts livsåskådning, och André Maurois' 1949 utkomna "À la Recherche de Marcel Proust". Denna bok hör till Maurois' bättre biografier. Den bygger delvis på förut utnyttjat material (särskilt Prousts dagböcker och hans brevväxling med familjen), de yttre skildringarna är utomordentligt klara, det ostridiga sägs med precision, och benägenheten att forma halvintelligenta sentenser är föga framträdande. I skarpsinne och originalitet kan arbetet dock inte mäta sig med Pierre-Quints mer än tjugo år tidigare utgivna levnadsteckning.

Vad man måste förebrå denna litteratur är brist på upp-

riktighet och vilja att förhärlika. Prousts snobberi, karriärism, fåfänga och lastbarhet behandlas med en viss diskretion, som om uppskattningen av hans monumentala verk skulle vara beroende av dessa ting. Förhärlikandet framträder främst i tendensen att göra Proust inte bara till en stor konstnär, utan till en stor tänkare och en stor moralist.

1959 utkom ungefär samtidigt två böcker om Proust. Båda var på en gång biografier och litterära analyser. Den amerikanske professorn Richard H. Barker hade i "Marcel Proust. A Biography" samlat resultaten av sina forskningar i ett band; engelsmannen George D. Painter, tjänsteman vid British Museum, utgav första delen av ett stort arbete "Marcel Proust. A Biography". 1965 följde andra delen. Barkers bok är ett relativt anspråkslöst arbete, som dock innehåller åtskilliga detaljer och synpunkter som inte finns i någon tidigare Proustbiografi. Man störs något av den nästan genomgående lätt ironiska stilen, som ibland tycks markera ett slags beskyddande överlägsenhet mot Proust; i kritiken av olika sidor av vad som något överdrivet brukar betecknas som Prousts filosofi har Barker enligt min mening rätt. Painters bok framträder med helt andra anspråk. Ett högmodigare förord får man leta efter. "Jag har sökt att skriva en definitiv biografi över Proust", förklarar Painter. "Jag tror mig kunna påstå att omkring nio tiondelar av den berättelse som här framläggs är ny i den biografiska produktionen om Proust och att å andra sidan tidigare levnadstecknare endast har använt ungefär en tiondel av det existerande källmaterialet."

Dessa förbluffande anspråk torde i huvudsak vara välgrundade. Genom intensivt utnyttjande av redan publicerat material har Painter kunnat ge en vida mer fullständig bild av Prousts liv än sina föregångare: av barnets kärlek till modern, av den unge outsidersn i Paris' salonger, av ero-

tikern som övergick från kvinnor till män, av den ensamme, sömnlöse, sjuke som i hängivenhet och mod skapade en av världens stora romaner. Den sedan årtionden diskuterade frågan om förebilderna till Prousts figurer — besvärlig bland annat därför att varje figur har en rad förebilder — bearbetar Painter med ojämförlig energi och framgång. Analyserna har ofta en skärpa och en behärskad passion som erinrar om mästaren själv. En ofrånkomlig svaghet är att biografien i så stor omfattning bygger på brev; därmed följer att Prousts relationer till vänner och mondäna bekanta ofta blir säkrare och klarare belysta än hans förhållande till sina närmaste, främst modern och fadern. Painter ger också perspektiv på Proust och hans idéer, i flera fall högst tvivelaktiga perspektiv, men de framförs med en lidelse och en sinnrikhet som kommer läsaren att ännu en gång uppleva sökandet efter den förlorade tiden.

Det ligger nära till hands att tala om fyra "liv" hos Proust, så skilda och så särhållna var de miljöer i vilka han levde och de känslor och aktiviteter han i dem utvecklade. Först och främst var och förblev Proust ett barn, som vördade och älskade sin borgerliga, dygdiga familj och i modern såg kärleken, tryggheten och ron. Även som vuxen bodde han hemma i en atmosfär av smeknamn och kärleksbetygelser, med modern och mormodern som ömt tävlande prästinnor.

Den andra miljön var societeten. Som son till en rik läkare stod Proust utanför den fina världen, men hade möjligheter — genom skolkamrater och släktingar — att närma sig den. Mellan tjugo och trettio år förde han under spridda ansatser till regelbundet arbete ett mondänt liv och lärde känna den eleganta högadel som senare gav stoff till familjen Guermantes, markis de Saint-Loup och baron de Charlus. Han älskade det förnäma, titlarna, salongerna,

inte bara det förfinade och det utsökta — att de sistnämnda dragen ofta saknades i denna miljö lämnar Prousts eget verk intet tvivel om. Emellertid förblev han — liksom Oscar Wilde — en omtyckt gäst vid bordsändan, som måste göra rätt för sig med smicker och kvickheter. Han var inte berömd vid denna tid, då han jagade efter inbjudningskort till hertiginnor — tjugo år senare blev de berömda genom att publicera hans välformade och alltför älskvärda biljetter.

Utanför både hemmets verklighet och sällskapslivets lek låg erotiken. Proust blev tidigt medveten om att han var homosexuell och tycks tidigt ha sökt tillfredsställa sin drift. Egendomligt är att han synes ha hållit homosexualiteten så gott som helt utanför inte bara familjen utan även det mondäna umgänget; ett undantag utgör möjligen hans förhållande till Montesquiou — diktare och professionell ädling — sannolikt den främsta förebilden till romanens av högfärd och lastbarhet förtärde Charlus. Någon homosexuell kärlekshistoria tycks Proust inte ha upplevt; hans erotik bestod i att frekventera manliga prostituerade, varvid inslagen av sadism blev allt grövre. Härmed sammanhänger kanske att Proust kände erotiken som en last, som något på en gång tillfälligt och skamligt, medan hans samtida André Gide efter omvändelsen till pederasti blev glad nästan till lycka och förkunnade homosexualiteten som ett evangelium.

Sedan, efter moderns död 1905, kom arbetet, som skulle ge glömska, ett slags frälsning och till slut ära. Umgänget med den stora världen begränsades till ett fåtal visiter och middagar, några år senare förvisades även erotiken. Ur hopplösheten och ångesten uppsteg en arbetets hjälte, som under sjutton år ägnade all kraft åt spaning efter den förgångna tiden. Då boken i allt väsentligt var fullbordad dog Proust, femtioett år gammal, år 1922. Bakgrunden till

alla skeden i Prousts liv är sjukdomen, den neuros om vilken hela hans liv bär vittne och en astma som efter hand tvång honom eller antogs tvinga honom att hela dagarna stanna inomhus bakom stängda fönsterluckor.

Då det gäller att söka förbindelsen mellan liv och verk hos Proust upptas gärna frågor om orsakssammanhang. Kan Prousts liv, för att ta det allmännaste problemet, betraktas som en fristående orsak till verkets särdrag, eller måste man finna nyckeln till både livet och verket i en medfödd egenart eller i tidiga upplevelser? Frågor som dessa är omöjliga att besvara annat än utifrån en preciserad psykologisk uppfattning — att anlita Freud eller Adler ter sig naturligt och har gång efter annan skett. Dylika försök att klarlägga orsakssammanhang skall här inte göras — blott försök att påvisa några förbindelser utan anspråk på att fastställa vad som är primärt och grundläggande.

Först bör då betonas att Prousts verk till den ojämförligt största och mest karaktäristiska delen utgår från vad som kan kallas de andra och tredje faserna i hans liv. Familjen — modern, mormodern, barnjungfrun — finns med, men huvudsakligen i romanens första delar och även i dessa blott som en stillastående bakgrund, som en utgångspunkt för Berättarens äventyr. Vad som dominerar är societeten och homosexualiteten, och dessa båda "miljöer", i livet särhållna, blandas samman; vad som förevisas med så magistral skicklighet är en fransk högadel med snobberi och homosexualitet som förhärskande drag. Det är frestande att schematisera därhän att Proust på den enda samling människor han lärt känna — utom den "heliga" familjen — överför sina speciella svagheter; den sorts karriärism som i ungdomen tog sig uttryck i försök att bli presenterad för hertigar och på äldre dagar i en till ytterlighet driven re-

klamering av det egna verket likaväl som den sexuella pervertering vilken gav honom en så djup skuldkänsla gentemot modern. Han finner, om man så vill, ett slags alibi i att dela sina laster med hela den franska aristokratin.

Proust skrev om en samhällsgrupp som han var föga förtrogen med och om en känsla som i sin normala form var honom främmande: den erotiska lidelsen. Han behandlade både kärleken mellan män och kvinnor och homosexualiteten. Hans egen inriktning kommer fram även i skildringarna av den normala kärleken: dels är situationerna ofta sådana att de blir rimliga blott om en kvinna utbytes mot en man, dels antydes ständigt bakom denna kärlek homosexuella böjelser. Den kärlekens "filosofi" som Proust framför i resonemang och redogörelser får genom hans lysande stil en skenbar originalitet: utlagd och kommenterad utan spiritualitet blir den banal. Det väsentliga i kärleken blir den egna känslan, inte det åtrådda föremålet ("kärleken är blind"), längtan, svartsjukan och saknaden är de stora ingredienserna, medan det trygga ägandet dödar lidelsen. Det är drömmen, inte verkligheten, som tjusar. Denna på en gång sensuella och romantiska uppfattning möter hos många; Proust har drivit den till sin spets, då han blott i betraktandet av den sovande Albertine under några timmar förenar passion och lycka.

Även här är anknytningen till Prousts liv uppenbar. Han förblev en student som följer en röd kappa i skymningen och dagen därpå känner en blandning av äckel och längtan efter åtråns ögonblick. Åtminstone med hans form av homosexualitet var detta naturligt. För honom var det svårt att tänka sig en samlevnad eller ens en gemenskap utöver den sexuella aktionen.

Man har jämfört den unge Thomas Manns hållning till "livet i dess förföriska banalitet" med den olust gentemot

livet och människorna som ger Prousts roman dess ödslighet — inte dess storhet. Men skillnaden är avgörande. För Mann var "livet" en fiende på grund av dess omedvetenhet, lycka och oskuld, vare sig dess representant var den vackre studenten Hans eller brackan Klöterjahn. Hos Proust, i varje fiber sjuk och olycklig, blev livet ett monstrum av flyktighet, last och ett beräknande genomskådande. Han kunde inte ens ge fienden vitalitet och storhet; dess främste representant, Charlus, liknar mera en skräcksak från ett museum än en ond människa.

Då Proust presenteras som filosof är det i första rummet vad man kan kalla hans spel med tidsbegreppet som åsyftas. Vad är det då för märkvärdigt med Prousts uppfattning om eller förnimmelse av tiden? Vid ett försök att "katalogisera" dels Prousts egna uttalanden i saken, dels kritikernas kommentarer kommer man till slutsatsen att det är åtskilliga ganska klart skilda saker som åsyftas. Här skall blott de viktigaste beröras. 1) Proust synes ha haft ovanligt starka minnesassociationer av en art som i och för sig lär vara välbekant för de flesta. En obetydlig händelse kunde på ett sätt som för honom hade en doft av mystik leda tanken till en miljö eller ett förlopp vari en liknande händelse ingick. Mest berömd är den passage i vilken Berättaren doppar en kaka i en kopp te och plötsligt ser framför sig — eller rent av känner sig återförd till — barndomstiden i Combray. 2) Proust talade ofta om tidsbegreppets upplösning eller bristande realitet. Den elegans han härvid utvecklade synes ha kommit många att glömma att han aldrig klart utsade något annat än att man genom minnet på ett ögonblick kan "förflytta sig till" andra tider och andra platser. En påverkan från Bergson eller kanske snarare från gymnasieläraren Darlu (enligt Maurois) är i dessa sammanhang påtaglig,

utan att någon närmare kunskap i den tidens modefilosofi kan fastställas. Proust uttryckte sig aldrig med sådan bestämdhet att han kan beskyllas för rena tokerier à la Priestley. 3) Proust hade en exceptionellt stark känsla för att "tiderna förändras". Åldrandet, känslans flyktighet, generationernas växling, miljöernas sönderfall — dessa vardagliga ting var för honom påtagliga och ständigt smärtsamt förnumna, kanske delvis därför att han levde som ensling och såg sina vänner och sina miljöer med långa mellanrum. Ordet "det går en liklukt genom mänskolivet" skulle han ha haft sinne för. Det mest storslagna i "Le temps retrouvé" är den scen i vilken Berättaren, för första gången sedan årtionden på besök i en av sin ungdoms salonger, känner igen sina gamla bekanta bakom de nya masker som åldern givit dem. 4) Vad man kan kalla själva koncentrationen på tiden, det ständiga talet om tiden som realiteten framför andra (omväxlande med reflexioner om tidens "relativitet"). "En timme är inte bara en timme, utan en skål, fylld av dofter, ljud, tankar och stämningar."

På dessa punkter är det intensiteten och virtuositeten, inte den originella tanken som utmärker Proust. Och detsamma gäller den plan för romanen som kommer till uttryck i titeln "À la recherche du temps perdu" och den tro på frälsning och frigörelse genom konsten i vilken romanen mynnar ut. I furstinnan de Guermantes salong förstår den åldrade Berättaren att "konstverket är det enda medlet att återfinna den förlorade tiden". Det gäller att besegra tiden genom att göra det förgångna evigt i romanens form, genom den av minnet betjänade konsten. Livet är förgångligt, men fiktionen odödlig — denna tanke kan inte förvandlas till en ny filosofi. Detsamma gäller den metafysiska aktivisering av tankegången enligt vilken konsten blir det enda verkliga och livet en illusion.

Som exempel på de underligheter i detalj till vilka föreställningen om Prousts speciella relativism har lett kan nämnas en reflexion av Maurois. Vid några tillfällen använder Proust för att nå en komisk effekt det gamla medlet att låta en obildad person förvrida ovanliga ord. Sålunda använder värdshusvärderna i Balbec "cravache" (ridspö) i stället för "cravate" (ordensband) och så vidare. Detta något enkla skämt sammanhänger, skriver Maurois, med Prousts "filosofi om relativiteten och om verklighetens inlighet". Denna sorts djupsinne frodas dess bättre mindre hos Proust själv än hos hans uttolkare; relativismen blir hos honom inte clowneri.

Då det talats om "de två världarna hos Marcel Proust" har även andra ting än tid och minne, liv och konst åsyftats. Harold March spårar hos Proust en platonsk idealism: tron på en djupare realitet av eviga idéer bakom den vardagliga verklighetens begrepp och känslor. Några citat kan utan tvivel åberopas för denna uppfattning, och en viss atmosfär av metafysisk idealism omger skildringen, men det kan knappast styrkas att Proust velat uttrycka något mera speciellt och precist än sin — av John Ruskin starkt påverkade — syn på konsten som en högre och mera "verklig" livsform. Med en liknande metod har Proust skildrats som moralist: man har då betonat den motsättning mellan världens ävlan, oro och lastbarhet å ena sidan, den egna familjens dygd och stilla lycka å den andra som framträder i hans roman. Sådillvida är detta uppenbart riktigt som läsaren även i detta hänseende får ett starkt intryck av "två världar"; det kan rent av påstås att över hela linjen (konst — liv, minne — tid, gott — ont) familjen på visst sätt representerar det överlägsna ledet i begreppsparet och den stora världen den sämre delen. Men den moraliska omedvetenheten hos de skildrade personerna är, såsom Mauriac påpekat,

så påtaglig att den måste antas vara för handen hos författaren själv, och alltför mycket läses ut ur romanen om man söker betrakta den som en genomförd analys på detta plan.

Än svagare grundat är påståendet att Proust skulle vara en stor social skildrare. Det kan vidhållas blott om därmed menas att Proust inträngande beskrivit en begränsad krets, och då gäller omdömet så gott som alla stora författare. Prousts sociala perspektiv var i själva verket utomordentligt trångt; det omfattade blott högadeln och de högborgerliga — andra klasser representeras av några i förbigående berörda restauratörer och tjänare samt, framför allt, av prostituerade av båda könen. Tydligt är också att Prousts synpunkt inte är social. Då Maurois hävdar motsatsen pekar han endast på att snobberi och kryperi är allmänmänskliga och återfinns i relationerna mellan alla sociala grupper. Det är sant, men dessa attityder utgör likväl en mycket ringa del av den sociala problematiken. I det hela stod Proust främmande för såväl sociala som politiska problem. Att han en kort tid i sin ungdom hörde till dreyfusarderna är i detta sammanhang utan betydelse; hela det bildade Frankrike tog ställning i "affären", och Proust gjorde, i motsats till flera av sina vänner, inga nämnvärda insatser.

Strävandet att göra denne diktare till en tänkare och moralist av rang är inte bara hopplöst, utan också meningslöst. Prousts allmänna resonemang och flyktiga reflexioner får sin tjusning just därigenom att han rör sig på gränsområdet mellan det vardagliga och lättillgängliga och det metafysiska eller mystiska; hans tankar skimrar och eggas, men saknar det bestämda och förpliktande som tillkommer den utformade åskådningen och löper därför icke heller dennas risker. Det bör tilläggas att Proust efter allt att döma bedrev denna allvarsamma, för det konstnärliga skapandet väsentliga lek med åsikter mindre medvetet men kanske också

mindre engagerat än flera andra moderna diktare.

Om den oerhörda kraften i Prousts stora roman skall här inte ordas. Den som läser om middagen hos Guermantes, om det förtäckta skrytet, konkurrensen, inställsamheten, tycker sig inte förr ha mött subtil och likväl hänsynslös kvickhet. Då Swann söker Odette i Paris eller Berättaren drömer om den försvunna Albertine tar själva Längtan och Saknaden gestalt.

Gestalterna hos Proust

I sin minnesbok om skolkamraten och ungdomsvännen Marcel Proust (1926) skriver Robert Dreyfus att ingenting liknar mindre en nyckelroman än "À la recherche du temps perdu" och att det i regel är fåfängt att söka förebilder till romanens gestalter. I ett annat sammanhang hävdar Dreyfus att Proust skapat "flera levande varelser" än någon annan fransk författare utom Balzac. Dreyfus citerar också i boken ett brev från den unge Proust, som påstår att vår föreställning om "karaktärer" är beroende på idéassociationer; "vi konstruerar i vårt huvud en karaktär med stöd av några få drag som vi anser förutsätta andra" (om en människa visar medlidande, tror vi att hon är god och känslig, exempelvis). Dessa notiser från Dreyfus ger en utgångspunkt för diskussionen om Prousts figurer.

Vad är en "karaktär"? Henry James uppställer som en fordran för karaktärsteckning att den tecknade skall ses "från alla sidor" (all around); vi menar väl i allmänhet att vi skall tycka oss känna honom som en verklig person vi känner mycket väl (utan att kärlek eller vänskap starkt förvrider bilden) och att vi skall tro oss någorlunda kunna förutsetta vad han skall göra i skilda lägen. Teckningen blir självfallet lättare då det finns några dominanta egenska-

per; om dominansen blir mycket skarp (girigheten hos Grandet eller Earlforwards i "Riceyman Steps"), talar vi snarare om typer än karaktärer. Utgår man från denna vaga definition, synes det uppenbart att Proust inte velat eller i varje fall inte lyckats teckna karaktärer. I små noveller eller romaner av James, låt oss säga "Washington Square" eller "Daisy Miller", finns trots förbehållsamheten och pryderiet fler karaktärsporträtt än i Prousts hela produktion. En sida av detta, kanske den viktigaste, är att moraliska problem knappast finns vare sig hos Prousts figurer eller i hans hållning till dem. "Från rent litterär synpunkt", skriver Mauriac, "ligger romanens (À la recherche) svaghet och begränsning i att det mänskliga samvetet är frånvarande. Ingen av dessa varelser känner moralisk oro, samvetsbetänkligheter eller samvetskval . . ."

Ja, man kan väl tillägga att Proust aldrig visar sig medveten om att förvecklingar av denna art existerar och att inte ens önskan att vara god — utom i meningen älskvärd och behaglig — skymtar i hans böcker; några goda människor finns visserligen (gamla släktingar och tjänarinnor), med de är det utan varje svårighet, utan komplikation. Det finns inte ens lyckliga eller olyckliga, harmoniska eller disharmoniska människor hos Proust — annat än för tillfället, på grund av yttre framgångar eller misslyckanden.

Ett till synes uppenbart och av Prousts största beundrare endast halvhjärtat bestritt förhållande blir därför naturligt, nämligen att djupgående karaktärsteckningar nästan saknas i den väldiga romanen. Det finns några få, det är sant, men de är verkligen undantag som bekräftar regeln och synpunkten — några medlemmar av familjen samt Charles Swann, som bildade länken mellan familjekretsen och societeten. De aristokrater som befolkar romanen är dockor, vackra eller fula, intelligenta eller dumma, oförskömmade eller

älskvärda, men utan den doft av egenart och personlighet som dock hör så gott som alla människor till.

Om individuella karaktärer kan man knappast tala, men väl om en primitiv gruppkaraktär. Alla dessa människor är lystna efter karriär i salongerna och erotiska nöjen. Moraliskt företer de en ytlighet som snarare bör betecknas som idioti. Man bör inte försvara detta som en verklighetsskildring av en viss miljö; ingen kan få oss att tro att den franska högadeln är den enda grupp i världen som består uteslutande av tomma och gemena människor.

Är då Prousts figurer typer? Endast i den meningen att de alla representerar ungefär samma typ; de söker alla framgång främst i sexualjakt och societetsjakt och behärskas alltså, utan att detta uppfattas som något egendomligt eller förkastligt, av en hänsynslös egoism. Skillnaderna mellan baron de Charlus, Swann och damerna Guermites är från denna synpunkt oväsentliga. Vad som skiljer dem är kön, ålder, grader av lystenhet och intelligens, uppträdande och gester. De känslor de har utanför jaktivern är allmänmänskliga och alltså inte karaktäriserande — en smula tillfälligt medlidande, längtan, saknad, och det är i beskrivningen av jakten och av dessa känslor som Proust excellerar.

Kan Proust då inte skapa levande människor? I en begränsad mening är han en mästare på området. Ty inom den kollektiva typ som han presenterar framställs de yttre olikheterna med oöverträffad klarhet och kvickhet och härtill kommer att figurernas särdrag är iögonfallande och extrema. Vi glömmer aldrig hur aktörerna ävlas på middag hos Guermites, hur åldrandet bakom de skilda maskerna spåras i "Le temps retrouvé", hur nio herrar uppbär en monokel i "Swann". Dessa människor blir sannerligen "levande" — i en viss mening. Vi kommer ihåg dem bättre än "karaktärer", liksom vi lätt kommer ihåg extravaganser,

lyten, abnormiteter, folk som uppträder med exceptionell sirlighet eller exceptionell oförskämdhet.

Detta synes vara förklaringen till att sådana uttalanden som de nyss citerade av Dreyfus kan, alltefter den synpunkt som anlägges, påstås vara precisa eller absurda. Visst är Prousts mästerverk en nyckelroman, om man så vill, men till varje figur finns det flera nycklar. Och detta beror på att figurerna inte är karaktärer, utan yttre variationer på en enhetlig typ. Därför blir också sökandet efter förebilder på en gång givande och relativt ointressant — man finner det man söker, till övermått, men fynden ger mera för skandal-kronikan än för begripandet av Proust.

Painters noggranna och underhållande beskrivning av förebilderna till en rad figurer i "À la recherche" ger utmärkta illustrationer till detta förhållande. Den lärde och spirituelle Bergotte fick sitt namn genom att Proust kombinerade monsieur Bergeret — i Anatole Frances samtidshistoriska romaner — med författaren Paul Bourget. Själva figuren är en blandning av France, Bourget och många andra, såsom Renan, Barrès, Lemaître och i någon mån Bergson. Men dessa "förebilder" var högst skilda karaktärer och uppträdde, politiskt och privat, helt olika. Då det talas om de många förebilderna visar detta att figuren Bergotte hopfogats av ett antal yttre smådrag hos skilda personer och utrustats med kvickheter och reflexioner från olika håll. Den store pederasten baron de Charlus brukar sedan gammalt identifieras med den elegante, aristokratiska och nästan till vanvett snobbige diktaren greve Robert de Montesquiou. Men Painter visar att han, särskilt på äldre dagar, mera påminde om en annan i societeten känd homosexuell, baron Doasan, vilket kan förklara att Charlus tämligen snabbt och oförmedlat utvecklas till ren knöl och grovhuggare; även Oscar Wilde och dennes älskare lord Alfred Doug-

las anses ha lämnat bidrag till Charlus. Markis de Gallifet, ryktbar som hjälte vid Sedan, kommunardmördare och krigsminister under Waldeck-Rousseau — men kanske främst som kvinnojägare — framträder i romanen som general de Froberville, vars monokel liknande "ett ohyggligt sår, som det var hedersamt att ha förvärvat men oanständigt att förevisa". Denna med glans skildrade kavalkad av förebilder och figurer bekräftar att Proust spelade med marionetter; dockorna kunde just på grund av sin begränsade individualitet lätt förses med ett leende från grevinnan de Chevigné, en kärlekssorg från grevinnan de Greffuhle och en kvickhet från Madame de Caillavet.

Genom den särprägel eller om man så vill begränsning som jag här stannat vid blir Proust självfallet inte mindre som författare. Det är hans egenart som ger originaliteten och mästerskapet. Men Proustbeundrarna gör sig förgäves besvär då de vill göra honom till moralist och karaktärstecknare.

Proust och Montesquiou

Mest berömd och omskriven av hjältarna i Prousts "À la recherche" är baron de Charlus, förnäm, rik, elegant, kvick, men framför allt känd på grund av sin lastbarhet (pederasti i kombination med sadism och masochism), ofta berörd i "Sodome et Gomorrhe" men grövst exponerad i kapitlet om den manliga bordellen i "Le temps retrouvé". Förebilden, eller i varje fall den främsta förebilden till Charlus, är, som tidigare nämnts, enligt länge stadgad uppfattning, greve Robert de Montesquiou-Fezensac. Ungefär samtidigt med Painters bok om Proust utkom den franske publicisten Philippe Jullians biografi över Robert de Montesquiou med undertiteln Un Prince 1900. Den ger, liksom Prousts ro-

man, en skildring av den "högsta" franska societeten kring sekelskiftet och kompletterar i åtskilligt Painter vad angår relationerna mellan Proust och Montesquiou.

Kärnan i denna societet var högadeln, i främsta rummet den "gamla" adeln från bourbonernas eller till och med merovingernas tid, i andra napoleonernas "nya" adel. Furstarna, hertigarna, markiserna, grevarna och baronerna hade hus i Faubourg Saint-Germain och slott i landsorten; sedan "hertigarnas republik" försvunnit med Mac-Mahon stod de utanför det offentliga livet, levde på ärvda eller genom giftermål förvärvade pengar och hade endast i undantagsfall tjänster i officerskåren och diplomatin. De ingifta, såsom dollarprinsessor och judiska bankirer, spelade en växande roll för societetens försörjning. Ett antal författare och konstnärer blev assimilerade eller åtminstone älskvärt mottagna, så Paul Bourget och den med markisinnan de Noailles lierade Barrès. Regimens politiska ledare stod utanför; man talade om regeringschefer och partiledare ungefär som man vid det svenska hovet 1914 talade om Staaff och hans anhang.

I denna krets hörde Montesquiou (1855—1921) under ett par årtionden till de tongivande. Han räknade sina anor från merovingerna (kanske med rätta, skriver Jullian), var rik, vacker, intelligent, elegant, kännare eller åtminstone dilettant i fråga om litteratur, konst, möbler, konversation, sättet att ordna och dirigera bjudningar; Proust kallade honom en "professor i skönhet" och Barrès skrev ett entusiastiskt företal till katalogen över hans böcker. Montesquiou var inte förebild bara till baron de Charlus utan inspirerade eller gav drag åt Huysmans' *Des Esseintes*, Oscar Wildes *Dorian Gray* och påfågeln i Rostands "*Chantecler*"; till hans vänner hörde Mallarmé och d'Annunzio, till dem som målade hans porträtt Whistler, Hellen och Lazlo. Om gre-

vens privata liv synes föga vara känt med säkerhet, utom en förbindelse med Sarah Bernhardt; sannolikt var han inte främmande för homosexualitet, men framför allt var han i sitt koketteri, sin oförsämndhet och sin preciositet en trogen och lidelsefull självvälskare.

Proust, vid denna tid på jakt efter förnämiteter, blev vid ett par och tjugo års ålder föreställd för den femton år äldre Montesquiou och fick till stor del genom dennes förmedling göra bekantskap med de storheter, som han senare under andra namn gav odödlighet. Montesquiou synes ha behandlat sin unge beundrare med en viss överlägsenhet; han kallade honom alltid "unge man", och talade gärna om honom som "vår lille Proust". Proust svarade med artigheter och det utsökta smicker, som består i imitation; greven hade dåliga tänder och höll alltid en näsduk eller en servett för munnen, då han skrattade, och Proust förvärvade för livet samma vana. I vad mån tillgivenhet — eller något mera — fanns dem emellan är oklart; att i brev betyga tacksamhet, entusiasm och ömsinnet var en form av obligatorisk förljugenhet.

Hur förhållandet mellan Proust och Montesquiou utvecklades har inte ens Painter någorlunda rejält kunnat utreda. Tydligt är att deras inbördes situation småningom förändrades. Montesquiou blev för gammal för att spela Dorian Gray, hans dikter slog inte igenom, yngre generationer fann honom mera konstig än betydande, med första världskriget blev societetslivet mindre på modet. Montesquiou miste en stor del av sin förmögenhet, blev sjuklig, knarrig och ledsam. Proust tvangs eller tvang sig alltmer till ensamhet och arbete, samtidigt som han i rykte och rikedom gick om Montesquiou; efter föräldrarnas död var han förmögen och efter första delen av den stora romanen 1913 (inte, som det

ofta sägs, efter sin död) var han en berömd och uppvaktad författare. Det societetsliv, som en gång varit hans stolthet, blev en källa till ironi och avslöjande i föraktets och kanske i onskans tecken. Charlus, först presenterad som originell, blev en personifikation av mänskligt elände och förfall.

Hur detta gick till kan inte heller ordentligt klarläggas. Under de tio år som Proust skrev på sin roman, förvandlades flera av dess personager och själva kronologin förvanskades (i vissa fall med omkring tjugo år). I sin teckning av figurerna påverkades Proust av de nya intryck förebilderna under romanens skrivning gjorde på honom; en av "vännerna" blev enligt Painter hårt behandlad i en av de senare delarna, därför att han vägrat subscribera på en lyxupplaga av en tidigare del. Det finns skäl att tro att Proust under arbetets gång retade upp sig på Montesquiou. I varje fall fick Charlus i den sista delen personifiera den sexuella perversion som Proust själv vid denna tid idkade.

De sista årens relationer mellan Proust och Montesquiou var drömligt ohyggliga. De träffades aldrig eller nästan aldrig, var båda sjuka och ensamma, men förde in i det sista ett kallt krig, interfolierat med försäkringar om vänskap. Då Charlus för första gången uppträdde i en del av romanen, 1918, blev Montesquiou nyfiken och orolig, de delar som utkom 1920 — bland annat första delen av "Sodome et Gomorrhe" — väckte hans misstankar om att han själv var Charlus; hade han inte sagt just de saker, som Proust lade i Charlus' mun? Proust förklarade misstankarna obefogade och utpekade en annan person i det gamla umgänget, en "verklig" baron, som Charlus' förebild.

Montesquiou, som led av en obotlig njursjukdom, trodde sig, eller låtsade sig tro, vara döende av förtvivlan över Prousts karikatyr; "jag är sängliggande sjuk efter publice-

ringen av tre volymer, som krossat mig", skrev han till en vän. Kanske av medlidande med Montesquiou ändrade Proust en episod i sista delen av "Sodome et Gomorrhe", utkommen på våren 1922, så att Charlus verkade något mindre fränstötande. Denna "älskvärdhet" kom för sent; Montesquiou dog i december 1921. I den sista delen av romanen behövde Proust alltså inte ta några hänsyn; bordellscenen i "Le temps retrouvé" krönte Charlus' förnedring. Då denna del publicerades var Proust själv död, knappt ett år efter "vännen".

En makaber detalj är att de båda döende inte trodde, eller låtsade sig inte tro, att "den andre" var allvarligt sjuk; de skrev till varandra och goda vänner, att det bara var inbillningssjuka eller någon övergående opasslighet. (I romanen använder Proust samma grepp; furst de Guermantes vägrar att tro eller erkänna att Swann är dödssjuk; han vill undvika detta obehag, i synnerhet som han eljest inte anständigtvis kunde gå på en lockande middagsbjudning.) Några månader före sin död skrev Montesquiou till Proust:

"Jag hoppas att ni nu är alldeles bra igen och att edert fullständiga tillfrisknande (det står *résurrection*) kommer samtidigt med min död, alltså snart."

Proust drev linjen ännu längre — efter Montesquiou's död förklarade han i flera brev att det säkert var fråga om ett misstag eller ett falsarium. Skall man kalla detta spel bevis på hårdhet eller samvetsömhet — sådana problem kan ge kommentatorerna utrymme för skarpsinnet.

I ett av sina sista kapitel skriver Painter, att Proust hela sitt liv hade älskat den franska adeln och i sin roman skrivit dess stora gravskrift:

"I glansen av sin solnedgång, som sammanföll med de femtio åren av hans eget liv, hade den (adeln) i miniatyr

format den sista sociala kultur som vår värld har sett, en skön, bräcklig och oersättlig sak som historien har frambragt och historien har förstört. I dess salonger blommade en glad elegans, en fantastisk individualitet, en ridderlig frihet, ett levande samspel av intelligens, moral och känslor. Den gav sitt sista unga blod i kriget och gick sedan under därför att den tjänat konsten i stället för makten. Det är vår plikt som barbarer i det tjugonde århundradet att saluera den civilisation från det nittonde århundradet, som vi gjort slut på . . .”

Vilken åskådning Painter utgår från i denna hyllning — så entusiastisk, att den blir stammande och osammanhängande — redovisas inte. Det lilla sakliga som finns i utropet är felaktigt: den franska adeln omkring 1900 gjorde inte stora insatser på något område, vare sig konst, litteratur eller politik, den offrade inte mer än det franska folket över huvud under första världskriget, den äger fortfarande rikedom och en viss social prestige. Som moralisk värdering är Painters omdöme för mig absurt, förklarligt endast om man ser ett hierarkiskt, lättjefullt och i detaljer normbundet societetsliv som den största av mänskliga skapelser. Prousts skildring av denna adel ger det — säkerligen felaktiga — intrycket, att den i koncentrerad och tillspetsad form företedde mänsklig gemenhet: det utmärkande är snobberiet, högfärden, översitteriet, smickret, förtälet, intrigerna, arrogansen, bedrägeriet, narraktigheten, jakten efter pengar och status; lytnaden efter karriär i salongerna och erotiska nöjen. Proust ger otaliga exempel på detta, och i hans egen verksamhet framträder samma deformationer: den falska och låtsade vänskapen, utnyttjandet av relationer för att få inbjudningar och goda recensioner, kurtisen av förnåma damer, så länge de kan vara till nytta, nålstingen efter misslyckanden och förödmjukelser. Proust kal-

las ofta för moralist — liksom alla, som beskriver fula och skändliga ting — men Mauriacs tidigare citerade reservation till lovorden är i detta sammanhang väsentlig när han skriver att romanens svaghet och begränsning ligger i att "det mänskliga samvetet är frånvarande".

Flera författare anser, helt i motsats till Painter, att Proust systematiskt nedsatt den franska högadeln och att detta beror på förödmjukelserna under hans snobbperiod. Så skriver Jullian att Proust retade sig på de kränkningar han lidit "och som kompensation älskar att smutsa ned sina idoler" och att Montesquiou under deras umgängestid försett honom med skandalösa anekdoter om sina aristokratiska släktingar.

Svenskt hos Proust

Ett par uppgifter i George Painters Proustbiografi ledde mig in på frågan, om och i vad mån Proust i sin roman berört svenskar och svenska förhållanden. Jag mindes inte något sådant, men med hjälp av det utmärkta registret i Plejadupplagan var det lätt att finna några referenser till Sverige. En av dem innebär helt enkelt att en person hört en svensk lärarinna berätta om Kooperationens betydelse i Skandinavien. De andra gäller alla kungligheter; de tycks mig så belysande för Prousts sätt att skildra snobbismen i den franska högadeln, att jag här skall återge dem.

På flera ställen nämns drottningen av Sverige utan att hon någonsin framträder på scenen. Hon används som statussymbol särskilt av madame de Villeparisis, som antyder att drottningen (Sophia) gärna besöker henne utan alla formaliteter. Den svenske kungen kommer på tal i en konversation mellan hertigen och hertiginnan de Guermantes — den i romanens centrum stående familj, till vilken också

Charlus-Montesquiou hörde. Hertigen retar sig på att hans gemål tycks ha en viss respekt för den svenske monarken. "Nej, Ariane, det här är verkligen för starkt, man skulle kunna tro att ni inte visste att den svenske kungens farfar brukade sin jord i Pau, då vi sedan niohundra år hörde till den högsta rangklassen i hela Europa." Hertiginnan invänder, att kungen av Sverige dock är mera känd; om någon på gatan ropade "se där är kungen av Sverige", skulle alla störta fram för att få se honom, men om någon säger "där är M. de Guermantes" vet ingen vem det är fråga om. "Vilket resonemang", med dessa förkrossande ord avslutar hertigen samtalet.

Här håller sig Proust inom ironins ram; samtalet är inte absurt, själv har jag hört en svensk baron göra en liknande jämförelse mellan sin ätt och familjen Bernadotte. I en annan passage, som gäller kronprinsen av Sverige, går Proust över till en grövre karikatyr, till fars. Det är furst de Guermantes — ännu finare än hertigen — som talar om ett besök av den svenske kronprinsen i Paris under Dreyfusaffären. Kronprinsen ansåg Dreyfus oskyldig och ville tala om saken med kejsarinnan Eugénie (Napoleon III:s änka), som påstods vara av samma mening. Prinsen blandade emellertid ihop kejsarinnan och furstinnan de Guermantes och avlade visit hos den sistnämnda. "En underlig förväxling", säger fursten till Swann, "mellan en kvinna av min hustrus rang och en spanjorska, inte alls så högättad som man säger och gift med en simpel Bonaparte." Dessbättre har furstinnan de Guermantes, ehuru född tyska, givit den förvånade kronprinsen ett bra svar, då han förde Dreyfusaffären på tal: — Jag är en fransk furstinna, och jag tänker som alla mina landsmän.

De uppgifter hos Painter, som jag nyss häntydde på, gäller

en av figurerna hos Proust och författarskapet till ett brev, som ofta återopas i Proustlitteraturen.

På några ställen i "Sodome et Gomorrhe" uppträder en "ryktbar", "förtjusande" och "framstående" "norsk filosof", kollega och vän med Bergson och Boutroux. Han karaktäriseras på Prousts speciella maner; dels talar han franska ytterligt sakta — han tycktes för varje ord konsultera "ett inre lexikon" — dels ger han sig med underlig hastighet i väg från bjudningar, så att folk tror att "han lider av kolik eller ännu mera trängande behov". Över huvud behandlas han, som så många hos Proust, med en älskvärdhet, som har en underton av förakt. Den norske filosofens egentliga insats i romanen består i att han relaterar ett samtal med Bergson om sömnlöshet; berättelsen avspeglar ett samtal mellan Proust och Bergson.

Denne norske filosof är, det framgår av Prousts brev, i själva verket en svensk, Algot Ruhe, översättare av Bergson och genom Bergson presenterad för Proust, som förgäves sökte få några "prosapoem" av honom publicerade i en fransk tidskrift. Att Proust i romanen gjorde honom till norrmann, var också ett typiskt grepp: porträttet av Ruhe blev i all sin knapphet så obehagligt, att Proust inte ville, att den store filosofen skulle ana, att det gällde honom.

Painter tar Prousts uppgifter i breven för goda och har inte undersökt vem Ruhe var. Ruhe förblir en framstående filosof, till och med medlem av Samfundet De Nio (The Swedish Academy of Nine). Han är den ende svensk, som på dessa irrande vägar möjligen kan gå in i litteraturhistorien som en av gestalterna hos Proust.

Bland de bisarrerier, som tidigt framträdde i Proustkritiken — och som man ännu här och var finner upprepade — var att Proust genom sina lysande formade men

till innehållet banala spekulationer om tiden skulle ha skapat ett slags relativitetsteori, en humanistisk pendang till Einsteins naturvetenskapliga upptäckt — en av det tidiga 1920-talets sensationer vid sidan av "À la recherche du temps perdu". Proust förklarade visserligen att han inte begrep ett ord av Einsteins teorier men var mycket road av jämförelsen och sökte länge utan framgång få in en artikel om saken i Nouvelle Revue Française. Till de märkligaste uttrycken för denna föreställning om Proust och Einstein som mördare av tiden hör ett av flera Proustbiografer, senast Painter, åberopat brev som påstås härröra från "ordföranden i svenska akademien". Brevet innehåller den formidabla satsen: "Ni påskyndar och hejdar jordens rotation efter er vilja, ni är större än Gud." Proust fann, såsom till exempel Maurois betonar i sin biografi, detta uttalande väl starkt, "även om han bara sagt att jag var lika stor som Gud skulle det ha varit litet kraftigt", förklarade han till en vän; man kan diskutera hur mycket självironi som fanns i orden. Den svenska akademien har emellertid genom sin (obefintlige) ordförande givit en i litteraturen ännu gångbar garanti för Prousts insatser i Einsteins (eller Guds) genre.

Dessbättre kan Svenska Akademien helt frikännas. Painter har använt en gammal orimlig uppgift utan att källkritiskt pröva den. Mystifikationen har uppstått genom en förväxling, möjligen genom ett litet falsarium av Proust själv. Det brev det gäller är skrivet av Christian Rimestad, enligt Nordisk Familjebok en dansk författare och litteraturhistoriker, som särskilt sysslade med Frankrike. Att Rimestad skulle vara ordförande i Svenska Akademien är ett påstående, som Proust — i okunnighet eller skrytsamhet eller skämtsamhet — gjorde i ett brev till prinsessan Bibesco. Till Painters heder må framhållas, att han visserligen cite-

rar breven under falsk ursprungsbeteckning och utan kritik, men att han endast förstulet antyder att Proust skulle ha revolutionerat vår uppfattning om tiden.

Kysse i Auteuil

Prousts kärlek till modern är i sin intensitet, ängslan och skuldkänsla en lockande utgångspunkt för djuppsykologiska spekulationer. George Painter går i sin biografi, såvitt jag vet, längre på denna linje än någon annan författare. Han gör moderskärleken — modersbundenheten, för att använda det modernare uttrycket — till den egentliga nyckeln vid förklaringen av Prousts verk, hans fysiska sjukdomar, hans sexuella liv. Någon närmare motivering för sina resultat ger Painter inte: han dekreterar med samma säkerhet som en psykoanalytiker efter en långvarig behandling av patienten. Oberoende av inställningen till de aldrig redovisade teorier från vilka Painter utgår, synes mig hans grepp på problemet fruktbart, men i många punkter ter sig tolkningarna godtyckliga, ohållbara eller helt absurda.

Anslaget ger sig självt: väntan på godnattkyssen i romanen, förlagd till det mytiska Combray, verkligheten där bakom, då den sjuårige Marcel ber "lilla Mamma" komma upp från trädgården till sovrummet i Auteuil. Modern tvekade men gick upp till Marcel på faderns begäran. Marcel grät hysteriskt: modern hade bedragit honom och han själv hade i gengäld bedragit modern, eftersom han trodde sig spela hysteri. Denna händelse finner Painter i biografins första del vara "den mest betydelsefulla i Prousts liv". Den "visade honom att kärleken är dömd till undergång och att lycka inte finns. Han sökte hela sitt liv, i sina vänskapsförbindelser, sina kärleksaffärer och sina mondäna relationer,

att motbevisa denna sanning, men lyckades blott att finna nya bevis för den — till dess han i sin stora roman kom bortom den och nådde den tid utanför Tiden då den ännu inte hade drabbat honom och därför aldrig kunde drabba honom." Prousts liv blir en pilgrimsfärd efter det kristna mönster, som varken politiska ideologier eller psykoanalytiska doktriner lyckas undkomma: paradiset, syndafallet, förtäppelse och frälsning. Tanken är inte alldeles ny, men den genomförs av Painter med enastående energi, under mobilisering av religiösa och psykoanalytiska argument och analogier. Resonemangets utgångspunkt är fast. Moderns oroliga ömhet för Marcel, Marcells kärlek till eller bindning vid modern var ovanliga. Som så många andra ängsligt längtande barn önskade Marcel vara sjuk för att modern skulle leva blott för honom, och det är möjligt att han därmed upptäckte sjukdomen som en tillflykt, ville bli sjuk och blev sjuk — att hans underliga, aldrig helt klarlagda sjukdomshistoria har denna bakgrund. Många andra ting i Prousts liv tycks bli mera begripliga om man tänker på denna barnets oändliga, hetsade, hopplösa och förtvivlade kärlek, den enda kärlek som, tvärtemot vad som brukar sägas, aldrig kan bli lycklig. Men för Painter blir, såsom de citerade orden anger, detta kärleksmotiv bestämmande i en alldeles särskild och total mening. Allt hos Proust förklaras av den. I en fint formad sats skriver Painter att den judiska modern gjorde Proust "medveten om att tillhöra två stora förföljda nationer, som en gång levde i grannskap, men av Guds vrede skingrades över världen; hennes blod gjorde honom till en medlem av Abrahams stam och hennes alltför oroliga kärlek till en medborgare i Städerna på Slätten".

Det har sitt intresse att diskutera denna förklaring, därför att den är representativ för en genre av förklaringar

som mer eller mindre medvetet kombinerar kristendom, psykoanalys och allmän metafysisk idealism.

Låt oss först stanna vid den enklaste och grövsta, om också med utomordentlig finess framförda tesen: Proust blev homosexuell på grund av sitt ovanligt starka kärleksförhållande till modern. Tesen avser naturligtvis inte att säga att alla modersbundna blir homosexuella, den anger blott ett stundom förekommande kausalsammanhang mellan modersbindning och homosexualitet. Att den uppkommit beror väl helt enkelt på att psykoanalytiker huvudsakligen har att behandla fall av exceptionell abnormitet och att modersbindningen enligt Freud och andra hör till de "godkända" nycklarna; påträffas alltså en homosexuell hos vilken man tror sig kunna påvisa ovanlig modersbindning, anses därför saken klar. Någon bevisning — annat än inom den psykoanalytiska cirkeln — kan inte gärna komma i fråga, ty redan tanken på att statistiskt fastslå en korrelation mellan modersbindning och homosexualitet ter sig, bland annat på grund av det förstnämnda begreppets otydlighet, milt talat besynnerlig.

Jag har först stannat vid denna punkt därför att den är relativt enkel och samtidigt typisk för sättet att resonera. Men i Painters skildring av Prousts utveckling kommer homosexualiteten ganska sent. Hur bevisningen tillrättalägges framgår kanske bäst av skildringen av de tidigare stadierna i Prousts liv.

Först kommer förälskelsen vid femton års ålder i en jämnårig flicka, Marie de Benardaky, en lekkamrat i parkerna nära Champs-Élysées. Det var, såvitt man vet, en förälskelse nästan utan aggressiv sexualitet, men den var intensiv; Marcel levde i drömmar om att få se den unga flickan på nytt, trots att det inte blev särskilt roligt och spännande då

de träffades — en situation som väl de flesta har upplevt. Marcells föräldrar, som var rädda för gossens upphetsning och tveksamma gentemot flickans familj, var emot umgänget, och Marie tycks inte ha delat Marcells känslor; alltnog, det tog slut. Av denna episod drar Painter de mest vittgående slutsatser. Marcel hade lärt sig "att kärlek utanför familjen är den enda känsla som inte blir besvarad", då han senare "vandrar till Städerna på Slätten tog han med sig en fånge, som krossats mellan Tidens och Vanans hjul, en begravd heterosexuell gosse som otröstligt grät över en liten förlorad flicka".

Samma extravagans, för att inte säga förvrängning, möter i framställningen av den unge studenten Prousts flirter eller förälskelser under den första tiden av mondänt umgänge. Å ena sidan sägs att Proust var på jakt efter en moderssymbol, å andra sidan att han egentligen inte ville lyckas i sina närmanden och sin uppvaktning, därför att det homosexuella draget började dominera. Proust var, det är ett av de bevis som åberopas, benägen att bli kär i kvinnor som kunde ha varit hans mödrar. Men biografin själv visar att det inte var så. Bland de fem kvinnor som uppräknas som tjugooåringens föremål var två helt unga flickor, de andra societetsdamer i den tidiga trettioårsåldern; att en yngling på några och tjugو blir förälskad i en tio år äldre kvinna är dock inte något så ovanligt att Freud måste tillgripas som förklaring. Ja, till och med Prousts societetsliv över huvud beskrives som ett stadium i sökandet efter den förlorade modern. "Han åträdde en adlig dams välkomnande leende som han i Auteuil hade åträtt moderns kyss, och av samma skäl."

Efter de besvikelser som markerats av barndomsförälskelser, de något mer avancerade kärleksförsöken i studentåren och gästspelet i societeten — som utan skäl påstås ha av-

brutits på grund av att halvjuden Proust var dreyfusard och noblessen i Faubourg Saint-Germain mot Dreyfus — var pilgrimen Proust redo för det sista stadiet före frälsningen, "Städerna på Slätten", Sodom och Gomorra. Han blev praktiserande homosexuell. Detta innebar för honom själv på en gång en social och en moralisk förnedring. Han måste för sig själv erkänna att han var "en av de fördrivna, skingrade, fredlösa invånarna i Sodom, en ras som var än mera olycklig och föraktad än judarna". Hans skuldkänsla mot modern, förrådd som den stora kärleken och som normalitetens och rättfärdighetens fäste, växte till ångest. Den kommer fram i berättelsen "Confession d'une jeune fille", där Proust i gestalten av en ung flicka överraskas i en kärleks-scen av modern — modern dör av slag och flickan begår självmord. Det bör nämnas att Painters tolkning av denna novell inte är ny och att dess sannolikhet är uppenbar.

Proust skulle få se, heter det i ett kapitel om hans ungdom, att "idealet inte finns i världen av rum och tid, och han skulle fortsätta att söka det på annat håll; och på denna punkt skulle målet för hans sökande inte längre vara lycka, utan frälsning". Det målet har Proust nu nått, i trettioårsåldern, efter nedstigandet i Städerna på Slätten. Vägvisare till frälsningen blir John Ruskins konstfilosofi, medlet det egna arbetet, livets övervinnande genom dess konstnärliga gestaltande i "À la recherche du temps perdu".

Denna bild av storheten Proust framstiger ur hans egna verk och har tidigare i detalj utförts av andra författare, särskilt Harold March. Proust talade, särskilt i "Le temps retrouvé" om konsten som det *verkliga*, om tidens och livets besegrande genom konstverket, och det har legat nära till hands för uttolkare att göra dessa något exalterade tankar till led i en stor metafysik. Painter driver med sin vanliga

kombination av kristendom och psykoanalys saken till det yttersta. Genom konstens återskapande av tiden frigörs — skriver han som Prousts talesman — ”ur det omedvetna sinne där den var begravd och bevarad, en vision av den absoluta realitet som blott det omedvetna sinnet kan se. Och vidare, i det momentana men eviga tillträdet till världen utanför tiden ligger frälsning, ty endast där finns den dygd vi förlorar vid födelsen och den lycka som jordisk kärlek blott kan beröva oss.” Här är det alltså inte längre bara fråga om den stackars bräckliga idealism som till Gud vill överlämna fulländade konstverk i stället för änglamänniskor — ”vad skönt du drömt kan ej av tiden härjas” — utan om en religiös förkunnelse, som låter konsten undanröja arvsynen och återställa paradiset.

Frälsningen synes Painter således i första delen av sin biografi vara benägen att förlägga till det stora konstverket, då Proust nådde en tid ”utanför Tiden”; i andra delen kommer ”ögonblicket av förlåtande och att vara förlåten” först med döden.

Jag stannar här blott vid några milstolpar i pilgrimsfärden, sådan Painter framställer den i andra delen, omfattande Prousts liv 1903—1922. Som bevisning använder Painter inte bara de få uppgifter, som Proust gav om förhållandet till modern i brev, samtal och en tidningsartikel utan framför allt uttalanden av Berättaren — och även andra — i ”À la recherche”; till detta kommer tolkningar av Prousts handlingar, som bygger uteslutande på Painters psykoanalytiska idéer.

Prousts far, femton år äldre än hustrun, dog i november 1903, då Marcel var trettiofyra år gammal. Fadern intar i romanen, och till synes även i verkligheten, en underordnad ställning i Prousts värld; Painter ger i överensstämmelse

med övlig schablon antydningar om ett Oidipuskomplex, men de blir inte närmare utförda. Efter faderns död fortsatte Proust att i huvudsak leva hemma, alltså ensam med modern, som dog i september 1905. Samlivet var präglad av ömhet och dess komplement svartsjuka och slitningar, såsom då modern förebrädde Proust utelivet och slöseriet. Särskilt två exempel dras fram. Proust, som då ännu inte var exklusivt homosexuell, hade ett erotiskt förhållande med en skådespelerska, som ibland besökte honom och stannade en del av natten. Modern synes ha varit generöst tolerant och drog sig tidigt tillbaka till sovrummet, då Proust väntade besök; Proust sökte mildra hennes svartsjuka och bitterhet genom att alltid påstå, att den unga damen i fråga själv föreslagit sin visit, och han kom alltid in till modern på kvällen för att ge henne godnattkyssen. Men enligt Painter ville Proust på en gång pröva modern och hämnas på henne. "Han arrangerade för andra kvinnor, nästan inför ögonen på henne, att ge honom den godnattkyss, som hon vägrat i Auteuil." Då Berättaren i romanen av sin mormoder tillfrågas, om han kan reda sig utan henne, och svarar att han nog kan vänja sig vid ensamhet, motsvarar detta ett samtal med modern, som Proust omtalar. Painters slutsats blir: faktum kvarstår, att hon hade bett om hans tillåtelse att dö och han hade "nödtvunget" givit den.

På sjukbädden magrade modern; Proust grät förtvivlat och log inför hennes återvunna skönhet. "Den unga modern, som vägrat att bevilja godnattkyssen i Auteuil, var honom återgiven, uppstånden ur Tidens avgrund." Efter hennes död var Tidens kontinuitet bruten, skriver Painter. "På andra sidan barriären var den förlorade tiden, då modern givit och undandragit honom sin oändliga kärlek; på denna sida var han ensam i ett överkligt, spökligt och postumt närvarande som kunde få mening endast genom åter-

vinnandet av den tid han förslösat." Proust mognade till författare genom moderns död.

Någon tid senare mördade en vän — eller snarare bekant — sin mor i ett anfall av sinnesförvirring. På uppdrag av chefredaktören Calmette skrev Proust en artikel om dramat i Figaro ("Sentiments filiaux d'un parricide") publicerad i "Pastiches et Mélanges". Före sin död ropade modern "Henri, Henri, vad har du gjort!" (Proust jämför detta utrop med en sats hos Tolstoj "Henri, vad har du gjort med mig!" och Painter lägger Prousts "förbättrade" version i den mördade moderns mun.) I Prousts artikel finns några rader på samma tema som Wilde's "Yet all men kill the thing he loves":

"Vad har du gjort med mig! Om vi vill tänka efter, finns det kanske inte någon verkligt älskande moder som inte inför döden kunde rikta denna förebråelse till sin son. I grunden driver vi alla som älskar oss till ålderdom och död genom de bekymmer vi gör dem, genom själva den ängsliga ömhet som vi inger och ständigt väcker till nytt liv... Hos de flesta människor försvinner denna smärtsamma vision (förutsatt att de kan höja sig till den) mycket snart inför den återvunna glädjen att leva. Men vilken glädje över livet, vilket skäl att leva, kan motstå denna vision? Är det den eller glädjen som är riktig, som är det rätta?"

Painter drar den svepande slutsatsen, att Proust känner sig som mördare av modern, att han anklagar sig för det brott han skriver om — han har hämnats den tveksamma kyssen i Auteuil.

Vi följer sedan Proust på vägen till förtappelsen och den slutligt nådda frälsningen. Romanen blev ett försök till försoning genom återvinnande och övervinnande av den förlojade Tiden — den gav ära men inte frid. Astman hade ti-

digare varit en metod till utpressning mot modern; nu blev den ett straff för Proust, som han frivilligt påtog sig och inför döden jämte andra sjukdomar en imitation av moderns lidande. Den allt grövre och mera sadistiska homosexualiteten var uttryck för hämndvilja och skuldkänsla; de som lever i Sodom, heter det i romanen, "är söner utan en mor eftersom de är tvungna att ljuga för henne livet igenom och till och med i den stund de sluter sina ögon i döden". Den vidrigaste av Prousts perversioner, förut omtalad av Maurice Sachs och Gide och nu bekräftad av Painter — att se på hur unga män pinade råttor med nålar — var en överförd aggression mot föräldrarna. Tanken på döden gestaltade sig i en mörk kvinna, "Skräckmodern", som väntade som en brud inför vigseln. Först i dödsögonblicket, då Proust viskade "mor", trädde frälsningen fram som segrare över bitterheten, samvetskvalen, den omedvetna viljan att minnas, plåga och hämnas. "Endast den unga modern, återställd till vad hon varit före Den Förlorade Tiden, till tiden innan hon syntes undandra honom sin kärlek, var kvar hos honom."

Extravagansen i Painters teckning av Prousts väg till avgrunden och himmelen är uppenbar. I stället för varje ansats till bevisning träder glansfullt formulerade och genom sin subtilitet tjugande påståenden. Det finns intet skäl att anta ett bindande sammanhang mellan en ambivalent hållning till modern (och föräldrarna) och astma, sadistisk homosexualitet och ett invecklat plågande av råttor. Oavbrutet möter påståenden utan täckning eller rent av i strid mot bestyrkta uppgifter. Proust gjorde ofta försök att bli av med sin astma. Hans artikel om modernmordet visar inte att han ansåg sig ha pinat ihjäl mamman; den uttrycker blott att moderns uppoftande och delvis svikna kärlek var ett av de

ting i livet, som ingår i allas vårt öde att åldras och dö. Att Proust sade "mor" på dödsbädden visar inte, att i denna stund "Skräckmodern" förvandlades till den kvinna, som genom sin odelade kärlek gav honom frälsning.

Möjligen har Painter velat understryka relativt enkla tankar genom dessa utflykter i det mystiska och symboliska. Då han uttrycker sig utan denna utsökta apparat tvivlar man inte på att hans bild av Proust ger väsentliga drag.

Kärleken till modern (och den med henne ofta sammanmälta mormodern, död 1890) var Prousts stora känsloupplevelse. "Jag har just förlorat henne", skrev han vid dödsfallet, "vars ständiga omsorger bragt mig den enda honungen i mitt liv . . . Hon måste ha förstått visdomen hos de föräldrar som innan de dör dödar sina barn. I hennes ögon var jag fortfarande fyra år gammal." Denna kärlek, under nästan ständigt samliv, måste ha varit en förkrossande påfrestning för båda, den måste ha fostrat inte ett kärlekshat — det är ett grovt och felaktigt ord i sammanhanget — men spänning, irritation, svartsjuka, behärskning, ömsesidiga anklagelser och självförebåelser, undanflykter, lögner och skådespeleri. Det går inte att tänka sig denna värme och detta beroende utan ett smärtande följe av stridiga tankar och handlingar. Skulle Proust offra sina nöjen och förbindelser för moderns skull, eller dölja dem eller vara öppen inför modern och med en aning medveten eller skyld ondska pröva hennes kärlek och hur långt hon var villig att tyst tåla för hans skull? Förhållandet måste ha underlättats av Prousts sjukdom, som gjorde det naturligt för modern att se honom som ett barn, utan ansvar, i behov av vård och ömhet; det måste ha blivit svårare, då Proust var någorlunda frisk, roade sig och gick på bjudningar, och än svårare då Proust knöt erotiska förbindelser, som modern måste finna avskyvärda. Dessa kärlekens ohyggligheter, som framträder

också i några helgons berättelser om relationerna till Gud, kunde hos Proust och modern inte avbrytas av den tillfälliga trygghet och frälsning, som det sexuella samlivet ger — den ena partens död var den enda lösningen, även om följden för den andra inte var något slags lycka utan ett nytt, ännu värre helvete.

Denna kärlek blev kanske i sin varaktighet möjlig genom att Prousts mor — liksom mormodern — enligt alla uppgifter var en människa, som ordet god tycks vara skapat för, uppoffrande, blid, klok i sina omsorger, utan rädsla för sitt eget öde, utan tanke på egna krämpor och bekymmer i världsliga ting, fylld av hängivenhet för familjen och slutligen för den ende, som var kvar i boet, sonen med sin underlighet, sin ömhet, sin svaghet, sin snillrikhet. Kärleken och godheten förklarar den djupa klyftan i romanen mellan vad som sägs om modern, mormodern (och även fadern) och beskrivningen av alla de andra. Då den heliga familjen beröres, härskar känslan av trygghet i godhetens rike — även om kärlekens eget dilemma kommer fram i berättelsen om godnattkyssen. Då de andra omtalas, är kylan, kvickheten, genomsådandet lika förhärskande; vi flyttas in i en värld, vars ondska mildras blott av dess överklighet.

I minnesböcker om Proust talas ständigt om hans känslighet, snällhet och godhet. Inför ordet godhet ställer man sig — och det tycks också memoarskribenterna stundom göra — litet tveksam. Proust drömde inte om mänsklighetens förbättring och lycka, han hade ingen Kristusartad förmåga av genomsådande och förlåtande kärlek; "fattiga" utom möjligen kypare och droskkuskar tycks han aldrig ha observerat, han uppoffrade sig inte för andra — tvärtom är huvudintrycket både egocentricitet och egoism. Det kan därför synas riktigare att kalla honom snäll än god, "gentil"

snarare än "bon". Men hans känslighet drev honom till en sådan grad av vänlighet och snällhet att man ändå är frestad att tala om godhet. Han var lättsårad, till och med lättstött till ytterlighet och samtidigt nästan abnormt rädd för att såra andra. Detta drag utvecklades säkerligen i det ömt oroliga förhållandet till modern, men likaväl kan sägas att detta förhållande aldrig skulle ha uppstått utan Prousts särpräglade vekhet och ömhetsbehov. Bland skolkamraterna beundrade man Proust för hans överlägsna intelligens och fantasi — vid sjutton år kunde han skriva som en mästare — men fann vänligheten, sårbarheten främmande och till och med fränstötande. Redan vid denna tid och än mer under Prousts mondäna period beskylldes han ibland för inställsamhet, och kanske med rätta, men begäret att behaga och skräcken för att irritera eller såra var det väsentliga. Snobberi har misstänkts som motiv för de orimligt höga drickspengarna, men även i detta fall var, av flera berättelser att döma, ett slags ömhet och oro bestämmande; Proust var inte bara frikostig, utan också älskvärd mot underordnade. Då en gång en skolkamrat muntert berättade om en annan att denne skämdes över sin mors torftiga klädsel och därför vid hennes besök låtsades att hon var tjänare i huset brast Marcel i förtvivlad gråt — det hör till de mest sägande minnesbilder som dragits fram.

Detta till synes dominerande karaktärsdrag hos Proust berörs naturligtvis alltid i hans biografier. Men det betonas och belyses sällan tillräckligt. För den unge Proust måste livet ha varit fyllt inte av allmänna problem och stora passioner, utan av konkreta och stingande besvikelser, sår och samvetskval. Först då denna känslighet blivit nött av tiden och då de svåra relationerna till modern och fadern avklippts av döden kunde den store konstnären, levande i och på det förflutna, men utan livets dagliga pinande, växa

fram. Detta kanske var viktigare, innebar mera av en frälsning än den pilgrimsväg från station till station som man med sinnrik schematisering sökt konstruera.

Till ångestens lov

Georges Bernanos' sista verk, skådespelet "Dialogues des Carmélites" (Karmelitsystrarnas samtal), utkom 1949 i bokform, och uppfördes några år senare med utomordentlig framgång på Hébertottheatern i Paris. Syftet var ursprungligen att skriva texten till en film, byggd på Gertrud von Le Forts år 1931 utkomna roman "Die letzte am Schafott"; om denna romans berömmelse i den katolska världen vittnar Paul Claudels ord att den "är fylld av en mystikens rikedom som ingen annan bok sedan århundraden". Skådespelet avviker så mycket från romanen — som Bernanos vid författandet inte hade tillgång till — att det med rätta betraktats som ett självständigt verk; grundtankarna är dock gemensamma, och en redogörelse för dem kan i huvudsak behandla de båda böckerna som en enhet.

Bakgrunden är en rad faktiska händelser under den stora revolutionen. Nunnorna i det lilla karmelitklostret i Compiègne förföljdes för sin tro och vann ära för sin ståndaktighet. Sedan klostret upplösts möttes de i hemlighet och sökte så långt möjligt efterleva sin ordens regler. Denna motspänstighet ledde till deras häktning och dom. I fängelset tycks en glad väntan på martyrskapet, någon gång hos de yngre systrarna förbytt i rädsla, ha varit förhärskande; man diktade om Marseljäsen till en religiös hymn, slutande med orden "montons, montons — à l'échafaud, et Dieu sera

vainqueur" (stig upp, stig upp — på schavotten, och Gud skall segra). Den 17 juli 1794, tio dagar före skräckväldets slut, gick de sexton nunnorna under sång — en under revolutionstiden ganska vanlig företeelse — till döden på Concordeplatsen; den yngsta var tjugoåtta, de äldsta nära åttio år. Av en tillfällighet blev en av systrarna i klostret, Marie de l'Incarnation, inte gripen; hennes berättelser från klostret är en källa av vikt, och hennes gestalt hör till huvudfigurerna hos Le Fort och Bernanos. Dessa händelser skildrades år 1904 av Victor Pierre i en bok vars naiva fromhet inte hindrar en viss saklig fasthet i framställningen. Boken hette från början "Les seize Carmélites de Compiègne", men är i senare upplaga omdöpt till "Les Bienheureuses Carmélites de Compiègne"; år 1906 beatificerade påven nunnorna, förklarade dem vara "martyrer och saliga". Bevis av övlig art på att underverk inträffat i sammanhanget hade då förebragts.

I stora drag följer Le Fort och Bernanos det skisserade förloppet. De skildrar klosterlivets idyll, med nunnorna i munter glädje under bestyr och samtal, de inbrytande förföljelserna, motståndet, modet och martyrskapet. Men allt detta blir bakgrund till eller dialoger kring den helt diktade centrala gestalten: den unga Blanche de la Force, som nunna Blanche de l'Agonie du Christ (av Kristi lidande). Hon är förnäm, rik, vacker, frisk och glad, med en strålande och vital glädje — det är ett av intrycken. Allt detta som livet ger eller är fräts sönder av fruktan, fruktan för att något skall hända, för att det skall bli eldsvåda, för elaka människor, för konflikter, för onda handlingar, för livet och döden. "Livet var för henne liksom till brädden fyllt av en härlig dryck som blev bitter så snart hon lyfte den till sina läppar." Klostret blir tillflykten från denna

spänning mellan livsvilja och skräck; det skall ge stillhet, ordning och skydd. Men livet och döden kommer också till klostret, först när den gamla priorinnan dör, sedan när revolutionens kommissarier bryter in. Ensam bland nunnorna sviker Blanche. Hon flyr, återvänder till sin bostad i Paris — modern har dött vid hennes födsel, fadern är avrättad, brodern har emigrerat — och lever där tillsammans med den pöbel som hon avskyr och fruktar; bara hon får leva gör hon vad som helst, hon blir slagen och förödmjukad, tas med till Concordeplatsen för att jubla och skräna vid avrättningar. Så kommer en dag raden av dödsdömda karmelitsystrar; Blanche står som vanligt bland mängden på torget; då alla kamraterna dödats tar hon upp den tystnade sången och går med av lycka och förvissning förklarar ansikte till giljotinen.

Detta avtecknar sig mot de tre mera individuellt tecknade bipersonernas karaktär och hållning. Den första priorinnan efter Blanches ankomst till klostret endast skymtar hos Le Fort; Bernanos har givit henne en viktig roll och låtit henne forma flera av skådespelets mest glänsande repliker. Hennes tro är fast och hård, utan mystik och fantasier, dogmatisk som den heliga kyrkans. Klosters uppgift är bönen. "Vi är inte en anstalt för späkning eller för dygdens bevarande, vi är här för att bedja, endast bönen kan rättfärdiga vår existens, den som inte tror på bönen måste hålla oss för bedragare eller parasiter." Blanche måste akta sig för alla överdrifter, säger hon; om man söker vara ödmjuk, blir man lätt högfärdig; de som tävlar för att hjälpa varandra "för att göra sig mera behagliga för Gud liknar de unga människor som byter puder och smink innan de går in i balsalen"; de flesta nunnor är inte bättre än människorna utanför, de får inte betraktas med en "dum välvilja som förslappar hjärtat och förvrider intelligensen"

och egentligen blott är en metod att förgylla sitt eget elände. Men då priorinnan står inför döden grips hon av ångest och närmar sigotron; hon får gömmas för de yngre nunnorna för att inte bringa deras själar i fara genom sin hädiska förtvivlan. Bernanos synes antyda att priorinnan, som älskar Blanche, med sin dödsfuktan lyckas få Gud att ge Blanche det mod som hon några år senare skall visa genom att dö frivilligt. Redan namnet, mor Henriette de Jésus, pekar på denna relation med Blanche de l'Agonie du Christ.

Den andra priorinnan, mor Marie de Saint-Augustin, företräder samma, man kan säga officiella, linje som den första: bönen, den ovillkorliga underkastelsen inför Gud och de öden han utdelar, avvisandet av all entusiasm, all förkonstling i ödmjukhet, iver och offervilja. "Man får inte vrida och vända på sig för att bli ödmjuk, som en fet katt gör för att komma in i råttfällan." Hennes uppgift blir att inför nunnornas längtan till martyrskapet förkunna en undergivenhet utan exaltation. "Konventet drar fram sina brokiga glaspärlor", skriver hon i sin dagbok. "Mina döttrar leker än en gång med martyrtanken." "Men man får inte jaga efter föraktet eller martyriet. Varje sak kommer i sin rätta tid." "En karmelitsyster som längtar efter martyriet är lika oduglig som en militär soldat som söker döden innan han utfört sin chefs order." Modet står nära högmodet; det anständiga är att offra sitt liv i ängslan, inte "med stora ord och stora gester, likt militärerna som före anfallet dricker sprit kryddad med krut". Att begära en ståndaktighet som befriar från all fruktan är självförhävelse; "räkna aldrig med något annat slags mod än det Gud ger dag för dag, liksom en fickpenning". Är modet något högre än fruktan, är det inför Guds ansikte lönt att skilja mellan mod och fruktan, att stoltsera med modet och skämmas för fruktan? "Då man betraktar dem från det Getsemane där varje

mänsklig ångest blev inkarnerad och helgad i Gud tycks mig åtskillnaden mellan fruktan och mod nästan meningslös, och båda blir ingenting annat än grannlåt." Med ord som dessa förbereder priorinnan ångestens förhärlikande.

Mor Marie de l'Incarnation, underpriorinna hos Le Fort och Bernanos, känner ännu starkare än flertalet systrar den säkerhet och den passionerade längtan till martyriet som närmar sig upproriskhet och högfärd. I opposition, kanske rent av i avund mot priorinnan söker hon framkalla beslut om martyrlöfte inför förföljelserna; hon irriteras av den nästan världskloka balansen hos sin chef. Men är de känslor hon hyser passande för offerdöden, uppstår ett verkligt offer då det är efterlängtat? Nej, ensam bland nunnorna blir Marie försmådd; hon får se de andra gå till döden och själv leva vidare, hennes "offer blir offret". I skådespelets sista scen före avrättningen talar prästen-biktfadern med Marie. Hon säger: "Jag kan inte låta dem dö utan mig." Prästen: "Vad betyder er vilja i den här saken! Gud väljer och undantar vem han behagar." Marie: "Jag är vanhederad." Prästen: "Ja, det var det ordet jag väntade på. Jag fördömer det inte. Det är hos er verkligen naturens ångestrop i lidandet. Där har ni det blod som Gud begär av er och som Ni måste offra. Ni skulle med glädje ha offrat det blod som flyter i edra ådror. Ni skulle ha gjutit det som vatten. Men varje droppe av det blod det här gäller kostar er mer än livet."

I början av boken och skådespelet är Blanchés rädsla och ångest en svaghet, något oroande, misstänkt eller till och med föraktligt. Bland de i sin tro starka och lyckliga systarna är hennes vacklan mellan glädje och skräck främmande och farlig. I avsnitt efter avsnitt, scen efter scen förändras perspektivet. Ankungen blir svan, ankungen upp-

täcks vara svan. Blanche, som tidigare "ängslats över sin egen ängslan", kommer att godtaga den, ja, att bli stolt över den. Är inte fruktan och ångest, säger hon hos Le Fort, "något mycket djupare än mod, något som mer motsvarar tingens verklighet, världens ohygglighet och även — vår egen svaghet?" "Vad är det jag gör för ont", svarar hon underpriorinnan hos Bernanos. "Fruktan är ingen oförrätt mot vår Herre. Jag är född i fruktan, jag har levat i fruktan, jag lever i den nu, hela världen föraktar fruktan, och det är alltså rätt att också jag lever föraktad." Priorinnan, som först sökt lugna och trösta Blanche, ser i hennes ångest ett offer "som Hans Majestät (den himmelske konungen) måste ta emot"; hon önskar att Blanche skall bära "ångestens kors" och "förbli ångesten trogen". Så blir Blanche värdig både sitt världsliga namn "de la Force" och sitt klosternamn "de l'Agonie du Christ"; de smälter samman. Då hon reciterar ordenssången ändrar hon med priorinnans gillande den femte raden, och sångens lydelse blir:

Dein bin ich, geboren zu Dir,
Was verfügst Du zu tun mit mir?
Gib mir Reichtum oder Armut,
Gib mir Trost oder Trübsal,
Gib mir Zuflucht oder Todesangst,
Süßes Leben, Sonne ohne Schleier,
Da ich ganz mich hingab:
Was verfügst Du zu tun mit mir?

I Gertrud von Le Forts bok antyds skilda förklaringar till denna vördnad för Blanchés ångest. Hon representerar hela världens dödsfuktan, hon delar Jesu lidande i Getsemane, hon *blir* Jesus som bär världens synder. Hos Bernanos framträder inte så klart sådana teologisk-religiösa tolkningar. Här skymtar tanken att ångesten i sig själv är

ett värde inför Gud, som ett inslag i den heliga passion, förvirring och galenskap som Gud älskar. Man får inte tro, säger den unga syster Constance, som tycks vara Guds eget språkrör, att Gud är en mekaniker, en skollärare med sin färla, en domare med sin vågskål. "Annars skulle vi tro att Gud på den yttersta dagen skulle ta råd av vad man kallar allvarligt, omdömesgillt, förståndigt folk. Det är en vansinnig idé, syster Blanche. Ni har väl klart för er att sådant folk alltid har betraktat helgonen som galningar, och helgonen är Guds verkliga vänner och rådgivare."

Vad innebär då Blanchés frivilliga död? Det ligger nära till hands att se den som det enda verkliga offret, som trons hårt tillkämpade seger över ångesten. Och sannolikt finns den tanken både hos Le Fort och Bernanos. Men särskilt hos den sistnämnde saknas psykologisk eller religiös tolkning på den punkten. Offerdöden framstår som ett mirakel, framkallat av mor Henriettes ställföreträdande lidande.

Ångesten är ledmotivet i Bernanos' författarskap, från biografien över Drumont till de stora romanerna. Det passionerade och förtvivlade lidandet och sökandet formar de gestalter som avskys av den "välsinnade och rättänkande". "Frukten är dock Guds dotter, återlöst på natten till långfredagen", skrev han i "La Joie" tjugo år före sin död. "Hon är inte vacker att se på — nej! — ibland förhånad, ibland fördömd, försmädd av alla ... Och dock, glöm inte bort den saken: hon sitter vid huvudgården under varje döds-kamp, hon för vår talan hos Gud." Men denna ångest hör inte samman med den fasta tron, som ger trygghet och hopp, den är tvivlets och osäkerhetens följeslagare. Det paradoxala i denna romantik blir att ångesten framstår som ett offer, genom vilket Gud skall bevekas att existera. Det är en paradox som möter hos raden av stora katolska för-

fattare, som i ångestens namn förkunnar tron och avslöjar tvivel. Men renare och med mera äkta ångest har inte denna bön om förbarmande betts än av Bernanos; det är Blanchés slutligt vunna extatiska förvissning som han sökte ännu på dödsbädden.

Maigret

Georges Simenon, sextiosju år gammal, står som författare till omkring tvåhundra romaner; ett kanske lika stort antal skrev han i sin ungdom under olika pseudonymer. Under ett år fick han enligt Unescos beräkning sextionio romaner översatta till tolv språk; antalet sålda volymer anslogs för några år sedan till fyrtio miljoner. Simenon skriver en roman, omkring tvåhundra sidor, på tio till tolv dagar mellan halv sju och nio på morgonen; större delen av året skriver han ingenting. Denna enorma snabbhet och effektivitet har kanske i vår tid ingen motsvarighet; vänliga kritiker brukar jämföra honom med Balzac, mera kyliga med den äldre Dumas.

Produktionens omfattning och till stor del dess innehåll tyder på en viss primitivitet, en folklighet, som närmar sig vulgaritet. Man möter enkla människor och sensationella händelser, lågsinne, mord, sexuella förvillelser. Nästan aldrig skildras medvetna, reflekterande och subtila gestalter; man presenteras för några professorer, journalister och politiker, men inte för intellektuella, som gör skäl för namnet — en egendomlighet i den franska litteraturen, som till så stor del behandlar denna elit (en pedantisk litteraturhistoriker har fastslagit, att åttiofyra procent av figurerna i modern fransk litteratur åtminstone har tagit studentexamen). Att Simenon inte döljer djupsinne, högre bildning eller

intresse och fallenhet för allmänna reflexioner bakom rus-
kigheternas fasad synes framgå av hans uttalanden i inter-
vjuer och massmedia, där hans prestationer närmast kan
karaktäriseras med orden grovhet och naivitet.

Men ändå har han alltmer kommit att anses som en stor
eller åtminstone "riktig" författare. André Gide hörde till
de första ryktbara beundrarna; han skrev för tjugo år se-
dan, att Simenon kanske var den störste romanförfattaren
(romancier) i den samtida franska litteraturen och att han
stod den stora konsten nära. François Mauriac säger sig ha
svårt att dyka ned på djupet "av den mardröm, som Sime-
non skildrar med outhärdlig konst". Det är berättaren Si-
menon, som man tänker på: förmågan att göra gestalter tyd-
liga för oss, att på några rader fixera en miljö eller en
mänsklig relation, skärpan i detaljerna. Han är en mästare
i teckningen av människors, relativt okomplicerade män-
niskors upplösning och förfall. Som exempel på dessa
snabba, hårda och ändå minutiösa signalement kan jag
nämna mördaren som blir sinnessjuk i "Mannen som såg
tågen gå förbi"; psykiatriker har förklarat analyser som
dessa skarpa och klagande som förstklassiga utlåtanden.

Med mycken rätt har det sagts att man saknar kärlek —
utanför den rena sexualiteten — godhet, finess, idealitet
hos Simenon. Själv har han svarat att han är upprörd och
förtvivlad över den ondska han beskriver. Det finns några
gestalter och situationer i hans produktion, som tyder på en
spänning mellan människoföraktet och längtan till värme
och harmoni, på en skuldkänsla som söker frälsning. Jag
nämner "Snön är smutsig", där två unga förälskade blir be-
satta av kärlek och drömmer om en ny tillvaro inför yng-
lingens död som de tyska ockupanternas offer, och "Bébé
Donge", där den till synes abnormt själlöse mannen genom
den misshandlade och förtvivlade hustruns mordförsök blir

en annan: med fasa ser han på sig själv och sin oförmåga att nå den intima förening som hustrun bjudit honom, och då Bébé döms till straffarbete väntar han i ångest och längtan på hustruns återkomst.

Främst är dock Simenon berömd som detektiv- eller polisromanens mästare, som skapare av kommissarie Maigret — vilken annan kan lyckas att forma en sådan karaktär, skriver Pierre de Boisseffre. Dessa mordhistorier bjuder på perfekt underhållning, läsaren är road och upptagen utan att bli alltför engagerad eller gripen, han förblir en trygg turist i en värld av gåtor, brott och skräck; det finns realism och ibland råhet i skildringen, men glasdörren mellan oss och krokodilerna håller, och vi når för ett par timmar den spänning utan ångslan och medkänsla, som är idyll. Och dock finns för den, som är intresserad av dylikt, möjlighet att se berättelsen som ett slags symbolik och att spåra uppbyggelse och rent av religiös förkunnelse bakom den store detektivens bragder.

Varför är Maigretböckerna så roliga? Ett stort behag är lokalfärgen och miljön. Själv tror jag mig ha föga sinne för nyanserna i vädret, för hur det ser ut på en gata, för inredningen av en lokal, men då jag läser om Maigrets hemliv och vandringar, blir jag alltid medveten om sådant. Det är dess bättre inte fråga om några utförliga beskrivningar av saker och lokaler, men tillräckligt för att man skall känna sig förflyttad och ändå hemma. I regel regnar eller duggar det men Simenon tycker om regn och kommer oss att trivas med det, även om vi gläds då det för en gångs skull är varmt och solsken och Madame Maigret får en söndagspromenad med sin man. Stämningen är gemytlig även då jakten tycks vara utsiktslös; jag blir törstig och får aptit, då Maigret beställer ett glas vitt vin vid disken eller skickar

en man efter öl och smörgåsar eller äter en bastant middag hemma eller på krogen nära polishuset. Den kamratliga miljön har samma friskhet och trivsel. Maigret och hans unga medarbetare lever i lojalitet och förtroende: lymlar utanför kretsen av brottslingar är inte sällsynta — snorkiga åklagare, politiker som blandar sig i arbetet — men de lyckas inte störa kåren av omutliga och rättfärdiga.

Några kritiker har påstått att Maigret saknar rejäla detektivegenskaper; i stället för den rena systematiken hos French möter här psykologisk spekulatation under vindrickning och flanerande. Det ligger något riktigt i anmärkningen, men jag finner det naturligt att tolka om den till beröm. Simenon arbetar föga med besvärliga alibin, han har inte mycket sinne för tekniska grepp, det blir ingen huvudsak att lura läsaren till obefogade misstankar mot ett tiotal personer för att slutligen ställa honom inför en färsk och autentisk mördare. Maigret utreder visserligen gåtan genom att energiskt spana efter indicier, men det centrala blir ofta hans funderingar kring fallet, hans fantasier av den typ som stundom kallas intuition. Och till detta hör en knapp och precis beskrivning av de handlande människorna, en strävan att finna motiv mera än "spår", att insätta vad som skett i en helhetsbild av miljö och relationer. För den som inte läser deckare som man löser schackproblem, som inte söker tävla med polisen i skarpsinne utan förtroendefullt och en smula lättroget följer med undersökningar och resonemang, synes mig denna variant av deckare vara den fulländade.

Paralleller kan ofta göras mellan detektivromaner och religiösa romaner; detektiven jagar brottslingar, och Gud jagar oss alla. Förkunnare som Graham Greene och François Mauriac arbetar med samma teknik som deckarens; den av brott och tarvligheter nedsölade människan arresteras,

fångas av Gud, då hon blivit tillräckligt bearbetad genom synder och ånger; efter frälsningen eller häktningen är in-tresset slut.

I en artikel i den lilla katolska tidskriften Holy Cross — utgiven i Hinckley i England — har en kritiker ställt in Simenon och Maigret i religiösa sammanhang. Simenon skriver som katolik, sägs det, han förkunnar moralen "att vad människan sår skall hon ock uppskära". Med utgångspunkt i en av de bästa Maigretböckerna ("Min vän kommissarie Maigret") söker kritikern visa upp att alla de sju dödssynderna presenteras i Maigretromanerna och att bakom dem alla står den tomhet, den slapphet som enligt Tomas ab Aquino är en starkare drivkraft till synd än ondskan. Den som lever för ögonblickets lust, den som inte vill offra någonting blir till slut mördare — det är moralen. Maigret, som ibland förlåter och frikänner på egen hand, ibland leder syndaren till straffet, blir symbol för gudomlig nåd och rättvisa. "Han tycks i sig förena den grekiska visionen om furierna som straffar dem som brutit Olympens lag och Shakespeares tro att felet ligger hos oss själva, inte i stjärnorna."

Det ligger, bortsett från dogmatiseringen, nog en del i dessa resonemang. Deckarna är nu för tiden de enda ställen där allt går rätt till, där sanningen och rättfärdigheten alltid tycks segra. Att de stora detektiverna lätt kan tjäna som Guds- eller faderssymboler är uppenbart; hos Chestertons Fader Brown är synpunkten systematiskt genomförd, och det är möjligt att den också är medveten för Simenon. Av alla de stora detektiverna är i varje fall Maigret bäst skickad att fylla rollen: han säger nästan aldrig något filosofiskt eller moraliskt, men verkar genom små, fina medel på en gång outgrundlig, förstående, medkännande och god. Det är en sorgsen hederlighet och effektivitet över hans verksamhet

som hos den religiöse bör kunna föra tanken till en både straffande och förlåtande Gud. Den lilla tendens till slapphet som finns hos honom — han äter och dricker för mycket och är någon gång slarvig — förenar honom på något sätt med de fördärvade människor som det är hans yrke att uppspåra. Det vanliga deckargreppet med en förtrogen som tjänar som replipunkt för tankearbetet har Simenon fört upp till ett mycket högt plan; Maigrets hustru gör hemlivet, med dess trevnad, ömhet och kyska sensualitet till en kontrast mot yrkesmiljöns hets och förvirring. Den primitive antifeministen Simenon irriterar visserligen genom att göra hustrun undergiven och tystlåten; hon yttrar sig knappast annat än för att fråga om fårstuvningen lyckats. Men hemmets stillhet och harmoni står som ett skimmer kring den gudomlige detektiven.

Ur tredje republikens historia

Under min studietid, som gymnasist och ung student, var det vanligt att betrakta Frankrike sedan den stora revolutionen, och även den tredje republiken, som omvälvningarnas, de täta krisernas, radikalismens och revolutionens representant bland världens stormakter. Det var naturligt med tanke på de många regimförändringarna sedan mer än ett århundrade och vad beträffar den tredje republiken, den genomförda demokratin — av alla Europas större stater var Frankrike den enda med allmän rösträtt som grundval för styrelsen före första världskriget — och de skarpa konflikterna, som gång på gång tycktes hota statsskickets bestånd.

Men väsentligen berodde denna bild av Frankrike på en synvilla. I centrala avseenden var den tredje republiken snarast präglad av stillastående, av en till stagnation gränsande stabilitet. Denna synpunkt har med skärpa och grundlighet drivits i det senaste stora arbetet om den tredje republiken: Jean-Pierre Azéma och Michel Winock, "La IIIe République". De två unga akademiker, som skrivit boken, har snarare velat ge en analys av de djupare orsakerna till skeendet än en historia i vanlig mening, men de rent historiska inslagen är högst fängslande i sin åskådlighet och koncentration. En så skicklig och klarläggande helhetsbild av den regim, som uppstod efter nederlaget 1871 och gick under efter nederlaget 1940, har inte tidigare givits.

Republikens glansperiod var tiden mellan konsolideringen i mitten av 1870-talet och det första världskriget. Stabiliteten innebar att förändringen i fråga om befolkningens storlek och sammansättning och den politiska och den sociala lagstiftningen var relativt obetydlig. Den franska statsordningen kunde stå stilla, därför att Frankrikes folk stod stilla. Befolkningstillväxten hade redan några årtionden tidigare sjunkit till ett minimum; och detta förhållande förblev republikens mest utmärkande drag. 1876 räknade befolkningen trettiosju, 1911 trettionio miljoner. Det genomsnittliga födelsetalet var i Frankrike tjugotvå promille mot Englands trettio och Tysklands trettiotre. Denna stagnation var grundvalen för den minimala sociala rörligheten. Den självägande bondeklassen förblev den största gruppen i samhället, medan antalet arbetare i industrierna växte relativt sakta och industrierna i stor omfattning — i jämförelse med till exempel Tyskland och England — förblev småindustrier. För den jordbrukande massan innebar tvåbarnssystemet att eggelsen till enrollering i de industriella företagen var ringa och behovet av nya marknader, nya investeringar obetydligt. Man subskriberade till de talrika och väldiga lånen i utlandet för att få ränta på sina besparingar, och denna placeringsmöjlighet kunde i stor utsträckning ersätta den industriella expansion, som i andra stater stimulerades av den väldiga befolkningstillväxten. Azéma och Winock gör jämförelser särskilt med Tyskland, England och Belgien, men en jämförelse med Sverige synes mig just på denna punkt viktig. I Sverige innebar befolkningens tillväxt en ofantlig ökning av jordbruksproletariatet; de självägande bönderna blev under 1800-talet en minoritet bland jordbrukarna, medan den stora massan av obesuttna ständigt växte. I Sverige gick lösningen på två linjer: utvandring och industrialisering. I Frankrike, där

motsvarande eggelse inte fanns, var utvandringen praktiskt taget obefintlig och den industriella expansionen relativt sett högst begränsad.

En följd av stabiliteten i befolkning och socialgrupper var en ovanligt liten rörlighet i fråga om politiska, ekonomiska och sociala reformer. Det tog årtionden av strid innan en inkomstskatt genomfördes, och de sociala reformerna till stadsproletariatets förmån var få och begränsade; ur socialreformatorisk synpunkt var Frankrike ytterligt efterblivet i förhållande till det tyska kejsardömet, som man — med tanke på de allmänna demokratiska grundsatsernas tillämpning — ständigt angrep som feodalt och reaktionärt. Den styrande elit, som ständigt talade om Frankrike som revolutionens, de radikala förändringarnas, framstegsarbetets symbol, stod fjärran från tanken på en social omdaning genom revolution eller reformer som alltmer färgade debatten i Västeuropa.

Sambandet mellan omvälvningarna i det förflutna och konservatismen i det närvarande är påtaglig. Den tredje republikens stora syfte var att leva vidare, att förvalta och försvara vad som vunnits, att hindra en återgång till äldre regimer, ett återfall till onda traditioner. Republikens seger var knapp; efter all sannolikhet hade den stora massan av det franska folket i början av 1870-talet lika väl godtagit monarki eller kejsardöme, och Halévys lysande framställning av den nya regimens första år kunde inte utan goda skäl tala om "hertigarnas republik". Det huvudsakliga var länge att säkra segern, att kämpa mot de monarkistiska och imperialistiska grupperna, att vinna de väljare, som i sin allmänna konservatism lika gärna skulle ha röstat på greven av Paris eller kejsarprinsen som på republikens advokater. Framför allt gällde konkurrensen jordbrukarnas stora massa och det lägre borgerskapet, som kunde godta en konservativ

republik men föga lockades av de gamla revolutionära deklamationerna och än mindre av tal om en social omvälvning. I sin skrift "Den adertonde brumaire" hävdar Marx, att Napoleon III:s triumf var möjlig, därför att bönderna genom namnet Napoleon erinrades om sin under revolutionen förvärvade egendomsrätt; det hade varit mera realistiskt att påstå, att varje regim under 1800-talet, som lovade bönderna bevarande av revolutionens landvinningar, hade möjlighet att samla deras röster, och det starka betonandet av äganderättens okränkbarhet måste därför vara en fast punkt i republikanernas program.

Den enda stora reformlinje som kunde stärka den republikanska regimen i kampen mot "de reaktionära" var sekulariseringsprincipen, och i detta hänseende blev republikens lagstiftningsarbete därför omfattande och relativt konsekvent, från lagarna om konfessionslösa skolor under Ferry till den extrema kulturkampen under Combes. Ferry beskrev i sina tal de nya skolorna som ett medel att ena Frankrike och att undanröja det kyrkliga inflytande, som varit de monarkistiska riktningarnas stöd. Önskan att bevara det vunna, republiken, demokratin och den legala jämlikheten, ledde också många socialister till ett godtagande av den bestående ordningen, såtillvida som man ansåg det vara viktigare att enigt slå ned reaktionen än att framföra de socialistiska kraven. Jaurès yttrade i ett tal år 1900, att samhället var delat i kapitalister och proletärer, men därjämte fanns en konflikt mellan de reaktionära och till och med feodalt sinnade och de grupper, som höll på republiken och revolutionen; "det är de socialistiska proletärernas plikt att gå samman med de borgerliga grupper, som inte vill återvända till det gamla".

Den allmänna stabiliteten och republikens stadigt växande auktoritet innebar inte, att fransk politik under detta skede saknade parlamentariska kriser och spektaku-

lära konflikter. Tvärtom var miljön lämpad för motsättningar och omkastningar inom den gräns, som regimen upprätthållande innebar. De medlemmar av fria yrken, framför allt advokater, som utgjorde kärntruppen av deputerade och senatorer, hade ett rikt register att utgå ifrån i sina debatter och en stor tradition av glansfulla paroller att bruka som vapen. Man kunde ständigt hänvisa till 1700-talets eländiga envælde och revolutionens ohyggliga skräckvälde. Man kunde med entusiasm eller avsky erinra om de stora sentenser och de absurditeter som fällts i det förgångna av talesmännen från skilda riktningar. Man kunde trappa upp en i och för sig föga betydande affär till en strid mellan grundsatser, styrelsesystem och livsåskådningar. Stabiliteten, mångpartisystemet och de oklara gränserna mellan partierna gjorde det också möjligt att arrangera stora parlamentariska sammanstötningar och talrika regeringsskiften utan avsevärd betydelse för politikens utformning.

Stabilitetens Frankrike kunde alltså vara de dramatiska stridernas Frankrike. Under årtionden tycktes den franska regimen, i realiteten närmast stel och statisk, vackla från den ena konflikten till den andra med upplösning och undergång i sikte. Av dessa kriser var boulangismen den allvarligaste, åtminstone såtillvida som den klargjorde hur lätt det var att vinna massor av fransmän för en omvälvning utan syften och program. De följande kriserna, såsom Panama, Dreyfusaffären och kulturkampen, gav nya exempel på storslagna personliga insatser. Blicken kunde ofta skymmas för den underliggande stabilitet som vid varje val gav republikanerna en starkare förankring och gav regimen mest representativa parti, radikalsocialisterna (övertygade republikaner och lika övertygade antisocialister), den strategiska ledningen.

Azéma och Winock skildrar också med utomordentlig klarhet den tredje republikens nedgång efter första världskriget och dess fall år 1940. Jag skall inte närmare ingå på deras framställning i dessa avsnitt, eftersom det centrala i deras arbete är beskrivningen av den tredje republikens lyckliga tid. Det är väl känt, hur Frankrikes statsskick försvagades under tiden mellan världskrigen. De extrema riktningarna växte delvis under inflytelser utifrån ständigt i styrka: kommunisterna blev ett stort parti, fascisterna lyckades inte valpolitiskt göra sig gällande på samma sätt, men deras anda behärskade utan tvivel en stor del av de borgerliga grupperna. De ekonomiska kriserna, ehuru inte särskilt hårda för Frankrikes del, skärpte missnöjet och motsättningarna. De ohyggliga förlusterna under det första världskriget gjorde många, som ett par årtionden tidigare med jämnmod eller glädje tänkt på ett krig för att återvinna de förlorade provinserna, till förbittrade motståndare mot alla internationella engagemang, som kunde leda till en ny konflikt. Bernanos har skrivit, att de borgerliga grupperna saknade patriotism och framför allt var rädda för en revolution; Blum har, i tydlig motsättning till Jaurès några årtionden tidigare, skrivit, att en stark nationalkänsla kunde fostras endast genom en social omdaning. Då nederlaget kom 1940, var det politiska läget i Frankrike sådant, att övergången från republiken till ett slags provisorisk diktatur även för många gamla republikanska trotjänare tedde sig naturlig.

Frankrikes historia ända sedan den stora revolutionen skulle kunna skrivas från samma synpunkt som Azéma och Winock anlägger i sitt arbete om den tredje republikens glansperiod. Den stora revolutionens reformer medförde hos massan av befolkningen en mättnad, som trots alla kriser

och statsvälvningar bestått ända till senaste tid. Befolkningen har varit mera stationär än i andra stater och likaså befolkningens struktur. De omkring tio regimskiftena, "revolutionerna", under 1800-talet tycks av den stora massan, det vill säga de självägande bönderna, ha betraktats med likgiltighet, vid några tillfällen uppblandad med en smula oro och förhoppningar. Något motstånd i stor stil har ingen regim mött från konsulatet och det första kejsardömet till den tredje republiken. Man godtog bourbonernas återkomst, julirevolutionen och februarirevolutionen likaväl som det andra kejsardömet och den tredje republiken. I den mån man hade rösträtt, röstade man för det bestående, för det för tillfället bestående; 1848 hade den republikanska majoriteten ett stort flertal i nationalförsamlingen, tre år senare vann den andre Napoleon en överväldigande majoritet; 1869 kunde kejsardömet vid folkomröstning nå omkring åttiofem procent av rösterna, och några år senare var republikanerna de segrande. Revolutionerna har i regel, såsom en författare uttryckt det, varit kupper i Paris ordnade av några tusen personer, vilkas resultat genom telegrafn och ett snabbt ombyte av prefekter kungjorts för en respektfull menighet. Detta är ett i historien enastående fenomen, med folkets numerära, ekonomiska och sociala stabilitet som väsentlig förklaring.

Pariskommunen 1871

Den 19 juli 1870 började det fransk-tyska kriget genom fransk krigsförklaring. En månad senare, efter en obruten serie av nederlag, inneslöts marskalk Bazaines armé i Metz; den 2 september kapitulerade den andra huvudarmén, med kejsaren och Mac-Mahon, vid Sedan. Två dagar därefter föll kejsardömet utan svärdsslag genom ett upplöpp i Paris.

Ehuru den med allmän rösträtt valda representationen huvudsakligen bestod av bonapartister, övertogs makten av en regering bestående av motståndare till kejsardömet, bland dem främst parisiska republikaner, och republiken utropades. Den nya regimen erkändes i provinserna utan nämnvärt motstånd, om också utan entusiasm. Än en gång — för vilken gång i ordningen sedan den stora revolutionen? — hade en parisisk statskupp blivit bestämmande för statsstyrelsen; Frankrike böjde sig för den ordning som proklamerades i telegrammen från huvudstaden.

Med regimförändringen hade, förkunnade propagandan — liksom den ryska propagandan efter marsrevolutionen 1917 — kriget fått en helt ny innebörd. Att det gällde att försvara kulturen mot barbarerna visste man redan; nu fick man också veta att demokratin och republiken måste värjas mot en främmande despoti. Under ledning av två åldringar — historikern Michelet och den från landsflykten återvände Victor Hugo — förklarade regimens politiker och publicister att *Republiken* betydde återgång till den stora revolutionens principer och därför var en garanti för segern. Undret från 1792 skulle upprepas; det franska folket skulle nu liksom då krossa inkräktaren — den preussiske despoten, som var avskydd av sitt eget folk och personligen var ansvarig för krigets fortsättande efter Napoleons fall. *Paris* var kallat att än en gång visa vägen, politiskt och militärt. "Det är i Paris som Europas hjärta klappar", skrev Hugo. "Paris är städernas stad. Det har funnits ett Aten, det har funnits ett Rom, och det finns ett Paris."

Men historien upprepade sig inte. De arméer som Gambetta "stampade ur marken" besegrades en efter annan av de bättre disciplinerade, bättre ledda och bättre utrustade tyskarna. Att Orléans vid ett tillfälle återtog från fienden uppfattades som ett gott omen — flera "jungfrur av Or-

léans" presenterade sig — men inte heller denna äldre myt visade sig slagkraftig. Det var tyskarnas myter som segrade då den preussiske kungen mitt under kriget utropades till "tysk kejsare" i ett enat rike. Ute på den franska landsbygden blev det allt tydligare att jordbrukarna och de besuttna kände ingen större entusiasm vare sig för kriget eller för republiken — Parisregeringen hade lyckats identifiera republiken med kriget.

I Paris, som belägrades av tyskarna sedan mitten av september, uppstod småningom samma identifikation. Generalerna fann det hopplöst att fortsätta kriget, borgerskapet oroade sig för republikens konsekvenser; då en seger måste bli en seger för republiken, tenderade defaitism och konservatism att smälta samman. Orden revolution och republik övergick från att vara en nationell lösen till en paroll för radikala och fattiga, för dem var de historiska parallellerna mest lockande, och deras motståndsvilja var starkast. Redan under belägringen kom det vid ett par tillfällen till upplopp, som främst betingades av oro för en kapitulation, men också färgades av socialt missnöje. Inom båda de läger som var under bildande betecknade man motståndarna som "inre preussare"; "högern" — för att begagna en kliché — anklagade "vänstern" för revoltförsök inför fienden, medan vänstern beskyllde högern för defaitism. Försvarets ledare, general Trouchu, blev tidigt övertygad om motståndets gagnlöshet; det sista stora försöket till utbrytning, då nationalgardet fick vara med, synes ha gjorts snarare för att knäcka parisarnas stridsvilja än för att besegra tyskarna. Strax därefter, den 28 januari 1871, kapitulerade Paris, och vapenvila slöts. De som ivrade för krigets fortsättande tröstade sig med att en nationalförsamling skulle avgöra frågan om freden.

Valen till denna församling (8 februari 1871) visade

styrkan av den antydda motsättningen. De visade också att den på en gång fredsvilliga och konservativa riktningen var i avgjord majoritet. Republikanerna, hos vilka motståndsviljan var starkast, fick blott omkring 200 av församlingens 768 platser; anhängarna av husen Bourbon och Orléans (legitimister och orléanister) var i klart flertal. Den republikanska minoriteten kom alldeles övervägande från de större städerna. Starkast var motsättningen mellan Paris och landsorten; Paris valde klara republikaner, av vilka flertalet var borgerliga radikaler såsom Gambetta och Hugo, medan några (Blanc, Pyat) företrädde vagt socialistiska tendenser. Församlingen valde orléanisten Thiers till statschef, slöt preliminär fred med Tyskland (under opposition av ett antal republikaner med parisaren Clemenceau i spetsen), utfärdade en rad ekonomiskt-konservativa lagar — bland annat upphävdes hyresmuratoriet vilket väckte bitterhet hos Paris fattiga — och började förbereda en monarkisk restauration.

I mitten av mars stegrades spänningen mellan statsstyrelsen och Paris till öppen konflikt. Då regeringen Thiers beslöt att frånta det parisiska nationalgardet kanoner och vapen möttes aktionen med väpnat motstånd, regeringstrupperna var opålitliga eller övergick till de upproriska, och Thiers bestämde sig för att utrymma Paris och från Versailles, nationalförsamlingens säte, återerövra huvudstaden. De upproriska svarade med val till en särskild stadsstyrelse, och ett slags provisorisk självständighet för Paris proklamerades 18 mars. Den nya regimen kallade sig Pariskommunen — *Kommunen* blev det samlande fältropet, och under detta namn har det kortvariga väldet gått till historien.

Vad menade man då med detta ord? Redan under belägringen hade det ofta använts som ett uttryck för missnöje

med det bestående och förhoppningar för framtiden. I första rummet innebar det en förtätning av samma föreställningar som förknippades med orden republik och revolution. Man tänkte på det skede av den stora revolutionen då kommunen Paris — eller riktigare de radikala massornas målsmän — i realiteten övertog ledningen och med kraft och framgång slog ned inre och yttre fiender till republiken. Kommunen blev alltså en symbol för Paris välde, republiken i radikal gestaltning och segern över tyskarna. Men ordet användes, såsom särskilt Parisbelägringens senaste skildrare klarlagt, över huvud som paroll för oppositionen och fick sålunda de mest skiftande och vaga betydelser. "Kommunen är folkets rätt, lika ransoner för alla, folkets resning mot inkräktarna och bestraffandet av förrädarna", det är ett typiskt uttalande från belägringstiden. Efter vapenvilan och valen till nationalförsamlingen kom begreppet att främst beteckna opposition mot den nya styrelsen, med dess monarkistiska tendenser, dess allmänna konservatism och dess fredsvilja. Paris måste motstå reaktionen, även om denna uppbars av folkmajoriteten. "Republiken, som är rättens och rättvisans styrelseform, kan inte underkasta sig den allmänna rösträtt som är dess verk", heter det i ett manifest av den 4 mars, som för tanken till Robespierres ord om "frihetens diktatur över tyranniet" likaväl som till skilda teorier om den upplysta minoritetens rätt att härska över massan.

Sedan Pariskommunen upprättats och i synnerhet sedan dess svaghet i kampen mot regeringen blivit tydlig trädde ett annat kommunbegrepp i förgrunden. Kommunen skulle inte betyda Paris välde utan tvärtom avskaffandet av den politiska centralisationen. Kommunerna skulle få en utomordentligt vid självstyrelse, och Frankrike skulle sålunda bilda en "federation av fria kommuner". "Våra fiender be-

drar sig eller bedrar landet då de anklagar Paris för att vilja påtvinga nationen sin vilja eller sin överhöghet eller att åsyfta en diktatur", proklamerade kommunen den 20 april. "Den politiska enheten, sådan Paris vill ha den, innebär det frivilliga enandet av alla lokala initiativ, det fria och spontana samarbetet mellan alla individuella krafter..." Även här kunde man anknyta till ett moment i den stora revolutionen: girondisternas federativa planer. Likaså är påverkan från en rad ideologer, främst Proudhon, av betydelse för utformandet av det federalistiska kommunbegreppet — man kan här tala om en kommunal syndikalism, som i de små samhällsenheterna ser ett värn mot statstvång. Tron på Paris ledning bevarades, men inte på Paris diktatur.

Att tala om Paris som en enhet innebär emellertid en tvivelaktig generalisering. Vid valen till kommunens centralkommitté röstade mindre än hälften av de röstberättigade och vid fyllnadssval till bortåt en tredjedel av mandaten några veckor senare deltog endast trettio procent. Man kan med säkerhet påstå att stora grupper, inte bara konservativa och monarkister, utan också republikaner inte deltog i valen; många reste omedelbart från Paris, andra stannade men gjorde inga politiska insatser, en tredje grupp stod i opposition till kommunstyrelsen och hade i vissa fall hemligt samarbete med Versailles. Kommunens styrelse var alltså inte representativ för Paris, möjligen för flertalet hantverkare, arbetare och radikala intellektuella. Slående är att flertalet av Paris representanter i nationalförsamlingen stannade i denna och inte ställde sig solidariska till kommunen. Medan man i landsorten vid valen till nationalförsamlingen främst valt lokala storheter som genom sin sociala ställning var konservativa, valde man i Paris nästan uteslutande okända journalister, hantverkare, arbetare och radikala bor-

gare som genom sitt uppträdande inför valet fick en kortvarig politisk auktoritet.

Var kommunen eller rättare sagt kommunens styrelse socialistisk? Svaret måste snarast bli nej; i kommunernas representation hade radikaler utan socialistisk färg en överväldigande majoritet. Härtill kom en minoritet av socialister, främst sjutton anslutna till Internationalen (av nittio representanter); många av dem var emellertid snarare ett slags anarkister än marxister, och Internationalen hade först nyligen kommit under marxistisk ledning. Kommunens verksamhet kom helt att koncentreras på försvaret, men de reformer som vidtogs eller underläts tyder på en radikalism utan avsevärda socialistiska inslag: ämbetsmännens löner nivellerades, domare skulle väljas av folket, statskyrkan avskaffades, lika lön för manliga och kvinnliga lärare infördes, nattarbete förbjöds i bagerierna, men man socialiserade inte företagen och tog inte ens Franska bankens guldreserver — en uraktlåtenhet som senare blivit ursinnigt kritiserad. De enda åtgärder som möjligen kan nämnas socialistiska var kommunalisering av platsagenturer och pantlånekontor samt de av ägarna övergivna företagens bedrivande i kooperativ regi. Kommunen var en anonym och förvirrad revolution; ingen ledare av format framträdde; resolutionerna och debatterna fick ersätta handling; speciellt odugliga var de "generaler" som snabbt avlöste varandra i befälet över trupperna.

Då Thiers övergav Paris var det utan tvivel i känsla av att regeringen inte kunde försvara staden. Dock drevs han också av vilja att för framtiden beröva Paris ledningen i Frankrike. Som ung man hade han år 1830 eggat parisarna att kasta ut Bourbonerna, men sedan hade han upplevat februarirevolutionen 1848, då den dynasti han tjänade fick samma öde, juniupproret samma år, den napoleonska kup-

pen i december 1851, septemberrevolten 1870 — vid vilken han protesterat mot bildandet av en ny regering utan stöd av allmänna val. Nu gällde det att förintä föreställningen om Paris hegemoni. Parollen "Paris vill behärska Frankrike" blev en huvudpunkt i regeringens propaganda — sammanknuten med tanken att den allmänna rösträttens utslag måste respekteras. En annan huvudpunkt blev anklagelsen att kommunen var socialistisk och ett redskap för Internationalen. En tredje att kommunen var ett verk av laglösa och förbrytare; några mord under marsstriderna i Paris blev här bevismedel.

Regeringen hade bakom sig så gott som hela Frankrike. Revoltförsök av kommunmodell i några städer nedslags utan svårighet. Borgare och bönder i provinserna kände avsky mot det gudlösa, radikala, socialistiska, brottsliga Paris. De republikanska ledarna, såsom Gambetta och Clemenceau, måste avvisa en rörelse som åtminstone indirekt innebar ett negerande av demokratin. Som vapen mot de upproriska fick regeringen från Tyskland krigsfångarna från Metz och Sedan. I spetsen för dem drog Mac-Mahon mot Paris; de besegrade generalerna och bondsoldaterna fick nu revansch i strid mot den inre fienden — liksom under kriget sades de föra kulturens kamp mot barbarerna.

Förlusterna i strid före intåget i Paris var små, några tusen kommunarder och kanske ettusen "versaillare". Ogärningar begicks på båda sidor: kommunens soldater blev ofta omedelbart fysiljerade då de togs till fånga, kommunarderna mördade främst under de sista dagarnas förtvivlade kamp bortåt ett hundratal personer, bland dem Paris ärkebiskop, som uttagits till gisslan. Erövringen av Paris 21—28 maj blev även enligt nutida erfarenheter ohygglig. Kommunarderna brände en mängd offentliga byggnader och sköt de fångar de kom över. Kvantitativt var dock ver-

saillarnas grymheter ojämförligt störst. Under kommando av den eleganta generalen markis de Galliffet avrättades tjugotusen kommunarder eller mera utan rannsaking.

Pariskommunen kan förstås blott mot bakgrunden av fransk historia. Men till stor del förklaras dess uppkomst och öde av myter, av fakta som genom förenkling och förstoring blivit lämpade till språngbräden för illusioner och ideologier. Bakom *Kommunen* stod *Revolutionen, Republiken, Paris*. I sin tur skulle kommunen bli en myt; den skickade sig för detta både genom sina oklara avsikter och sin undergång i blod och terror.

*

Det är inte möjligt att närmare bestämma vilken roll Pariskommunen, eller rättare myten om kommunen, spelat i Frankrikes eller Europas historia under de hundra år som gått sedan dess korta välde. Säkert är att denna roll varit betydande, att *kommunen* särskilt före första världskriget var en nyckelpunkt i de allmänna föreställningarna om Frankrike, republiken, klasskamp och socialism. I huvudsak var det segrarna, kommunens motståndare, som profiterade av vad som skett. Liksom under upproret framställdes kommunen som ett verk av Internationalen och som ett bevis på vart Paris hegemoni och socialismens genombrott måste leda. Det gällde att hålla de stora städerna nere; ett av medlen härför blev de bestämmelser i den nya franska författningen som gjorde senaten till en representation för landsbygden. Det gällde att hålla socialismen nere — denna rörelse för mordbrännare, plundrare och mördare — och därför antogs undantagslagar som beskar föreningsrätten och agitationsmöjligheterna. Då en slagkraftig socialdemokrati småningom framträdde präglades dess inställning av önskan att frigöra sig från den traditionella anknytningen till kom-

munen — främst genom att klargöra att denna inte var socialistisk — och att samtidigt genom kritik av segrarnas grymhet och den följande repressionen tillgodogöra sig kommunens symbolvärde för delar av den franska arbetarklassen.

Av intresse är hur naturligt och självfallet kommunardernas ogärningar förstörades i den antisocialistiska propagandan. I själva verket hade dessa ogärningar inte haft tillnärmelsevis samma omfattning som illdåden under den stora revolutionens ryktbara "dagar" av upplopp och massmord. De framställdes emellertid även av klara republikaner — för vilka den stora revolutionens lovprisande hörde till den professionella retoriken — som ojämförligt ohyggliga. Den fruktansvärda hårdhet som utvecklats vid undertryckandet sökte man däremot så långt möjligt förbigå med tystnad. Även i historiska arbeten av värde kunde kommunardernas mord på gisslan utförligt skildras, medan versaillarnas tiotusentals avrättningar berördes blott med några allmänna ord.

I hela Europa blev kommunen på liknande sätt en paroll i den antisocialistiska agitationen. Då Bebel i tyska riksdagen yttrade några ord till kommunens försvar förklarade Bismarck att nu förstod man vart de tyska socialisterna egentligen syftade; under genomdrivandet av lagstiftningen mot socialismen hade man stor nytta av kommunens exempel. I Sverige finner man, det är väl känt, ständiga hänvisningar till kommunen under debatten i slutet av 1800-talet. Inte sällan blandades kommunen, socialismen och Frankrike samman hos mera primitiva iakttagare, så att den av den franska republiken krossade kommunen blev ett tecken på samma republiks fördärv. Tuileriernas brand och ärkebiskopens avrättning blev slagnummer utan motstycke.

Att kommunen fick denna roll kan dock inte skyllas blott på socialismens motståndare. Socialisterna själva bidrog lika mycket till den stora förfalskningen; de beslöt i efterhand såsom Seignobos anmärker, "att betrakta den (kommunen) som ett uppror av det socialistiska proletariatet". Detta gäller visserligen inte helt den ideologiskt utformade socialdemokratin; män som Branting och Jaurès kunde hylla kommunardernas frihetsbegär och offervilja utan att identifiera sig med dem — de betonade att kommunen inte var socialistisk. Men ett bestämt avståndstagande från kommunen var i slutet av 1800-talet knappast möjligt för en socialist. Detta berodde med all sannolikhet främst på att Karl Marx postumt sanktionerade kommunen. Hos honom finner man en relativt klart utformad kommunmyt. I den socialdemokratiska ideologin fick denna myt ingen plats, eller i varje fall ingen betydelse, även om den framtving ett slags vag respekt för kommunens insatser. Kommunisterna upptog och utformade däremot den Marxska föreställningen; denna blev — och har förblivit — ett viktigt och belysande inslag i teorin om proletariatets diktatur.

Såsom ledande man inom Internationalen hade Marx gång efter annan varnat organisationens medlemmar för att understödja ett uppror mot den nya franska regeringen; ett revoltförsök ansågs hopplöst — "en förtvivlad dumhet" — och stod för övrigt inte i god överensstämmelse med den åskådning för vilken Marx vid denna tid arbetade i strid mot sina kolleger inom rörelsen. Sedan upproret kommit till stånd under medverkan av Internationalens Parisgrupp och i all synnerhet sedan det krossats under brutala former ansåg emellertid Marx och hans anhängare det nödvändigt att solidarisera sig med de besegrade. Redan den 30 maj 1871 avgav Internationalens generalråd en av Marx författad redogörelse för "inbördeskriget i Frankrike".

Skriften är i flera avseenden belysande. Den hör till Marx' mest hänsynslöst propagandistiska och ovederhäftiga inlägg; vid läsningen av den erinras man ständigt om kommunistisk historieskrivning av i dag. Den innebar i väsentliga punkter ett totalt underkännande av vad Marx förut skrivit om utvecklingen i Frankrike, främst det med så stor orätt berömda arbetet om den Napoleonska statskuppen 1851 ("Den adertonde Brumaire"). Det i detta sammanhang viktiga är att Marx nu upphöjde kommunen till mönster för den sociala revolutionen. Kommunen var, skrev han, "i grunden en arbetarklassens regering, ett resultat av den producerande klassens kamp mot klassen av expropriatorer, den äntligen upptäckta politiska formen för genomförandet av arbetets ekonomiska frigörelse". Särskilt genom att slå ned den gamla byråkratin och den gamla armén hade kommunen banat väg för en proletariats regering — att ämbetsmännen och trupperna på Thiers' order lämnat Paris låtsades Marx inte om. Kommunen hade vidare genom att sammanknyta lagstiftning och förvaltning upphävt det representativa systemet och ersatt folkrepresentationen med folket självt — i de satser som berör denna sak är begreppsförvirringen särskilt stor och av alldeles samma art som då kommunistisk ideologi i vår tid förklarar att "det arbetande folket" (inte en regering eller en representation) härskar i Ryssland. Indirekt hävdar Marx att kommunen trots resultatet av valen till nationalförsamlingen innebar verklig demokrati. De konservativa representanter de franska bönderna valt företrädde nämligen inte deras verkliga intresse; detta intresse sammanföll med kommunens syften, och kommunen var alltså böndernas verkliga representation. "Kommunen var den sanna representanten för alla sunda element i det franska samhället och alltså den verkliga nationella regeringen." Att kommunen inte vidtog några

speciellt socialistiska åtgärder förklaras med ett slags ordlek: "Kommunens stora sociala insats var dess egen arbetsfyllda existens."

Då Marx talar om att parisarna företrädde hela folkets verkliga intresse ligger här en antydning till teori om proletariats diktatur. Detta uttryck begagnade Marx dock inte, och han betonade så starkt den allmänna rösträttens värde och det demokratiska styrelsesättet i kommunen att skriften också kan tolkas som erkännande av folkstyrelsen i ordets ordinarie mening. Lika otydlig är Engels i en tjugo år senare skriven inledning till Marx' skrift. Men han slutade denna inledning med orden: "Betrakta Pariskommunen. Det var proletariats diktatur." Därmed var en klar utgångspunkt given för kommunens infogande i kommunistisk ideologi.

Detta infogande skedde i Lenins mest berömda bok, den strax före maktövertagandet 1917 publicerade "Revolutionsen och staten". I stort sett anknyter Lenin till Marx och Engels, men han driver en av deras tankelinjer till det yttersta genom att i en bolsjevikisk revolution i Ryssland se ett förverkligande av kommunardernas ideologi; kommunen framställs som mönster för den diktatur Lenin är på väg att upprätta. De federalistiska idéerna inom kommunen bortförklaras, och denna påstås ha avsett en genomförd centralism. "Om proletariats och de fattigare bönderna tar statsmakten i besittning, organiserar sig fritt i kommuner och förenar alla dessa kommuners styrka i angrepp mot kapitalet, i krossandet av kapitalisternas motstånd, i överlämnande av privategendomen... till folket, till hela samhället — är det inte centralism?" Att kommunen inte vidtog och inte avsåg någon socialisering förbigås. Däremot betonade Lenin starkt kommunens beslut om nivellering av ämbetsmannalönerna; han utgick från detta faktum då han krävde att alla statsfunktioner "blir tillgängliga för alla

skriv- och läskunniga, så att dessa funktioner kan utföras för en vanlig arbetarlön" — en minnesvärd tanke med hänsyn till de kolossala inkomstskillnader som sedermera blivit princip i den ryska diktaturen.

Kommunen har bevarat sin hedersplats i kommunismens ideologi; förvanskningen av fakta har blott drivits till än större fulländning. Jag citerar några satser ur olika aktstycken. Vysjinskij skriver i sin "The Law of the Soviet State" (1948): "Erfarenheterna från Pariskommunen, de ryska sovjeterna 1905 och den stora oktoberrevolutionen ... är det bästa beviset för sovjetsystemets överlägsenhet över det parlamentariska systemet." "Sovjetregimen förverkligade det mål som Pariskommunen uppställt, nämligen att undanröja de dåliga sidorna i den borgerliga parlamentarismen med dess representativa institutioner, som är lika främmande för massorna som för statsarbetet."

Olika ryska uppslagsböcker från de senaste åren inleder sina artiklar om Pariskommunen på nästan samma sätt: "Pariskommunen 1871 var en arbetarklassens revolutionära regering, skapad av den proletära revolutionen i Paris. Denna regering representerade den första proletära diktaturen i världen, och den existerade under 72 dagar i Paris, från den 18 mars till den 28 maj 1871."

I en ledare till Pariskommunens hundraårsjubileum skrev Pravda: "Detta var den proletära revolutionens första blix, som upplyste planetens horisonter. Den var en föregångare till det tjugonde århundradets renande revolutionära oväder ... De höga syften som besjälade de parisiska revolutionärerna förverkligades efter några årtionden av den stora oktoberrevolutionen och de därpå följande socialistiska revolutionerna."

(De sistnämnda citaten har jag fått av Sven Vallmark).

På detta sätt har Pariskommunen — radikalt republi-

kansk och demokratisk, icke socialistisk, vagt federalistisk — kunnat framställas som mönster för en järnhårt centraliserad, all individuell frihet förkvävande byråkratisk diktatur.

I Frankrike har en rad skrifter utgivits till kommunens hundraårsjubileum. Jag nämner här endast några av betydelse. Max Gallo har i "Tombeau pour la Commune" särskilt diskuterat kommunens mytbildande betydelse. Marcel Cerf har utgivit ett antal brev och andra aktstycken rörande en av kommunstyrelsens främsta män, Edouard Moreau. Jacques Rougerie har i "Paris libre 1871" publicerat en del av sina till en doktorsavhandling syftande forskningar rörande kommunen; av särskild vikt är hans analyser av de skilda valen till kommunstyrelsen.

Boulangismen — fars eller tragedi

Efter en bättre lunch i Paris i början av 50-talet gick min fru till damrummet, medan jag skyndade ut på gatan för att få frisk luft. Efter ett par minuter blev jag orolig och återvände till kapprummet. Hon är fortfarande därnere, lugnade mig rockvaktmästaren, en distingerad herre i sjutioårsåldern. I min upprymda stämning svarade jag med att citera första raden i en av de gamla berömda visorna om general Boulanger (med "elle" i stället för "il"): "Elle reviendra quand le tambour battra." Till min häpnad fortsatte tamburmajoren med den andra versraden: "et l'ennemi menacera nos frontières", och så fortsatte vi unisont med strofens sista rader: "il reviendra, et chaun le suivra, pour cortège il aura la France entière."

Hur var det möjligt att denna visa, populär i slutet av 80-talet, levde kvar i vaktmästarens minne? Jo, hans far, en samtidigt radikal och nationalistisk arbetare — en inte

ovanlig kombination på den tiden — hade lärt sina barn några av de bortåt fyrahundra boulangistvisorna, och så stod han och jag, som sedan länge var litet road av Boulanger, och skanderade tillsammans en av de strofer som mer än sextio år tidigare i en blandning av revolt- och revanschstämmning sjöngs eller skrånades av massorna i Paris.

Två marskalkar och tre generaler har i Frankrikes historia i dagligt tal betecknats endast med den militära titeln, utan namn. "Marskalken": det var i mitten av 1870-talet Mac-Mahon, som stormat Malakoff, blivit hertig av Magenta 1859, gjort fiasko vid Sedan, krossat kommunen och blivit republikens förste ordinarie president — under 1940-talet Pétain, segraren — påstods det — vid Verdun, statschef efter nederlaget 1940, nu ömsevis porträtterad som förrädare och räddare. "Generalen": det var på hösten 1799 den från det — ännu okända — misslyckandet i Egypten återvändande Bonaparte före statskuppen och maktövertagandet i Brumaire; från våren 1886 till hösten 1889 Boulanger, som, trodde miljoner fransmän, snart skulle vända hem från förvisningen till landsorten och flykten till utlandet för att bli landets ledare; sedan början av 1940-talet de Gaulle. Av de fem "marskalkarna" och "generalerna" var det alltså blott Boulanger, som gjort totalt fiasko och vars eftermäle därför genomgående präglats av hån, ironi och förakt.

Varför blev Boulanger under några år Frankrikes populäraste man för att efter en kort glanstid förvisas till historiens skräpkammare? Det finns en betydande litteratur i frågan med stora biografier av framstående historiker som Dansette och nu senast Pisani-Ferry. Att förklara misslyckandet och skildra den misslyckade som en blandning av narr och brottsling går ganska lätt, lika lätt som det skulle ha varit att avslöja det hopplösa och gemena i Hitlers och

Mussolinis ambitioner — om de båda herrarna inte blivit diktatorer, men att göra Boulangers korta hjälteroll begrip-
lig är ett konststycke som ingen riktigt lyckats med.

Boulanger var inte besatt av maktbegär eller messianism, han var ingen eldande talare, han saknade ideologi även i uttryckets mest anspråkslösa mening, han var snarast naturligt ointresserad av politik. Liksom sina framtida, mera framgångsrika kamrater i Italien och Tyskland kan han visserligen kallas obildad, vulgär och ohejdat opportunistisk, men i motsats till dem var han civiliserad på gränsen till finess och behag och uppträdde aldrig med en övermänniskas anspråk och brutalitet.

Boulangismens allmänna bakgrund var i mycket typisk för den situation i en demokrati, som lämpar sig för diktatursträvanden. Det partipolitiska läget var prekärt. Vid 1885 års val hade monarkisterna och bonapartisterna erövrat fyrtiofem procent av rösterna, och den republikanska tvåtredjedelsmajoriteten i deputeradekammaren berodde på att regimens principiella anhängare hållit ihop vid den andra valomgång som ägde rum, då ingen riktning fått absolut majoritet i första omgången. Bland republikanerna hade de så kallade opportunisterna ett klart flertal, utan fixerat program och en erkänd ledare; den radikala, delvis socialitiska minoriteten krävde senatens avskaffande och vissa sociala reformer. Skamkänslan efter katastrofen 1870 levde kvar, med en lätt uppflammande revanschstämning; opportunisternas erövringspolitik i Indo-Kina oroadе många, dels för att den kostade tusentals unga soldaters liv, dels för att den syntes göra "Vogesernas blåa linje" alltmer avlägsen. Politiska skandaler och ekonomiska kriser av begränsad omfattning eggade både den revolutionära puritanismen och det idélösa missnöjet (mer än en tred-

jedel av vingårdarna var ödelagda av phylloxeran). Det demokratiska Frankrike var ännu mera fjärran från välfärdsstaten än Tyskland och England. Boulanger blev en samlare av, ett uttryck för den kollektiva olusten, skriver Pisani-Ferry.

Då general Georges Boulanger i januari 1886 blev krigsminister, ansågs varken mannen eller utnämningen märkvärdig. Det var under tredje republikens första decennier vanligt, att en general, om möjligt en pålitlig republikan, var krigsminister i de snabbt växlande ministärerna; Boulanger var känd som duktig officer, hade med heder deltagit i en rad fälttåg, var relativt ung (född 1837) och hade betygat sin trohet mot regimen. Till hans förespråkare hörde Clemenceau, redan vid denna tid en av radikalernas ledare. Inom den lilla krets, som närmare kände den stilige och eleganta generalen, talades det om hans charm, hans ytlighet, hans amorösa äventyr — han var gift men levde sedan länge separerad från hustrun.

På några månader blev den nye krigsministern landets mest populära dignitär. Hur detta gick till har historikerna svårt att trovärdigt förklara. Några för soldater och officerare tilltalande mindre reformer i fråga om förplägnad, samlingslokaler, permission, var säkerligen av betydelse, likaså några med schwung framförda, på en gång radikala och patriotiska tal; ryktbara blev generalens ord vid avsändandet av militär till ett strejkområde, att "soldaterna säkert skulle dela sitt bröd och sin soppa med de strejkande arbetarna".

Boulangers sinne för publicitet och reklam var kanske det viktigaste. Han höll på inbjudan flotta och allmänt hållna tal vid officiella fester, han såg till att talen blev uppmärksammade och omskrivna, hans ritter och åkturer i Paris blev snart inslag i stadsbilden. Det började bli vanligt att

hylla honom med leverop, applåder och viftningar. Vid den stora militärparaden den 14 juli 1886, magnifikt iscensatt och mera omfattande än någonsin förr, blev det klart att massorna funnit en ny idol. Då generalen red fram på sin svarta häst — den finaste han kunnat uppdriva — dånade leveropen och då han stannade framför presidentens tribun för att hälsa statschefen, var det tydligt att åskådarnas entusiastiska vrål inte gällde Grévy eller regeringen utan krigsministern. Från denna tid började man tala om boulangismen som en ny bonapartism och de republikanska politikerna frågade sig, om man borde utnyttja eller göra sig av med massans gunstling.

Under ännu ett år förblev Boulanger krigsminister i växlande regeringar. Han dokumenterade sin trohet mot republiken genom att — i vag anslutning till ett regeringsbeslut — avskeda medlemmar av familjerna Bourbon och Bonaparte ur armén. Han eggade nationalismen genom några ord om vilja till fred och beredskap till krig i samband med en obetydlig tysk-fransk konflikt på våren 1887 (Schnaebeleaffären). Man började tala om general Revansch. Generalens morgonritter blev signalen till demonstrationer, i vilka ovilja mot regimen, hjältedyrkan och längtan efter billiga och litet bråkiga nöjen smälte samman — kombinationen präglade hela boulangismen.

Vid ministerskiftet i maj 1887 var de parlamentariska ledarna — män som Ferry, de Freycinet och Floquet — på det klara med att detta spel inte längre fick fortsätta. Boulanger insattes inte i den nya regeringen utan utnämndes till kårchef i det avlägsna och stillsamma Clermont-Ferrand. Då han skulle resa från Gare de Lyon, samlades ett par hundratusen parisare för att demonstrera, och generalen måste gömma sig i ett lokomotiv, som förde honom bort från bangården. För första gången sjöngs: "Il reviendra,

quand le tambour battra.”

Från denna tid framträder boulangismen som politisk rörelse i mera egentlig mening och generalen blev först konspiratör och sedan öppet verksam agitator.

Mussolini och Hitler bidrog på ett sannolikt avgörande sätt till att forma och bygga upp fascism och nazism. I fråga om Boulanger var läget ett annat; de skilda, på en regimförändring inställda riktningarna utnyttjade Boulanger, formade och byggde upp den populära generalen till en politisk pretendent, till en man med något av ledarens karisma utan ledarens kraft och lidelse. I övrigt är likheten mellan boulangismen och senare tids nationella diktatorrörelser slående. Boulanger vände sig till eller uppsöktes av de mest divergerande grupper, monarkister och bonapartister, klerikaler, nationalister, radikaler och i viss omfattning socialister. För dem alla gällde det att vinna framgångar med Boulangers namn. Alla ville lura varandra, och generalen, eller rättare den lilla grupp av personer, som regisserade hans framträdanden, trodde sig kunna lura dem alla. Ett gemensamt program — om än så suddigt som nazismens av år 1920 — var otänkbart. Man fick nöja sig med att angripa det bestående och kräva en nyordning genom parollen ”upplösning av parlamentet, nyval, författningsrevision”.

Den samling, som sålunda uppstod kring generalen måste höra till de mest underliga och heterogena i den politiska aktionens historia. Hit hörde genom hemliga och av andra grupper inom rörelsen okända förhandlingar flera monarkistledare och pretendenten, greven av Paris; från detta läger finansierades i huvudsak propagandan, liksom Hitlers nationalsocialism subsidierades av kapitalister; en hängiven rojalistisk hertiginna skänkte tre miljoner francs.

Till de mest aktiva, då det gällde demonstrationer och mindre slagsmål — blodsutgjutelsen under boulangismen var ytterst ringa — hörde Déroulèdes patriotliga på 200 000—300 000 ungdomar; från denna krets kom den unge Maurice Barrès, vars "L'appel au soldat" är rörelsens stora epos. Till vänster stod en grupp av politiskt framträdande radikaler; denna grupp reducerades snabbt, och Clemenceau blev snart en av Boulangers främsta vedersakare. Men ett stort antal mindre kända, särskilt unga "radikaler" av mera obestämd observans gav boulangismen en flygel av passion och förbittring i den sociala reformens tecken — de fyllde ungefär samma roll som bröderna Strasser och deras anhängare under Hitlers frammarsch. Hit hörde Henri de Rochefort, före detta markis och före detta kommunard, samt några som kallade sig socialister eller syndikalister och trodde på generalen som vägröjare för en ny revolution.

Bristen på enighet och program ersattes av en agitation som genom en medlems personliga erfarenheter fick ett för Europa ganska nytt drag av amerikanism, av folklighet, banalitet, munterhet och meningslöshet: demonstrationer, trehundrasjuttio visor, tre miljoner fotografier, röda nejlikor, halsdukar, leksaker, tvålar, pipor, klockkedjor à la Boulanger, martialisk klädsel bland de mest stridbara. Man stod på gränsen till skjortornas och stövlarnas propaganda men nådde aldrig riktigt fram.

Boulangismen blev en faktor i politiken redan under generalens tid som kårchef i Clermont-Ferrand men växte i styrka, då regeringen avskedade generalen och denne på våren 1888 öppet kunde framträda som politisk ledare: hans tal och manifest betygade trohet mot republikens princip, okvädade den bestående republiken som korrupt, oduglig och odemokratisk samt begärde en ny, aldrig beskriven författning med en stark statsledning och folkvälde i förening.

Tekniken var att ställa upp Boulanger som kandidat vid fyllnadsval inom de då departementala valkretsarna. Under år 1888 ägde en rad sådana val rum; generalen segrade inte alltid, men de samlade röstsiffrorna gör det sannolikt, att han skulle ha vunnit majoritet vid en folkomröstning. Under en kort tid tog Boulanger säte i deputeradekammaren, men här hade han blott ett fåtal anhängare, och hans få anföranden var ytterst allmänna och uppenbart riktade till menigheten utanför parlamentet.

I Paris inrättade sig generalen ungefär som en amerikansk presidentkandidat före nomineringen: ett antal rådgivare, som i praktiken bestämde, en mängd tjänstemän, möten ofta i hemlighet med representanter för skilda organisationer, som fick frikostiga löften för framtiden och ofta pengar ögonblickligen, folkliga framträdanden till häst och i vagn med ett flertal frivilliga och ett litet antal betalda demonstranter som bevis på folkets kärlek till "den store ledaren", "Frankrikes räddare", "general Revansch".

Den stora skenbara triumfen kom den 27 januari 1889. Med 244 000 röster mot 192 000 segrade generalen vid ett fyllnadsval i själva Paris. Då valresultatet tillkännagavs sent på kvällen, var trängseln på Paris gator så stor, att den ordinära trafiken i huvudsak avstannade. En halv miljon människor tävlade i ropen "Leve Boulanger", "Till Elyséepalatset". Så vitt jag vet är alla skildrare av kvällen, i samtiden och senare, ense om att generalen kunnat erövra presidentpalatset och utropa sig själv till provisorisk statschef; de patriotiska ungdomarna var redo att marschera, mängden på gatorna var genomgående entusiastisk eller åtminstone välsinnad, polisen och militären ville inte eller vågade inte försvara regimen. Men generalen mottog hyllningarna utan att gå till aktion, trots att hans vänner rådde honom att slå till. Vid midnatt sade han sig vara tvungen

att gå hem från den fest som ordnades av hans anhängare — hem till madame de Bonnemains, det visste alla. En stund senare lyfte en av de trogna sitt glas: "Sedan en kvart är boulangismen på retur."

Så var det. Regimens ledare och försvarare hämtade mod, samtidigt som de förstod att snabb handling var nödvändig. En ny, hänsynslös inrikesminister, Constans, formulerade anklagelser mot generalen och befordrade till honom det falska ryktet, att han skulle häktas för obestämd tid. Generalen flydde omedelbart till Belgien med sin älskarinna, och sedan den tiden, i april 1889, levde han i Bryssel, London och på Jersey.

Anhängarna besvor honom att komma tillbaka, åtminstone till de allmänna valen i september 1889, men Boulanger vägrade. Den republikanska styrelsen blev mera bestämd och segerviss, medan boulangismen försvagades och splittrades. Vid septembervalen fick boulangisterna blott några tiotal platser, och regimens anhängare vann en vida större majoritet än 1885. Generalen stannade utomlands. Madame de Bonnemains dog på sommaren 1891, och ett par månader senare sköt sig Boulanger på älskarinnans grav. Clemenceaus ord "han dog, liksom han levde, som en underlöjtnant", är den mest ryktbara nekrologen.

Att Frankrike inte fick en förfascistisk diktatur hundra år efter den stora revolutionen berodde främst på — därom tycks samtidens iakttagare och sentida forskare vara ense — Boulangers kärlek till Marguerite de Bonnemains. Denna kärlek har i regel berörts med samma överlägsenhet och ironi som präglat litteraturen kring generalen efter fiaskot. Men den senaste och bästa biografen — Pisani-Ferrys 1969 — driver på denna punkt en annan linje. Med stöd av nyfunna papper, framför allt brev, beskriver han kärlekshisto-

rien som en stor passion, till sina följder kanske unik i politisk historia.

Boulanger hade före sitt möte med Marguerite varit en ordinär kvinnojägare; efter våren 1887, då förbindelsen med Marguerite började, var han besatt av lidelse och beroende.

Bland vittnesbörden är ett samtida brev från värdinnan på ett värdshus nära Clermont-Ferrand, där de båda älskande brukade mötas för några dagar av ensamhet. Om Marguerite kom för sent, blev Boulanger utom sig. En gång, då han fått ett telegram om tolv timmars försening, fann värdinnan honom skrikande och gråtande på golvet i sängkammaren, insvept i en av Marguerites klänningar. Paret möttes i extas, i en ömhet och upphetsning, som verkade skrämmande och rörande på de få som såg dem tillsammans utanför några halvt officiella tillställningar. Då Marguerites lungsot — sannolikt en stimulans av passionen — förvärrades under våren 1891 på Jersey tycktes Boulanger leva blott för att hjälpa och trösta.

Sjukdomen var orsaken till att de båda flyttade från Jersey till Bryssel. De levde nu knappt, på "besparingar" från segertidens vinster och Marguerites lilla kapital — ingendera kunde få sitt äktenskap upplöst. Den 16 juli 1891 dog Marguerite. Boulanger skrev den 29 september till några vänner, att han skulle skjuta sig dagen därpå.

Det finns många skickligare brev om kärlek i litteraturen, men knappast något mera övertygande. Boulanger hade sökt att leva vidare, skrev han, men för varje dag blev smärtan mera olidlig och för varje natt drömmarna om Marguerite mera pockande — kanske fanns ett svagt hopp om återseende, men "intigheten" var bättre än "detta liv i ångest".

Själv mordet utfördes programenligt; då Boulanger träffade en bekant på kyrkogården, pratade han lugnt med

denne några minuter, bad därefter om ursäkt, gick till Marguerites grav och sköt sig med militärisk precision. Såvitt bekant finns ingen film eller roman om boulangismen, Boulanger och Marguerite de Bonnemains, som gör rättvisa åt föreningen av fars och tragedi.

Nazismens franska föregångare

En rad böcker har skrivits om de antidemokratiska, "fascistiska" strömningarna under den tredje republiken, men i regel är de alltför essayistiska och otillräckligt underbyggda; det är snarare fråga om glansfulla synpunkter än om forskning. Bland de grundligare, men tillika mest ohämmat subjektiva arbetena är nazisten Walter Franks "Nationalismus und Demokratie in Frankreich der dritten Republik", utgiven 1933. Den lucka som här förelegat har nu till stor del blivit fylld. Den amerikanska historieskrivningen, som under de senaste åren givit nya och väsentliga bidrag, bland annat till juniupprorets och Kommunens historia, har presterat en grundläggande undersökning om den franska antisemitismen före Dreyfusaffären: Robert F. Byrnes, "Antisemitism in modern France". Än en gång erinras man om national-socialismens djupa rötter i andra och tredje klassens intellektuella debatt före första världskriget; nazismen framstår som en av speciella miljöförhållanden möjliggjord blomning av fördomar och önskningar som länge spirat i det fördolda.

Den tredje republiken kunde synas vara ett dåligt fält för antisemitism. Frankrike hade tidigare än någon annan europeisk stat givit judarna likställighet, och de revolutionens idéer som framdrivit emancipationen var den efter

många nederlag segrande demokratins officiella åskådning. Judarnas antal var ringa, omkring 50 000 år 1872 och 80 000 år 1900, alltså en bråkdel av den judiska befolkningsprocenten i Tyskland, Österrike och Holland; judarna, som länge förvägrats att äga land, var som på andra håll koncentrerade till de större städerna och till intellektuella och kommersiella yrken. Den successiva sekulariseringen av staten borde, kunde man tycka, motverka en rörelse som riktade sig mot en religiöst bestämd minoritet.

Under årtiondena före sekelskiftet framträder emellertid allt starkare den antisemitism som kulminerade i Dreyfusaffären. Byrnes klarlägger i detaljinfluenserna från franska ideologer och litteratörer och från Tyskland och Österrike, hur frekvensen av antisemitiska böcker och tidskrifter stegras, hur olika politiska riktningar och sociala grupper reagerade inför den småningom frambrytande hetsen. Inte minst i litteraturen avtecknar sig dessa inflytelser, både hos glömda underhållningsförfattare såsom Gyp (grevinnan de Janville) och Georges Ohnet och, i regel vagare och mera sällan, hos mästarna Bourget, Maupassant och Alphonse Daudet. Då det stora provet kom med Dreyfus skyndade akademisterna till orättvisans försvar med unga reaktionärer som Maurras och Barrès i sitt följe, inom den intellektuella eliten var Anatole France, Péguy och Gide jämte judarna Blum och Proust på dreyfusardernas sida.

I antisemitism fann de mest skilda strömningar en gemensam plattform. Viktigast var säkerligen den katolska och nationalistiska konservatismen, som identifierade judarna med ateism, främlingskap och internationalism, aningen i kapitalistisk eller revolutionärt demokratisk förklädnad. Men betydande riktningar inom socialismen gick på samma linje och kunde åberopa sig på traditioner från Fourier, Proudhon och till och med Karl Marx, vilkens an-

tisemitiska pamflett "Zur Judenfrage" översattes i en socialistisk tidning — det bör understrykas att de ledande socialisterna med Jaurès i spetsen tidigt avvisade denna propaganda. Bland de sociala grupper som stödde antisemitismen var enligt Byrnes undersökning militären, de fria yrkena, småhandlare, lägre tjänstemän och präster starkt företrädda.

På våren 1886 utgav en förut okänd tjänsteman och journalist, Édouard Drumont, den bok som blev den franska antisemitismens bibel, "La France Juive". Före årets slut hade boken — på två delar om tillsammans nära 1 200 sidor — sålts i 100 000 exemplar; Frankrikes största tidning, Le Petit Journal, publicerade den som följetong; den var med all säkerhet under detta år landets mest lästa bok. Drumont fullföljde denna framgång med en rad böcker i samma ämne, och i hans spår följde en mängd publicister och pamflettister; den antisemitiska litteraturen och journalistiken blev en makt i franskt samhällsliv. Ferdinand Brunetière, då på höjden av sitt rykte som litteraturkritiker, förklarade Drumonts väsentliga synpunkter riktiga — ännu år 1931 blev Drumont och hans bok lovprisade i ett stort arbete av ingen mindre än Georges Bernanos ("La grande peur des bienpensants").

Vid en bläddring genom "La France Juive" — att läsa den rätt igenom lär numera överstiga mänsklig förmåga — påträffas nära nog alla lögner, fördomar och fragment till åskådningar som vi lärt känna genom nazismen. Vad en jude gjort är kännetecknande för alla; de som gjort något ont kan presumeras vara judar (marskalk Masséna var antagligen jude, eftersom hans plundring av erövrade områden var onormalt stor). Judarna anklagas för societetens osedlighet, konstens pornografiska tendenser, fattigdomen, kapitalismen och krigen; de bildar en universell samman-

slutning, mot vilken de särskilda folken har svårt att reda sig. Men det mest karaktäristiska är tanken, den med nationell känsla och ett slags sentimental moralism framförda tanken att judarna gjort slut på det goda gamla Frankrike med dess sociala stabilitet, fasta livsföring och religiösa trygghet — protestanterna har hjälpt till, men judarna har varit värst. Och det onda de representerar är på en gång kapitalismen och socialismen. Judarna har förstört det gamla samhället, heter det i första delen och skapat en social fråga, men nu skall fransmännen bygga upp en ny ordning genom att expropriera judarnas egendom och "fördela den bland alla dem som tagit del i den stora kampen"; längre fram sägs det att judarna för att förstöra det gamla samhället "ställt sig i spetsen för den demokratiska rörelsen... Karl Marx, Lassalle, de främsta nihilisterna, den kosmopolitiska revolutionens ledare är judar". Å ena sidan talar Drumont alltså om judarna på samma sätt som Marx om kapitalisterna, å andra sidan i samma ordalag som konservativa nationalister använde om marxisterna.

Den sociala bakgrunden till dessa förvirrade resonemang analyseras av Byrnes liksom tidigare av många andra. Byrnes närmar sig, om också nyanserat och intelligent, den gamla teorin om medelklassens svårigheter och rotlöshet under industrialism — en teori som sannolikt innehåller en sanningskärna, men blir för obestämd genom de använda begreppens oklarhet. Uppenbar är tendensen att finna utlösning av ett utbrett missnöje i hat mot en minoritet, som genom traditionella föreställningar inbjuder till förföljelse. Till garnityret hos Drumont hör som vanligt i dylika fall en antiintellektualism som appellerar till ett blaserat förakt för tänkandet, men även vinner gehör hos sin äldre broder dumheten. Drumont hör från både denna och andra synpunkter till samma krets av passionerade och förbittrade

som Georges Sorel, men den sistnämndes galenskaper framförs med vida större kraft, talang och kunskap.

Denna äldre franska antisemitism, med politiska verkningar under boulangismen och Dreyfusaffären, appellerade också till de rotlösa och misslyckade i mera egentlig mening: bedrägliga och avslöjade bankirer, journalister utan anställning, obefordrade officerare, bankruttrade handlande. Man möter här samma blandning av asociala, förfelade, skojare och brottslingar som var den unga nazismens kärntrupp. En av de mest färgrika figurerna var den unge markis de Morès, "den förste nationalsocialisten", åt vilken Byrnes ägnar ett roligt kapitel. Genom sin rika amerikanska hustru fick Morès en farm i Nord-Dakota och försökte där skapa en kooperativ organisation för försäljning av kött till New York; han misslyckades, enligt egen senare uppfattning "på grund av judiska intriger", och var nära att bli dömd för mord (en glorifierad skildring av hans amerikanska bedrifter finns i *La Revue Hebdomadaire* 1937). Efter nya fiaskon i Indo-Kina läste han "*La France Juive*", förstod att han i själva verket var ett offer för judarna och blev ett slags politisk gangster, med nationalism, en vag socialism och antisemitism som ideologiskt bagage; han rasade mot "finansiell feodalism" och krävde femtusen francs lån från statens sida till varje arbetare, men respekterade "religion, fosterland, familj och privategendom" och vann en tid någon framgång bland både reaktionärer och radikaler. Efter det politiska fiaskot övergick han till planer på utvidgning av Frankrikes afrikanska imperium och krossandet av det judiska England; han stupade i en skärmytsling med tuareger i Algeriet 1896 och begrovs i närvaro av representanter för republikens president, utrikesministern och Paris ärkebiskop. Hos Morès finner man fascismens och nazismens praktfraser och slagnummer ut-

formade. Han hade också under Paristumulten sin lilla milis eller sitt lilla SA och föregriper därmed den stora skjortperioden: ynglingarna var klädda i sombreros och röda cowboyskjortor (minnen från Nord-Dakota) och attackerade mindre mäklaraffärer i den sociala revolutionens namn.

*

Med en organisation som vissa tider omfattade 50 000 medlemmar och en tidning vars upplaga kunde stiga till 150 000 exemplar var Action française från början av 1900-talet fram till 1944 den mest kända och ideologiskt mest verksamma reaktionära rörelsen i Frankrike. Man bildade intet parti och deltog endast i ringa omfattning i valstriderna; "handlingen" i denna rörelse, som glorifierade "aktionen", bestod nästan uteslutande i demonstrationer och bråk på gatorna vid kritiska tillfällen, i regel med studenter vid Sorbonne och (ofta betalda) sluskar från olika samhällsklasser som figuranter. Likväl var Action française något av en makt i tredje republiken, den hade internationellt lika väl som nationellt ett visst inflytande, och den har givit upphov till en omfattande litteratur. En bok av en amerikansk forskare — Edward R. Tannenbaum, "The Action française" — är såvitt jag vet det mest grundliga och objektiva arbete som ägnats rörelsen.

Varför har Action française historiskt och politiskt intresse? Jag skall här blott stanna vid ett par synpunkter. Rörelsens ideologi, nästan uteslutande formad av Charles Maurras, var, vilket inte Tannenbaum synes tillräckligt betona, en av de mest skickligt och noggrant utformade i det tidiga 1900-talets Europa. Den omfattade monarkism, nationalism, hierarkism, korporatism, antisemitism (lika

hätsk och simpel som nazismens), decentralism, patriarkalisk socialreformism, katolicism som ett nödvändigt kitt för den nationella enheten — det onda representerades av reformationen, revolutionen och romantiken. Maurras ansåg sig med matematisk säkerhet kunna visa att de mål han uppställde var nödvändiga för nationens storhet och välstånd; naturligtvis var denna ideologi full av blottor, glidningar och godtyckligheter, men som intellektuell prestation synes den mig överlägsen både fascism och national-socialism och jämförlig med kommunismen sådan dess lära fixerades av Lenin under åren före och efter maktövertagandet. Makten skulle vinnas genom en statskupp, närmast med några generaler som redskap, och sedan skulle Frankrike under en monark med en korporativ representation vid sin sida, efter att ha återvunnit Elsass-Lothringen, leva i en idyll av ordning, allmänt godtagan social differentiering, stillhet och fred. Propagandan bestod till stor del av utfall mot andra stater — främst Tyskland och England — och av angrepp mot de ledande politikerna, lika gemena som, men mera elegant formade än vad fascister, nazister och kommunister senare vänjt oss vid.

Ehuru Action françaises ledande grupp av Tannenbaum med rätta kallas kaféintellektuella, fick rörelsen betydelse i Frankrike. Den bidrog till den nationalism som förberedde revanschen, och efter krigets slut kunde Poincaré prisa Maurras som en av segerns organisatörer. Den bidrog till splittringen före och under andra världskriget — Maurras var för München och andra eftergifter mot Tyskland — och blev både politiskt och ideologiskt en av stöttepelarna för Pétains diktatur. Det låg något tragikomiskt i att Maurras, monarkisten och nationalisten, under sina sista år såg den av Tyskland upprättade regimen som ett slags realiserande av de ideologiska drömmarna.

Det internationella inflytandet är svårare att bedöma. Men uppenbart är att Maurras' doktriner påverkade "höggerradikala" riktningar i Italien, Tyskland och Spanien, att Mussolini, Hitler och Franco indirekt mottog impulser från de franska ideologerna. De grupper som före segern företrädde fascism och nazism liknade skaran kring Action française: misslyckade intellektuella, löst folk av den typ som efter läsning av några sidor auktoritativt svammel anser sig besitta en världsåskådning, borgare som längtar efter den gamla goda tiden, ett fåtal arbetare av den kategori som Marx kallar trasproletariat. Detta förklarar att Maurras, den franske nationalisten framför andra, med jämnmod, nästan med glädje, kunde se Frankrike kuvat av Tyskland och Italien — nazisterna och fascisterna var dock andligt befryndade, och så kunde mannen som förkunnat "Frankrike först" anslå triumfatoriska tonfall inför fosterlandets undergång.

Georges Clemenceau

Både inom och utom Frankrike lär Georges Clemenceau (1841—1929) framstå som den tredje republikens främste ledare. Han var med redan 1870 och röstade mot Elsass-Lothringens avträdande och sedan var han under femtio år i förgrunden av politiskt handlande och politisk debatt, främst som medlem av deputeradekammaren eller senaten, under korta perioder endast som tidningsman och agitator. Han kallades ofta "Tigern" och ministerstörtaren och det påstods att hans polemiska insatser störtat tio eller femton regeringar; om han verkligen gav dödsstöten eller bara genom ett ursinnigt inlägg markerade en regerings fall är svårt att bedöma.

Först 1906 nådde han den officiella makten och förblev ministerpresident i nära tre år, en av de längsta regeringarna i republikens historia. Kriget medförde apoteosen: i november 1917 blev han vid sjuttiosex års ålder konseljpresident och kunde ett år senare proklamera Frankrikes totala seger. Att han som orator och debattör hörde till de stora krigsledarna är ostridigt; hans svar på alla interpellationer "jag för krig" har blivit klassiskt. Då han i början av 1920 inte valdes till president, lämnade han efter hand politiken men levde ännu i nära tio år i en blandning av idyll och ilska.

Litteraturen om Clemenceau är varken rik eller betydande. Några arbeten är anekdotiska memoarer eller, såsom Wormser år 1961, pedantiska anteckningar och kommentarer. På senaste tiden har två böcker väckt uppmärksamhet. Philippe Erlanger har utgivit en stor biografi, delvis byggd på förut okända aktstycken, men utan förmåga att ge en helhetsbild och en genomförd karaktäristik, "Clemenceau". I en lika väldig volym har man samlat de sjuhundra brev som Clemenceau från 1923 till 1929 skrev till en väninna, fru Marguerite Baldensperger, gift med en professor vid Sorbonne. Breven innehåller dock nästan uteslutande långrandiga notiser om brevskrivarens hälsa och dagliga sysselsättningar; ett amoröst inslag kan spåras men det förefaller osannolikt att en kärleksförbindelse i mera teknisk mening skulle ha uppstått mellan kontrahenterna.

På 1870-talet var det ännu vanligt att man på högerhåll (huvudsakligen monarkister av skilda schatteringar) ropade "Leve Frankrike!", medan den med knapp majoritet segrande vänstern stred under fältropet "Leve republiken!" Redan vid denna tid undertecknade Clemenceau ett valmanifest med båda parollerna "Leve Frankrike, leve republiken!", en formulering som småningom blivit nästan obli-

gatorisk och som de Gaulle måste ha använt i hundratal tal och proklamationer. Något säger detta om Clemenceaus allmänna idéer.

Clemenceau tillhörde en högborgerlig familj med radikala och revolutionära traditioner; Saint-Just och Robespierre var kretsens hjältar. Den nationella känslan, med föreställningar om fransmännen som kulturens och frihetens bärare framför andra folk var lika självklar som känslan för republiken, ett begrepp som främst omfattade hat mot monarki, aristokrati, kyrka och — kan man med en viss överdrift säga — konservativa och religiösa ideologier. Men i övrigt fanns knappast någon bestämd åskådning hos Clemenceau. Han krävde reformer som kunde betecknas som radikala från författningspolitisk synpunkt — bland annat senatens avskaffande. Han arbetade för obligatorisk, religionsfri undervisning och total brytning mellan stat och kyrka. Han pläderade, om också med mindre energi, för sådana ekonomiskt-sociala reformer som inkomstskatt, miniarbetsdag och andra åtgärder till arbetarnas förmån, samtidigt som han tog avstånd från kollektivism och socialism. Han verkade därför i huvudsak inom mellangrupper, särskilt det på 1890-talet bildade radikalsocialistiska partiet, som gav en bred ram för skiftande meningar och ombytlighet i hållningen till sittande regeringar.

På detta sätt kunde Clemenceau med sin ojämförliga förmåga av ursinne och polemisk tillspetsning bli en idealtypisk deltagare i det politiska spel som under årtionden kretsade mera kring regeringsskiften och speciella stridsfrågor och skandaler (Boulangerkrisen, Panama, Dreyfus-affären) än kring sakliga reformer. Själv yttrade han en gång till sin bror att han "försuttit sitt liv" och hamnat i dilettantism och många iakttagare har hävdat att hans kunskaper i sakfrågorna var begränsade och att hans stän-

digt upprepade paroll om handlingens primat lätt blev ett försvar för en opportunism, som dock alltid förenades med mod att ta ställning utan intriger och tveksamhet.

Clemenceau sade sig ofta älska mänskligheten och framför allt dess ädlaste företrädare, det franska folket. Men han hörde till de inte sällsynta gestalter, som älskar en gros men avskyr i detalj. Han föraktade nästan alla politiker, som han samverkat eller slagits med, Gambetta, Jules Ferry, Millerand, Briand, Poincaré, Tardieu; kort före sin död skrev han till sin väninna, att han äcklades inför den grupp som styrde Frankrike. Men hans förakt, både moraliskt och intellektuellt, omfattade inte bara kolleger och medtävlare utan nära nog alla människor, utom applådörer, tysta frontsoldater med tårar i ögonen inför regeringschefen, omtänksam betjäning och hängivna kvinnor. Mänsklighetens dumhet kunde inte försvinna annat än med dess undergång, är en typisk fras ur hans korrespondens.

Själv tycks människoföraktaren ha saknat svagheten att någon gång inräkna sig i mänskligheten, med dess tarvlighet och elände. Han stod alltså nära "övermänniskan", likväl utan att kombinera föraktet för andra med den till vanvett gränsande självglorifiering som är vanlig i dylika fall. En av de bästa saker han skrivit, det lilla skådespelet "Le Voile du bonheur" beskriver hur en blind härskare återfår synen och plötsligt ser bedrägeriet och gemenheten hos sin omgivning; man misstänker att Clemenceau kände sig som denne härskare, med synens gåva livet igenom.

Det finns skandalösa och pinsamma drag i Clemenceaus liv som biograferna berör så kort och lätt som möjligt. Då han i början av 1890-talet av sina motståndare stämplades som en korrumberad agent för England, och därigenom förlorade sitt mandat i Var, var detta naturligtvis en grov lögn, och det lär över huvud inte kunna fastställas att Cle-

menceau i sitt politiska framträdande påverkades av finansiella transaktioner. Men det är ostridigt att han mottog ekonomiskt understöd för sin tidning och därmed också för sin höga livsföring. Bankiren Cornelius Herz skänkte honom stora summor, sannolikt utan alla villkor men under sådana omständigheter att Clemenceau måste känna sig stå i obligation till den politiskt verksamme kapitalisten.

Under några år på 1860-talet bodde Clemenceau — efter att ha deltagit i halvt revolutionära uppträdanden i Paris — några år i Amerika och gifte sig med en amerikansk flicka. Själv var Clemenceau en från bordeller till societet verksam kvinnojägare men då han lyckades få fast hustrun i en komprometterande situation, använde han den då ännu gällande napoleonska lagstiftningen till att få omedelbar skilsmässa och hustrun först dömd till fängelse och sedan skickad tillbaka till Amerika under förödmjukande villkor.

Draget av brutalitet framträder vid många tillfällen, i utmaningarna till duell, i de personliga oförskämdheterna — ”jag känner er inte längre”, ”om ni skriver till mig, skickas breven tillbaka oöppnade” — i förföljelsen av gamla konkurrenter som Caillaux och Malvy. Då krigsinvaliderna några månader efter krigets slut demonstrerade för högre understöd, lät Clemenceau polisen slå ned opinionsyttringarna; att skingra krymplingar med batonger väckte åtminstone under några dagar indignation.

Den som läst åtskilligt om och av Clemenceau men inte upplevt hans stora triumfer, har svårt att känna någon starkare beundran och ännu mindre sympati. De utgivna talen och skrifterna är i regel fyllda av enkla, energiskt och retoriskt utformade tankar, med många upprepningar och högljudda banaliteter. Vad man anar av storhet är framför allt modet, fysiskt och moraliskt, och en så total egocentricitet att hänsyn och medkänsla blev otänkbara. Till sin ålders

väninna skrev Clemenceau en gång att han skulle hjälpa henne att leva och att hon skulle hjälpa honom att dö. Det låter prydligt, men man tvivlar på sanningen, på att det för Clemenceau någonsin var svårt vare sig att leva eller att stå inför döden.

Förmyndares olika skepnader

Förtryck utövas alltid i de förtrycktas intresse. Förtryckarna åtar sig i godhet, självuppooffring och ansvars känsla det tunga värvet att leda och fostra. De förtryckta bör vara tack-samma men vänder sig ofta i oförstånd, självöverskattning och trots mot de styrande som därför måste få de styrda att inse lydnadens och underkastelsens värde. Förhållandet kan jämföras med relationen föräldrar och barn; att forma de unga genom exempel, undervisning och aga är föräldrarnas plikt.

Denna förmyndartanke ingår sedan årtusenden i härskande politiska ideologier. Axel Hägerström har i en uppsats hävdad, att idealiseringen eggat och skärper självsäkerheten och maktviljan. Frågan är knappast möjlig att besvara, eftersom man svårigen, sedan människor började använda allmänna talesätt, kan finna exempel på härskande grupper, som sagt sig styra av begär efter makt, prestige och rikedom. De idealistiska uttryckssätten har blivit obligatoriska tillbehör för alla dignitärer och all överhet, för kejsare, kyrkolezare och ministrar, för överklass mot underklass, för vita mot svarta, för ämbetsmän mot vanligt folk.

Mosca och Pareto utformade i slutet av 1800-talet elit-teorin, vars kärna var att ett fåtal alltid styrde massan och som betecknade detta fåtal som eliten. Meningen var inte att detta fåtal var en elit i ordets vanliga betydelse, att det

var de bästa som styrde — ehuru elitteorin ofta, vilket särskilt irriterade Mosca under fascismens välde, givits denna innebörd. Särskilt av Pareto utvecklas tanken om de växlande eliterna; den härskande gruppen måste enligt Pareto besitta en ovanlig förmåga av egenrättfärdighet, beslutsamhet och hårdhet och då efter en tids styre dessa egenskaper förslappades, var tiden mogen för en ny elit, en ny styrande klass. Paretos bevisföring bygger för övrigt, liksom många berömda teorier i liknande genrer, på ett fåtal godtyckligt valda exempel och ter sig mera som en tankelek än en vetenskaplig ansats.

Den gamla överhetsideologin före demokratins framträdande är den idealtypiska varianten av förmynderskapets princip. De härskande — monarker, aristokrati, kyrka, förmögna — hade rätt att styra på grund av sin allmänna överlägsenhet; i förtunnad form är denna tankegång ett inslag i den efter den franska revolutionen utformade principiella konservatismen ända fram till senaste tid. Till de stora föregångarna hör Platon med sin motivering för styrelse genom en grupp av äldre män (undantagsvis även kvinnor), som inte bara skulle bestämma statens beslut utan också inge medborgarna en passande uppfattning, varvid lögnen och bedrägliga redogörelser uppfattades som verk samma och anständiga medel. De reaktionära dragen i Platons statsteori har först under senare tid med kommunism, fascism och nazism som åskådningsmaterial med skärpa avslöjats av några idéhistoriker (Fite, Popper, Crossman). I mera primitiv form var förmyndarlinjen härskande under årtusenden; man jämförde de styrande med föräldrar och de styrda med barn, betonade orimligheten i att folk utan politisk, ekonomisk och social kompetens skulle få delaktighet i styrelsen, utnyttjade de religiösa lärorna som bevis för det beståendes gudomliga sanktion. Statens mål var att för-

valta, inte att reformera och revolutionera och denna förvaltningslinje var central för den konservativa utrustningen. I den mera medvetna konservatismen ingick ofta (liksom i patriciernas förkunnelse för plebejerna i det gamla Rom) föreställningen att de härskande och de behärskade utgjorde en enhet och att alltså de härskande i *verkligheten* företrädde hela folket (eleganta illustrationer till denna tankegång finns exempelvis hos Renan och Dostojevskij). Sin mest extrema form fick detta slags konservatism i Förenta staterna under tiden närmast före inbördeskriget då det bland söderns talesmän var vanligt att upphöja slaveriet och att betrakta slaverna som slavägarnas skyddslingar.

Förmyndarlinjen blev självfallet efter hand en hörnsten i kolonialismens ideologi. Jag citerar här endast några uttalanden som jag kommit att observera under den senaste tiden. Konseljpresidenten Ferry, entusiastisk liberal och demokrat, uttalade i ett försvar för erövringskriget i Indo-Kina på 1880-talet: "De europeiska nationerna har gentemot de infödda folken en hög civilisatorisk plikt... Den högre rasen erövrar inte i avsikt att utnyttja de svaga utan för att civilisera dem och höja upp dem till sitt eget läge." Han sekunderades av högermannen och monarkisten greve de Mun: "Om vi har rätt att verka bland dessa barbarer, är det på grund av vår plikt att civilisera dem." Engelsmannen Benjamin Kidd, vars uppfattning prisades av Viktor Rydberg: "Det första steget till lösning av det problem som är framför oss är helt enkelt att förstå, att vi i vårt förhållande till tropikernas invånare har att göra med folk, som representerar samma stadium i mänsklighetens utveckling som barnet i individens utveckling... Förvaltningen av tropikerna har karaktären av ett civilisatoriskt förtroendeuppdrag och måste skötas med full känsla för det ansvar, som

ett dylikt förtroendeuppdrag innebär.”

En ståtlig kombination av förmyndarföreställningar finner man, då engelska kapitalister och godsägare för hundra år sedan på en gång talade om sin kristliga och faderliga välvilja mot Englands fattiga — mot miljonerna svältande i East End och på Irland — och med samma talesätt uppmanade engelsmännen att fostra de undertryckta folken i Asien och Afrika. Men det förtjänar tilläggas, att förmyndarideologin finns kvar bland de från det koloniala styret frigjorda folken, där en härskande grupp använder samma formuleringar som de forna härskarna.

Med framstegstron, sekulariseringen och kraven på en omdaning av samhället uppstod en ny variant av förmyndartanken. Det gällde inte längre att förvalta en stat genom en kvalificerad överhet utan att reformera eller revolutionera i stor stil. Den amerikanska ”revolutionen” var av relativt ringa betydelse på denna punkt; målet var frigörelse från England under bevarande i stort sett av den bestående sociala ordningen. Den franska revolutionen innebar en brytning med tidigare tänkande av helt annan art. Många av dem, som krossade monarkin och feodalismen, drömde om en social omvälvning, om vad som senare kallades socialism, med inte bara legal likställighet och allmän rösträtt, utan kollektiv ekonomi och ekonomisk jämlikhet.

Men bland de massor, till vilka man vädjade, var det svårt att vinna förståelse eller ens ett elementärt begripande. Hur skulle dessa massor, efter hand främst industriarbetarna, förmås att inse sitt eget intresse, att identifiera sig med de nya och avgörande framsteg, som var de upplysta radikaler-nas mål? I detta läge uppstod en ny förmyndarteori, som tidigare skymtat blott i kortvariga försök till en omstörtning. Det var nödvändigt att styra underklassens tänkande i den rätta riktningen, ja, att genom från ovan organiserad upp-

lysning och propaganda göra de "riktiga" idéerna till massans idéer.

Talmon har i sina lysande arbeten skildrat denna ideologiska omvälvning särskilt bland franska radikaler och socialister. Allmän rösträtt var inte nog i ett folk av okunniga och skevt indoktrinerade; det framgick av valen, klarast kanske av valen av president och representation 1848. En omvälvning skulle visserligen sikta till demokrati, men den måste börja med de upplystas välde, med en regim, som avslöjade falskheten i vad kyrkan och staten lärt folket och gav folket den åskådning, som *verkligen* motsvarade dess behov.

I en variant av marxismen och i en rad andra socialistiska teorier uppstod sålunda den ideologi, som blivit ryktbar och framgångsrik under beteckningen "proletariatets diktatur" och som mer eller mindre klart förkunnar att man först måste ha en diktatur över folket och proletariatet — en de visa männens eller, artigare uttryckt, det "medvetna proletariatets diktatur" — för att sedan, efter reformer och propaganda, nå en politisk likställighet, som genom övergångstidens åtgärder måste, liksom i den lyckade gamla överhets- och överklassesstaten, närma sig politisk likriktning.

De förmyndarideologier som jag har berört ägde, trots alla överdrifter och excesser i praktiserandet, ett mått av rationalitet eller sunt förnuft. De ständiga parallellerna mellan föräldrar och barn, respektive styrande och styrda, var till en viss grad vettiga: de härskande i överhetsstaten var något mera bildade än sitt totalt okunniga följande — även om "bildningen" till stor del bestod av villfarelser, vidskepelse och allsköns galenskap — slavägarna stod i samma hänseende högre än sina slavar, de koloniala förvaltarna hade

en grad av saklig utbildning, som var främmande för de undertryckta folken, socialisterna i och utanför Internationalen var ojämförligt kunnigare än de arbetare, som de sade sig representera. En svensk socialistisk agitator, som vid ett agitationsmöte bland arbetare mötte invändningar, påstås ha brutit ut med orden "håll käften, djäkla busar, när man vill hjälpa er". Orden speglar en väl begriplig hållning bland de välsinnade förmyndarna från Platon till Hinke Bergegren.

Den demokratiska åskådningen hävdar att folket, i varje fall vid ett visst utvecklingsstadium, kan styra sig självt genom fritt valda representanter utan karaktären av genom viss status legitimerade förmyndare. De diktaturer, som framgått ur demokratier, har främst varit resultat av ekonomiskt-sociala kriser och av dessa betingade skärpningar i de politiska konflikterna. Då dessa diktaturer, i huvudsak efter segern, utformat förmyndarideologier, har föreställningar om en permanent bestående social rangskala varit av ringa betydelse. Man har helt enkelt förklarat de styrande bilda en elit — en samling av de bästa i landet; i fascismen talades om en nationell elit, i nazismen mera om en biologiskt betingad raselit.

Denna förtunning av förmyndarideologin går till det yttersta i de senaste årens förkunnelse. I demokratier med allmän rösträtt, total politisk yttrandefrihet, ett mått av obligatorisk upplysning, som gör sakliga ställningstaganden möjliga, med allmänt välstånd eller i varje fall frihet från fattigdom som allmänt godtagna mål, påstår sig en minoritet ha rätt att överta makten med motiveringen att den ensam representerar den *medvetna* rättfärdigheten.

Därmed har förmyndarideologin nått sin perfektion: man har rätt att styra, därför att man har rätt över huvud, och av samma skäl är man berättigad att bruka våld och att

besvara toleransen med intolerans. Förmyndarna förvandlas till profeter och elitteorin blir, på ett helt annat sätt än hos Platon och andra ett anspråk på förmynderskap genom inspiration. Maktviljan motiveras med en kvasireligiös kallelsetro.

Demokrati, eliter och våld

Med demokrati menar vi i regel helt enkelt ett statsskick i vilket styrelsen och representationen bygger på allmän och fri rösträtt. I systemet ingår alltså de medborgerliga friheter — i fråga om möten, organisationer och debatt, som gör en tävlan mellan skilda grupper möjlig. Det finns gränsfall som kan diskuteras, men i det hela är definitionen i nuvarande läge fullt tillräcklig för att särskilja demokratin från konkurrerande statsformer. Stundom framträder, även bland statsvetenskapliga forskare, en tendens att beteckna det här angivna demokratibegreppet som liberalt, till skillnad från den "demokrati", som förkunnas av diktaturens ideologer; det är svårt att förstå denna eftergift inför diktatureernas försök att förgylla sin maktkoncentration och sin ofrihet med det sedan århundraden prestigeladdade ordet demokrati.

Ett annat, demokrativänligt språkbruk är lika ägnat att leda till misstag och suddighet. Demokrati är, säger man, styrelse enligt folkviljan; styrelse, enligt Lincolns ryktbara fras, "av folket, för folket och genom folket". Uppenbart är dock, för att stanna vid en enda synpunkt, att en folkvilja i meningen av en allmän, eller någorlunda allmän vilja inom folket, sällan eller aldrig finns, och att demokratin vore meningslös, om en sådan vilja förelåg. Demokratin förutsätter tvärtom, att meningarna är delade, att skilda opinioner både i dagsfrågorna och på lång sikt strider om väljarnas

gunst, och att den majoritet, som uppstår i en viss fråga, i regel är både knapp och grundad på kompromisser. Man har därför med all rätt hävdad, att demokratin är stridens och splittringens statsform, att maktkampen ofta förstörar och skärper motsättningarna och stimulerar känslan av miss-tanke och fientlighet. Men i de flesta stater har demokratin lyckats bevara det minimum av värdegemenskap, som innebär, att det stora flertalet godtar och följer de demokratiska spelreglerna.

Föreställningen att staten skall styras i enlighet med, eller i varje fall inte i strid mot folkviljan är inte någon demokratisk specialitet. Politiker och ideologer har, sedan ett mera artikulert språkbruk på dessa områden uppkommit, sagt sig ha stöd i folkviljan och detta begrepp har i sin metafysiska otydlighet kunnat brukas utan risk för dementier. Ett slött och passivt godtagande av styrelsens påbud kunde även i en-väldiga monarkier anföras som bevis på folkviljans anslutning.

Inte ens de ryktbara revolutioner, som varit steg hänemot folkstyrelse i vår mening, jävar uppfattningen att de härs-kande alltid kunde påräkna stöd eller åtminstone underkas-telse hos den stora massan. Det har, naturligtvis utan möj-lighet att komma till säkra resultat, diskuterats hur många som stod bakom Cromwell 1650, de amerikanska frihets-männen 1780, de franska revolutionärerna 1790. I varje fall blott en minoritet; i USA tycks man vara ganska överens om att en tredjedel var kungatrogen, en tredjedel revolutio-närer och en tredjedel likgiltig. Nya regimer tillkom under hänvisning till folkets intresse och vilja — medan "folket" sökte personlig trygghet och snabbt underkastade sig segra-ren. De flesta var, som en engelsk diplomat i Paris under in-bördeskriget sade om sig själv, "händelsernas ödmjuka tjä-nare".

För demokratins ideologer stod det i regel klart, att styrelse genom allmän och fri rösträtt inte gärna kunde leda till enighet, och att därmed begreppet folkvilja var svårt att tillämpa på den nya statsformen. Den mest berömda utvägen ur dilemmat — fortfarande anlitad någon gång — var en ordlek av Rousseau. Majoritetsviljan var, skrev Rousseau, i själva verket detsamma som folkviljan, eller den allmänna viljan, de röstande önskade i själva verket inte hävda en egen mening utan ta reda på den allmänna viljans beskaffenhet; minoriteten övergick därför omedelbart efter avgörandet till majoriteten som befanns ha rättare bedömt den allmänna viljans innebörd. I mera trivial form innebär tanken endast, att alla sätter demokratins bestånd högre än en framgång i det enskilda fallet.

För de ideologiska diktaturer, som upprättats under 1900-talet har tanken på folkviljans förverkligande likaledes varit central. Man har emellertid inte i främsta rummet utgått ifrån faktiskt existerande opinioner, utan genom den nya regimen velat skapa eller frigöra den sanna folkviljan, som motsvarar härskarnas ideal och som, enligt det ideologiska mönstret, tidigare inte kunnat bli medveten för det stora flertalet.

För att nå detta mål har maktövertagandet måst förenas med en diktatur, som ger den elit som företräder den sanna folkviljan ett obegränsat välde, och med en propaganda som gör den nya eller sanna folkviljan tillgänglig för alla, alltså skapa total lydnad och hängivenhet gentemot de styrande. På denna punkt är kommunismens, fascismens och nazismens ideologier praktiskt taget identiska, även om målsättningarna i övrigt varit helt olika.

Det synes sannolikt att dessa regimer mer än några andra lyckats förverkliga idén om den allmänna viljan, om en enhetlig folkvilja. Man har, enligt Mussolinis lösenord, för-

enat "makt och samtycke". Propagandan och den hänsynslösa bestraffningen av all opposition, ja, av varje tecken på bristande hänförelse, har naturligtvis inte kunnat förintä allt missnöje, men för en överväldigande majoritet har avslutningen, följsamheten eller den plågade underkastelsen blivit självfallna, nästan omedvetna attityder. Härskarna har kunnat svika sina utfästelser, kasta om sin politik, begå masskonfiskationer och massmord — folken har lytt lika blint som zuluerna under Tshakas tyranni.

En liknande, kanske än mera markerad identifikation av härskare och behärskade tycks man finna inom vissa av de rörelser, som kämpat för nationellt oberoende mot koloniala regimer. Det gemensamma syftet har skapat en sammanhållning, som stärkts av subordinationens nödvändighet i en krigssituation, och då oberoende nåtts, har ofta rörelsens ledare nästan självfallet blivit den nya statens diktatorer.

I en diskussion med afrikanska studenter i början av 1960-talet fick jag ett mycket starkt intryck av att en dylik identifikation eller sammansvetsning verkligen är möjlig. I ett föredrag om demokrati hade jag, ganska försiktigt med tanke på åhörarnas ursprung, påstått att den fria debatt som är demokratins kärna krävde en viss kunskapsnivå och alltså en någorlunda allmän läskunnighet. Mot denna tanke reste studenterna från en rad afrikanska stater — eller blivande stater — starka och, därom blev jag övertygad, ärligt menade invändningar. Deras folk var ju alldeles eniga, förklarade de, varför behövdes då politiska debatter eller ens läskunnighet. Liknande deklamationer om enighet — dock aldrig förenade med försvar för analfabetism — har jag hört av kommunister, fascister och nazister, men jag har aldrig trott på deras ärlighet, i detta fall var jag säker på att debattörerna trodde på sina egna ord. Det är på detta stadium

av låt oss säga okunnighet eller primitivitet, som begreppet folkvilja kanske kan ha full täckning som stöd för de styrande.

*

Den som säger organisation säger oligarki. Denna berömda sentens kommer från den tysk-italienske sociologen Robert Michels. Det ligger uppenbarligen något riktigt, eller åtminstone rimligt i detta påstående. I en organisation, antingen staten, ett parti, en sportförening eller ett bolag, utses en grupp personer som bär en större del av ansvaret än de andra — ett parlament, en regering, en styrelse, ett verkställande utskott, direktörer. Tankegången kan fullföljas: även inom den styrande gruppen finns alltid några, som genom skicklighet, energi eller social och ekonomisk position får större inflytande än kollegerna. Fullständig reell jämlikhet kan inte genomföras så länge människorna är olika.

Dessa reflexioner har av en rad teoretiker och politiker trappats upp till ideologier, till läror om statsmaktens sanna väsen. På vanligt sätt har man förvandlat det snusförnuf-tiga och triviala till åskådning och system, till festlig och fängslande galenskap. De styrande i staten, hur denna än är organiserad, består alltid, förkunnar man, av en liten härskande grupp, medan den stora massan saknar allt inflytande.

Dessa läror brukar sedan ett halvsekel eller mera sammanfattas under beteckningen elitteorier. Ordet elit är inte bra, ty många lärofäder i genren menar inte, att det är de "bästa" (vad nu detta innebär) som styr, men ordet har vunnit sådant burskap, att vi är tvungna att använda det.

De egentliga, mera extrema elitteorierna, som jag här

först ska stanna vid, behandlas i ett nyligen på svenska utkommet arbete av den engelske professorn Geraint Parry, "Politiska eliter". Parry ger utmärkta kritiska referat; min enda reservation är att han är väl respektfull mot berömdheterna på området.

Som den förste elitteoretikern, eller i varje fall den förste under senare tid, brukar man beteckna Gaetano Mosca, italienare, som på 1880-talet i flera skrifter, främst "Den styrande klassen", sökte visa att under alla styrelsesystem, alltså även i demokratin, är det en liten, väl sammansvetsad grupp eller klass som utövar den politiska makten. Intrycket av Moscas bok är att folkstyrelsen är blott ett sken, att rösträtt och medborgerlig frihet inte innebär några väsentliga förändringar.

Mera elegant och i detalj utformad, mera extrem och betydelsefull är fransmannen Vilfredo Paretos elitteori inbyggd i ett allmänt sociologiskt system. En främst av psykologiska egenskaper bestämd grupp utgör överallt den styrande eliten; de maktlystna, medvetna, listiga. Eliten sammanhålles av och vädjar till starka och primitiva känslor eller instinkter (ambition, avund, fruktan och så vidare) men den måste också genom derivationer (idealism och illusion) göra massan belåten och hängiven; "intet är så praktiskt som idealet" lyder en av Paretos extravaganta formuleringar. Pareto indelar de härskande i lejon, de starka och primitiva, och rävar, de listiga och övertalande.

I den historiska utvecklingen ersättes en genom slapphet och osäkerhet förbrukad elit periodiskt av en annan, men detta innebär inte någon stor förändring eller något framsteg utan blott att en härskande grupp får vika för friskare och mera hänsynslösa maktsträvar. (En god sammanställning av Paretos elitteoretiska uttalanden finns i "The rise and fall of the elites," utgiven av Hans Zetterberg.)

Elitteorin i denna gestaltning, fullföljd och imiterad särskilt på konservativt håll, användes som vapen mot demokrati och socialism. Vad tjänade det till med folkliga rättigheter om realiteten förblev oförändrad? Marxismen bjöd på framsteg genom en klasskamp, som efter några väldiga trappsteg förde mänskligheten till idyll; enligt Pareto och hans eftersägare var kampen om makten från det stora flertalets synpunkt meningslös. Främst kom emellertid elitteorin att ingå i fascismens arsenal. Man kan med någon överdrift tala om två skikt i fascismens ideologi. Den mera folkliga förkunnelsen talade om en nationell elit som genom Mussolini kom till makten. En något mera esoterisk lära anknöt starkare till Paretos ödsliga formuleringar; det gällde för de medvetna och hårda att nå styret och bevara det genom hänsynslös kraft, men även genom eldande illusioner. Mussolini kunde spela på en gång våldsam italiensk patriot och genomsådande övermänniska.

I sitt arbete tar Parry upp även en rad elitteorier av mindre räckvidd och mera begränsat perspektiv. Så Robert Michels, vars lysande försök att visa den tyska socialdemokratins oligarkiska karaktär blev en etapp på vägen till fascism och italienskt medborgarskap. Så James Burnham, vars under andra världskriget utgivna arbete "The Managerial Revolution" hävdade att direktörerna, industriledarna, var kallade att härska i de högt utvecklade staterna och att de samtida diktaturerna bekräftade denna tes. Så C. Wright Mills, som under Eisenhowers presidentur skildrade generalerna, direktörerna och politikerna som en klass av diktatorer och därmed blev en av nyvänsterns inspiratörer. Alla dessa teorier framstår som orimliga generaliseringar på en grundval av välkända och enkla fakta.

Vid möten med några elitteoretiker har jag kunnat märka hur de passionerade ideologiska perspektiven under en

lugn samvaro kan trappas ned till beskedlig förnumstighet. Under studier av fascismen under 1920-talet hade jag långa och trevliga samtal med Mosca, pensionerad professor och senator. Han avskydde fascismen — samtidigt som han retade sig litet på att Pareto och inte han själv betraktades som elitteorins grundare — och betonade att hans ryktbara bok fastställde vissa tendenser men inte fick fattas som ett angrepp mot demokratin eller ett försvar för fåtalsvälde. En rad möten med Burnham tjugo år senare gav samma intryck: den store ideologen skar bort överdrifterna i sin lära och var lite platt förständig i stället för genialt schematisk.

*

Utan ideologiska ambitioner och metafysiska övertoner har statskunskapen under de senaste årtiondena närmare sökt fastställa hur makten i praktiken utövas i demokratin, vilka grupper som har relativt stort inflytande även under allmän och fri rösträtt. Det är vanligt att kalla de grupper som befinner sig ha ett stort inflytande eliter, även om denna beteckning har föga gemensamt med de föreställningar om en styrande klass som är grundläggande för elitteorierna av mera gammaldags typ.

En enkel metod att angripa detta problem är att fastställa representationens och regeringens sammansättning under skilda skeden. Undersökningar av denna art har gjorts i flera länder, bland annat i Sverige och England.

I Sverige har representationen både före och efter demokratins genombrott varit relativt folkligt sammansatt: bönder och under senare tid arbetare har suttit i andra kammaren i stort antal, även om på senaste tid de politiskt framträdande arbetarna i realiteten blivit yrkespolitiker och inte

verkat inom sitt ursprungliga yrke. Detsamma gäller i relativt hög grad för den svenska regeringens sammansättning, särskilt naturligtvis inom socialdemokratien.

I England har av gammalt de socialt och ekonomiskt högtstående grupperna varit dominerande, till stor del även inom arbetarpartiet, men en "demokratisering" har försiggått sedan labour blev ett av huvudpartierna. Utvecklingen klarläggs för Englands del i ett arbete av W L Guttsman (1963).

Karaktäristiskt är ett uttalande av Anthony Eden från 1928:

"Vi har inte kommit fram till ett demokratiskt styre i dag. Vi har aldrig haft det, och jag vågar påstå inför våra ärade kolleger inom oppositionen, att vi aldrig kommer att få det. Vad vi har gjort genom framsteg och reformer är att bredda basen för oligarkin."

Det är att märka att Eden i dessa ord närmast tänkte på representationens och regeringens sociala sammansättning och naturligtvis inte förnekade att England styrdes enligt demokratiska principer.

I flera demokratier, kanske främst USA och Frankrike, har advokaterna i stor omfattning blivit företrädare för de skilda riktningarna i partistriderna och representationen medan antalet arbetare och jordbrukare inom de högre politiska kretsarna varit ytterligt ringa.

Av större räckvidd är ett annat sätt att ta upp demokratiens elitproblem. Man undersöker valdeltagandet och den politiska aktiviteten över huvud inom skilda folkgrupper. Man fastställer vilka som är ledande inom partierna och de statliga och kommunala organen, man söker mäta intensiteten i skilda medborgargruppernas politiska engagemang och klarlägga rationaliteten i detta engagemang, det vill säga i vilken omfattning röstning och politiskt uppträdande över

huvud svarar mot en personlig övertygelse.

Dessa forskningsmetoder har framför allt använts i USA där statskunskapen och sociologin proportionsvis har ofantligt mycket fler företrädare än i Europa och där jakten efter nya forskningsområden därför är intensiv. Några amerikanska vetenskapsmän har ansett att denna forskningslinje, som ofta kräver omfattande och kostsamma undersökningar (opinionsundersökningar, intervjuer med ett stort antal personer, jämförelser i detalj mellan skilda områden) drivits för långt och att man nu snart har den kunskap som politiskt och vetenskapligt kan anses relevant.

Den nu berörda elitforskningen diskuteras och refereras av Geraint Parry i arbetet "Politiska eliter". En mera ingående framställning har nyligen givits av en svensk forskare, Leif Lewin: "Folket och eliterna". Lewins arbete är, så vitt jag vet, det främsta på området, med en omsorgsfull dokumentering och en skicklig analys. Min enda anmärkning är att Lewin ibland driver klassifikationer och resonemang med onödig vidlyftighet och tycks tro läsaren oförmögen att tänka en smula på egen hand. På de många metodproblem som uppstår inom denna forskning och som Lewin redovisar skall jag här inte närmare ingå. Blott en antydning hur man går tillväga i skilda fall.

Inom en kommun utfrågas stadsfullmäktige och andra ledande, vilka personer de anser ha det största inflytandet över huvud och inom skilda områden. Ett antal väljare tillfrågas om hur de röstar och vilka motiv som varit avgörande för dem; på detta sätt söker man klarlägga vilka auktoriteter som är av betydelse för dem, i vad mån de känner till partiprogrammen och kandidaterna, vad de egentligen avser med sitt deltagande i valen.

Man jämför hållningen inom skilda ekonomiska och sociala grupper: valdeltagandet, den politiska aktiviteten över

huvud, rationaliteten i ställningstagandet, alltså korrelationen mellan valmannens åsikter och vederbörande partis. På detta sätt kommer man fram till en skiktning av väljarna från eliter i ordets skilda meningar till valboskap och vidare till en uppfattning om i vad mån kunskap, övertygelse i mera egentlig mening och slentrianmässig anslutning spelar roller i valet.

Då det gäller att på de gjorda iakttagelserna bygga en modell av hur ett val går till och hur väljarnas intressen och kvalifikationer bör bedömas är, såsom Lewin påpekar, godtyckligheten betydande och på ungefär samma faktiska uppgifter kan vetenskapsmännen bygga någorlunda rimliga men klart skilda tolkningar.

Ett huvudproblem är värderingen av själva den politiska participationen varmed avses både valdeltagande, allmän aktivitet och allmän politisk orientering. Är det bra från demokratisk synpunkt att väljarna är flitiga vid röstningen, starkt engagerade och överhuvud politiskt verksamma? Eller fordras ett visst mått av apati, av likgiltighet, markerad genom valskolkning, svag tidningsläsning och ovilja mot att gå på politiska möten, för att demokratin skall fungera i lugn och ro och inte störas av alltför hårda konflikter? Dessa frågeställningar har upptagits av flera amerikanska forskare; Lewin ställer sig med vissa reservationer positiv till en stark participation.

Enligt Lewin har jag bidragit till denna debatt genom att i min bok "Political Behaviour" (1937) betona att det höga valdeltagandet i Tyskland under tiden före nazismens maktövertagande vittnade om en demokratins kris. Men jag ställer mig högst skeptisk mot försöken att bygga upp några allmänna principer eller värderingar på grundval av valdeltagandet eller participationen.

Ett ytterligt lågt valdeltagande har förekommit särskilt

i Amerika trots ganska starka politiska motsättningar. Ett högt valdeltagande har på senare år blivit vanligt i många demokratier utan att man därför kan fastställa något ökat politiskt intresse; den allmänna propagandan mot röstskolkning och underlättandet av röstandet genom fler vallokaler och på annat sätt har spelat en roll.

Framförallt är det emellertid omöjligt att gradera korrelationen mellan en väl fungerande demokrati och styrkan i de politiska konflikterna. Under demokratins genombrottsperiod talades mycket om det engagemang och den hänförelse som väntades av och krävdes i en demokrati. Men om konflikterna når en viss styrka och bitterhet kan demokratin inte fungera.

Å andra sidan är det klart att en viss kvalificerad likgiltighet som kommer valen att likna bräkandet av en fårscock gör demokrati meningslös, att det behövs en del motsättningar för att man ska bilda partier, debattera, rösta, strida och kompromissa. Eller ännu banalare uttryckt: situationen får inte vara sådan att man föredrar att slå in huvudena i stället för att räkna dem, men inte heller sådan att det blir meningslöst att räkna huvudena. Bäst är naturligtvis om ett "måttligt" förråd finns av motsättningar och konflikter och om en allmän tro på demokratin, ett slags demokratisk överideologi bidrar att mildra striden och att ge en viss storhet och glans åt den politiska verksamheten.

*

Till de enklaste motiveringarna för staten hör tanken att människan ska kunna leva sitt liv utan att ständigt frukta för andra människor.

— Människan är en varg mot människan, denna sats

leder Hobbes till uppbyggandet av hans stora försvar för staten och ordningen.

Inom staterna har man visserligen ständigt brukat våld både uppifrån och nerifrån och revolutionära rörelser har förklarat våldet nödvändigt för att bryta en härskande grupps värde. Men det principiella försvaret för våldet som ett värde i och för sig har varit sällsynt i dessa sammanhang. När det gäller våldet mellan staterna, kriget, har däremot en hel litteratur sökt visa att våldet som sådant är värdefullt, att det fostrar samhörighet, heroism och upphöjdhet, för att inte tala om de teorier som i kriget sett ett inslag i den darwinska urvalsmekanismen.

Under de senaste årtiondena har detta förhärlikande av kriget såvitt jag vet försvunnit ur den ideologiska litteraturen. Fascister och nazister skrev om kriget som en renande och förädlande makt men genom atomvapnen har sådana spekulationer blivit groteska.

I en nyligen utgiven, till svenska översatt bok har Hannah Arendt behandlat senare tids revolutionära våldsideologier i den mån de i våldet sett ett egenvärde: "Om våldet". Den utmärkta analysen skall jag här på några punkter referera och komplettera.

Det finns många uppfriskande reflexioner litet vid sidan om huvudfrågan i Arendts bok, till exempel hennes ironiska uttalanden om tendensen att i skilda djurs, inte minst fiskars, beteende se en förklaring till människors uppträdande, som om vi inte hade tillräckligt material att studera inom vår egen art.

Den mest kände våldsdyrkaren av en äldre skola är Georges Sorel, vars arbete "Réflexions sur la violence" utkom 1907. Liksom många andra anarkister och flera syndikalister förkastade Sorel demokratin och det fredliga arbetet för en socialistisk ordning. Men det märkliga i hans förkunnelse är

att han i själva konflikterna mellan olika grupper och det våld som förknippas härmed såg det värdeskapande elementet framför andra. För arbetarklassen skulle strejkerna vara medlet i kampen och en revolutionär generalstrejk framställdes som det högsta målet. Men detta mål förklarade Sorel själv vara en myt, en eldande förhoppning som aldrig skulle bli verklighet. Det väsentliga var ständiga strejker, förenade med måttliga våldshandlingar, i striden mellan den härskande klassen och proletariatet. Denna metod skulle göra arbetarna lyckliga genom att de kände sig sträva efter ett stort mål och genom att de i denna strävan fann gemenskap, eggelse och ett slags trygg hänförelse; arbetarna skulle på detta sätt också bli moraliska, i solidaritet med kamraterna, i en intensiv äktenskaplig förening inför yttervärldens hot och oro, en förening som för den sörjande änklingen Sorel var värdet framför alla andra.

Att Sorel som kallade sig "proletariatets trogne tjänare" genom vissa inslag i sin lära (myten, kärleken till hänförelsen och uppoffringen) blev användbar för fascismen och i viss mån för nazismen är ett förhållande som jag här inte skall stanna vid.

De våldsläror som framförts under senare tid både i de koloniserade folkens kamp mot kolonisatörerna och i de sociala striderna över huvud är i regel knappast färgade av en principiell våldsideologi i Sorels anda. Undantag finns såtillvida som några författare mer eller mindre tydligt försvarar våldet inte bara som ett ofrånkomligt medel i striden mellan vad man kallar förtryckta och förtryckare utan också spårar egenvärden i våldet.

Den mest kände och omskrivne ideologen av denna typ torde vara Frantz Fanon, mulatt från Martinique, läkare, deltagare i Algeriets frihetskrig, död 1961. Fanons huvud-

arbete är "Jordens fördömda". Till den franska upplagan skrev Jean-Paul Sartre ett långt företal (återgivet i den svenska upplagan) där han hyllar Fanon som en stor tänkare; på franska föreligger en biografisk och analytisk studie av David Caute.

Fanons allmänna revolutionsteori innehåller originella drag. Han är påverkad av marxismen och andra socialistiska åskådningar men han diskuterar nästan uteslutande kolonialismen och ger en annan framställning av de koloniala upproren än den vanliga. Enligt Fanon är det massan av fattiga jordbrukare och trasproletariatet i städerna som skall och bör vara den revolutionärt ledande klassen; de fast anställda industriarbetarna, den infödda bourgeoisien och de infödda intellektuella anser han opålitliga från anti-kolonial synpunkt och är benägen att se dem som tjänare i kolonialismens tjänst.

Det väsentliga i detta sammanhang är emellertid Fanons våldslära. Jag känner ingen annan författare som med sådan frenesi påstår att våldshandlingar och framför allt mord är nödvändiga för revolutionen; fredliga uppgörelser med kolonialmakten betraktas som tvivelaktiga och osäkra:

"Våldets praxis verkar samlande därför att varje individ känner sig som en aktiv länk i den kedja av våldshandlingar som är svaret på kolonialisternas ursprungliga våld... Våldet har väckt folket till självmedvetande och det kommer inte att bli passivt igen."

Sartre som tycks anstränga sig för att finna ännu brutalare uttryck än Fanon skriver i förordet:

"Under revoltens första tid måste man ju döda. Att döda en europé är att slå två flugor i en smäll, att samtidigt avskaffa förtryckaren och den förtryckte. Kvar blir *en* död och *en* fri man."

I regel anknyter dylika uttalanden hos Fanon och Sart-

re till den koloniala situationen men de är ofta så allmänt formulerade att de måste tolkas som riktlinjer för den åstundade sociala striden över huvud.

Det är inte lätt att klart skilja på Fanons och Sartres hyllningar till våldet såsom ett ofrånkomligt kampmedel och som ett gott i och för sig. Men ostridigt är att Fanon ofta använder formuleringar som måste tolkas som lovprisande av själva våldet och dess följder: solidaritet, kamratlig intimitet, offervilja och dödsförakt.

Den process Fanon skildrar, sammanfattas av Hannah Arendt i följande satser:

"Det förhåller sig för all del praktiskt taget alltid så att en grupp invecklad i illegala företag — kriminella eller ljus-skyggt politiska — för sin egen säkerhets skull kräver att varje individ gör sig skyldig till en oåterkallelig handling som omöjliggör varje reträtt tillbaka till det lagbundna samhället, innan han får inträde i våldets gemenskap. Men när individen väl blivit medlem av gruppen grips han snart av den berusande gemenskapskänsla som utövandet av våld framkallar, och som förenar enskilda till en helhet, eftersom varje individ kommer att utgöra en våldslänk i den stora kedjan, en del av den stora våldsorganism som vällt upp."

Med Fanons och med hans efterföljares ännu mera extrema hyllningar till våldet möter vi en ny krigsromantik. Det är gerillakriget, inbördeskriget som skildras med samma entusiasm som vi för femtio år sedan fann hos skolböckerna om Karl XII.

Litteraturförteckning

till essayerna om Henry Adams och Henry James

- Adams, James Truslow: *The Adams family*. 1930.
Anderson, Quentin: *The American Henry James*. 1958.
Andersson, Ture: *En amerikansk familj. Några anteckningar om familjen Adams*. 1955.
Baldanza, Frank: *Mark Twain*. 1961.
Baltzell, Digby: *The protestant establishment*. 1964.
Baym, Max: *The French education of Henry Adams*. 1951.
Beard, Charles and Mary: *The rise of American civilization*, del 2. 1927.
Bergman, Hjalmar: *Dollar*. 1926.
Bestor, Arthur E., Mearns, David C., Daniels, Jonathan: *Three presidents and their books: Jefferson, Lincoln, F. D. Roosevelt*. 1963.
Blum, John Morton: *The republican Roosevelt*. 1966.
Blöcker, Günter: *Die neuen Wirklichkeiten*. 1957.
Brooks, van Wyck: *New England: Indian summer, 1865—1915*. 1940.
— *Fenollosa and his circle*. 1962.
Canby, Henry Seidel: *American memoir*. 1947.
— *Turn west turn east*. 1951.
Cargill, Oscar: *The novels of Henry James*. 1961.
Charteris, K. G.: *The life and letters of Edmund Gosse*. 1931.
Chesterton, G. K.: *Autobiography*. 1936.
Commager, Henry Steele: *The American mind*. 1950.
Dulles, Foster Rhea: *The imperial years*. 1956.
Dupee, F. W.: *The question of Henry James*. 1947.
— *Henry James*. 1951.
Edel, Leon: *Willa Cather; A critical biography*. 1953.

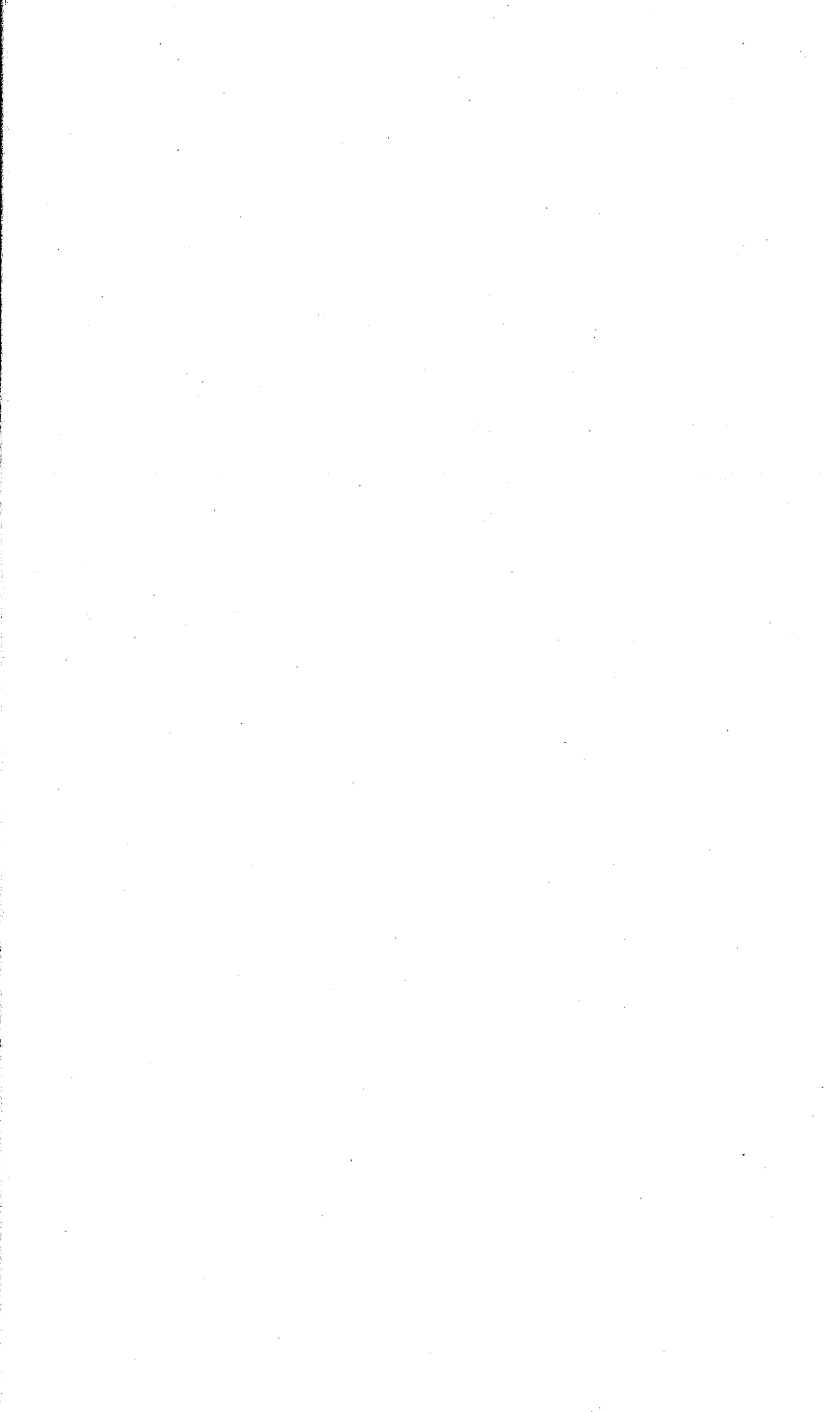
- Edel, Leon: *Henry James. The untried years.* 1953.
 — *Selected letters of Henry James.* 1956.
 — *Literary biography.* 1959.
 — *Henry James. The conquest of London.* 1962.
 — *Henry James. The middle years.* 1962.
 — *Henry James.* 1963.
 — *The diary of Alice James.* 1965.
 — *Henry James. The treacherous years.* 1969.
 Edel, Leon and Lind, Ilse Dusoier: *Henry James: Parisian Sketches. Letters to the New York Tribune 1875—1876.* 1958.
 Edel, Leon and Ray, Gordon: *Henry James and H. G. Wells.* 1958.
 Ekbohm, Torsten: *Klara Johansson i urval.* 1965.
 Ford, Worthington Chauncey: *A cycle of Adams letters, vol. 1 o. 2, 1861—65.* 1920.
 Geismar, Maxwell: *Henry James and his cult.* 1964.
 Gossett, Thomas F.: *Race, the history of an idea in America.* 1965.
 Grebanier, Bernard: *Thornton Wilder.* 1964.
 Greene, Graham: *Barn, präster och revolutionärer.* 1970.
 Guttman, Allen: *The conservative tradition in America.* 1967.
 Hartz, Louis: *The liberal tradition in America.* 1955.
 Hochfield, George: *Henry Adams, an introduction and interpretation.* 1962.
 Hofstadter, Richard: *Social darwinism in American thought.* 1944.
 — *The age of reform.* 1955.
 Holmes—Laski: *Letters, 1916—1935.* 1953.
 Hume, Robert A.: *An appreciation of Henry Adams.* 1951.
 Hyde, Montgomery H.: *Henry James at home.* 1969.
 James, Robert Rhodes: *Rosebery.* 1963.
 Jefferson, D. W.: *Henry James.* 1960.
 — *Henry James and the modern reader.* 1964.
 Jordy, William H.: *Henry Adams: Scientific historian.* 1952.
 Kazin, Alfred: *On native grounds.* 1942.
 — *Contemporaries.* 1962.
 — *Impressionists of power.* 1965 (artikel).
 Kirkland, Edward Chase: *Charles Francis Adams Jr. The patrician at bay.* 1965.
 Koth, Halvdan: *The American spirit in Europe.* 1949.
 Krook, Dorothea: *The ordeal of consciousness in Henry James.* 1962.

- Lasky, Melvin J.: *America and Europe, transatlantic images*. u. å. utdelad vid University of Manchester före ett möte av British Association for American Studies.
- Leavis, F. R.: *The great tradition*. 1948.
- Leavis, Q. D.: *Fiction and the reading public*. 1932.
- Le Clair, Robert Charles: *Three American travellers in England: James Russel Lowell, Henry Adams, Henry James*. 1945.
- Lehmann, Joseph H.: *All Sir Garnet*. u. å.
- Lewis, R. W. B.: *The picaresque saint*. 1959.
- Liljegren, S. B.: *American and European in the works of Henry James*. 1920.
- Lowe, Alma Louise: *Henry James: English hours*. 1960.
- Lowery, Bruce: *Marcel Proust et Henry James*. 1964.
- Lubbock, Percy: *The letters of Henry James*, vol. 1 o. vol. 2. 1920.
- *Portrait of Edith Wharton*. 1947.
- Mackenzie, Sir Compton: *My life and times*. Octave one. 1963.
- *My life and times*. Octave two. 1963.
- *My life and times*. Octave four, 1907—1915. 1965.
- Mann, Thomas: *Königliche Hoheit*. 1913.
- Maxwell, D. E. S.: *Cozzens*. 1964.
- McCarthy, Harold T.: *Henry James: the creative process*. 1958.
- McClure jr, William Thomas: *Politics and finance in the writings of Henry Adams*. 1954.
- Monteiro, George: *Henry James and John Hay*. 1965.
- Morison, Elting Elmore: *The letters of Theodore Roosevelt*. 1951—54.
- Morison, Samuel Eliot and Commager, Henry Steele: *The growth of the American republic*. 1950.
- Morton, Frederic: *The Rothschilds*. 1961.
- Poirier, Richard: *The comic sense of Henry James*. 1960.
- Raymond, John: *Henry Adams and the American scene*. 1963.
- Samuels, Earnest: *The young Henry Adams*. 1948.
- *Henry Adams. The middle years*. 1958.
- *Henry Adams. The major phase*. 1964.
- Scott-James, R. A.: *Fifty years of English literature, 1900—1950*. 1951.
- Smith, Charlotte Watkins: *Carl Becker: On history and the climate of opinion*. 1956.
- Stallman, Robert W., *The houses that James built*. 1964.

Svenskt hos Proust	146
Kysen i Auteuil	150
<i>Till ångestens lov</i>	163
<i>Maigret</i>	171

II

<i>Ur tredje republikens historia</i>	177
Pariskommunen 1871	183
Boulangismen — fars eller tragedi	197
Nazismens franska föregångare	207
Georges Clemenceau	214
<i>Förmyndares olika skepnader</i>	220
<i>Demokrati, elit och våld</i>	227
<i>Litteraturförteckning till essayerna om Henry Adams och Henry James</i>	243

0- ±46753 littet folle

lager

